

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA

21.

Szerkesztette:

Maticsák Sándor

Keresztes László

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2014

A DEBRECENI EGYETEM
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT KIADVÁNYA

Szerkesztőbizottság:

Csúcs Sándor (Budapest)
Riho Grünthal (Helsinki)
Lars-Gunnar Larsson (Uppsala)
Harri Mantila (Oulu)
Tõnu Seilenthal (Tartu)
Eberhard Winkler (Göttingen)

A tanulmányokat lektorálta:

G. Bogár Edit (Budapest), Csepregi Márta (Budapest),
Csúcs Sándor (Piliscsaba), Honti László (Budapest),
Keresztes László (Debrecen), Maticsák Sándor (Debrecen),
Sipőcz Katalin (Szeged), Szeverényi Sándor (Szeged),
Takács Judit (Debrecen), Susanna Virtanen (Debrecen – Helsinki),
Zaicz Gábor (Piliscsaba).

ISSN 0239-1953

© A szerzők, 2014

© A Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2014

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor

Borító: Kai Tiislär – Maticsák Sándor

Készült a Kapitális Kft. nyomdájában, Debrecenben

Terjedelem: 18,5 (A/5) ív

19. századi családnevek vizsgálata egy kétnyelvű városban

BUZGÓ Anita

1. Bevezetés

Tanulmányomban egy észak-finn város, Tornio családnévanyagát vizsgálom saját, helyszíni kutatásaim alapján. A város lakossága javarészt svéd nyelvű volt a 19. század közepéig, s az 1860-as évektől a folyamatos finn betelepülőknek köszönhetően a város lakossága kétnyelvűvé vált. A vizsgált időszakban a finn lett a szélesebb társadalmi rétegek nyelve, a svéd pedig a műveltebb rétegeké. A városvezetés feladata a svédek kezében maradt (Hederyd 1993: 181–210, 227; Teerijoki 2007: 126–149).

A vizsgált korpusz rövid bemutatása után rátérek az anyag lexikális-morfológiai elemzésére. Az elemzés során egyrészes és kétrészes (összetett) csoportokra osztom a családneveket. Ezt követi a képző nélküli családnevek bemutatása, majd a családnévképzők áttekintése.

2. A vizsgált korpusz

A vizsgált családnevek a tornioi evangélikus egyház anyakönyveiből származnak, az 1860 és 1900 közötti időszakból. A finnországi anyakönyvek sajátossága, hogy az 1880-as évekig svéd, utána pedig finn nyelven vezették őket. Ennek az az oka, hogy ekkor lépett hatályba az 1863-as nyelvrendelet, amelynek értelmében a finn nyelv egyenrangúvá vált a svédvel (bár ez még nem adott neki hivatalos státuszt). A hivatalnokok húsz évet kaptak, hogy megtanuljanak finnül. 1880-ban az egyházi anyakönyvezést is finn nyelven vezették. Ez a gyakorlat településenként eltérhetett: a fennomán mozgalom fellegrváában, Jyväskyläben például már 1865-től finn nyelven anyakönyveztek. Az 1880-as évek nyelvi változása azt is maga után vonta, hogy a személynevek között egyre több finn vagy elfinnesített nevet találunk. (A tornioi keresztnevekről bővebben lásd: Buzgó 2013b.)

A négy évtized alatt 1349 újszülött nevét jegyezték fel, a vizsgálatban minden gyermek nevét feldolgoztam. A vizsgált korpusz 314 különböző családnevet tartalmaz. Tanulmányomban csak a finn és svéd eredetű nevekkal (összesen 272 adattal) foglalkozom, a klasszikus nevekkal nem.

A leggyakoribb családnevek: *Öfverberg* (8,00%), *Johansson* (7,53%), *Hackzell*, *Hacksell* (7,51%), *Lindqvist*, *Lindqwist* (6,10%), *Knoblock*, *Knobblock* (6,12%), *Wonkavaara*, *Vonkavaara* (4,76%), *Purra* (4,74%), *Nordlund* (4,47%), *Nordberg* (4,45%), *Ekman*, *Ekmann* (4,41%). Ha megvizsgáljuk a családnevek megterheltségét, láthatjuk, hogy az első tíz leggyakoribb családnev közül csupán a *Wonkavaara* finn eredetű, a többi svéd származásra utal. A leggyakoribb svéd családnevek szinte kivétel nélkül az összetett családnevek csoportjába tartoznak.

3. Elméleti háttér: a névanyag lexikális-morfológiai elemzése

A családnevek elemzése során Hoffmann Istvánnak (2007: 67–70) a helynevek vizsgálatára kidolgozott lexikális-morfológiai elemzését használok. Mivel a finn családnevek jelentős része helynevekből származik, relevánsnak ítélem ezt a vizsgálati módszert. Ezt az elemzési módot N. Fodor János (2010: 103–111) sikerrel alkalmazta a kései ómagyar kori családnevek vizsgálatában, s kategóriáimat az ő csoportosítása alapján hoztam létre.

A lexikális-morfológiai elemzés alapjai a névelemek, a névrészeket alkotó lexémák és a „névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák” (N. Fodor 2010: 103). A főbb kategóriákat a lexémák szófaji jellege alapján határozhatjuk meg, s ezeket bonthatjuk további szemantikai és morfológiai kategóriákra. Tehát az elemzés alapja nem maga a név, hanem a névelőzmény, azaz a köznév lexikális jelentése. Elemzésem során a köznevet tartom elsődlegesnek a tulajdonévvvel szemben. Hoffmann (2007: 26) szavaival: „minden tulajdonnév végső soron köznévből származik”. A családnevek elemzése során külön kategóriaként kezelem az egy- és kétrészes neveket. Az egyrészes nevek alatt az egy szemantikai tartalmat jelölő nevet (pl. *Koski* ’vízesés’), míg a kétrészes nevek alatt a két szemantikai tartalmat jelölő nevet értem (pl. *Nygrén* ’új + ág’). A kétrészes neveket a továbbiakban a finn szakirodalom terminológiáját követve összetett nevekként interpretálok.

3.1. Az egyrészes nevek csoportosítása

Az egyrészes nevek csoportja nagyon szerteágazó, személynevekből és köznevekből (azon belül főnevekből és melléknevekből) alakult kategóriákra bonthatjuk ezeket. A csoportokon belül családnévformáns nélküli és különböző családnévképzővel ellátott neveket egyaránt találunk. A névanyagban összesen 153 egyrészes svéd és finn név szerepel. Ennek csaknem 84%-a finn eredetű. Ennek az az oka, hogy a személynévből alakult családnevek már elfinnesített nevekből származtak (erről ld. Buzgó 2013a: 48–55), s a

melléknevekből alakult családnevek jelentős része is finn eredetre utal. Csak a családnévformáns nélküli adatok között találunk svéd családnevet.

3.1.1. Személynevekből alakult családnevek¹

a) családnévformáns nélküli nevek: *Mölsä* < or. *Melentij*, *Huoti* < or. *Fotios*, *Riekk* < gör. *Gregorius*, *Rinki* < or. *Grigori*, *Heikka* < ném. *Henrik*, *Huuki* < ném. *Hugo*, *Jona* < gör. *Jonas*, *Purra* < sv. *Burkard*, *Pörhö* < sv. *Birger*, *Tuori* < sv. *Thore*, *Karku* < ger. *Kercho*, *Esko* < sv. *Eskil*, *Harri* < sv. *Harald*, *Kiesi* < ger. *Gese*, *Määttä* << lat. *Klemet*, *Vippo* < sv. *Vibbe*;

b) patronimikumképzővel ellátott nevek: sv. *Abramson*, *Andersson*, *Isakson*, *Johansson*, *Karlson*, *Svenson*, *Zachrisson*;

c) *-nen* melléknévképzővel ellátott nevek (keleti típus): *Halonen* < *Halo*, *Heikkinen* < *Heikki*, *Kauppinen* < *Kauppi*, *Kipponen* < *Kippo*, *Laurikainen* < *Lauri*, *Mattinen* < *Matti*, *Mikkonen* < *Mikko*, *Moilanen* < *Moila*, *Okkonen* < *Agafon*, *Pipponen* < *Pietari*, *Sallinen* < *Salla*, *Salle*, *Väisänen* < *Vincentius* (vö. 5. pont);

d) *-la/-lä* képzővel ellátott nevek (nyugati típus): *Anttila* < *Antti*, *Erkkilä* < *Erkki*, *Heiskala* < *Heiska*, *Martela* < *Marte*, *Miinala* < *Miina*, *Mikkola* < *Mikko*, *Nisula* < *Nisu*, *Perttula* < *Perttu*, *Pietilä* < *Pieti*, *Pähkilä* < *Pähki*, *Tuokkola* < *Tuokko*, *Ukkola* < *Ukko*, *Varpula* < *Varpu*.

3.1.2. Főnevekből alakult családnevek

a) növény(rész) nevek:

– képző nélküli nevek: sv. *Lund* 'liget', sv. *Roos* 'rózsa', sv. *Rönn* 'berkenye'; *Lehto* 'liget', *Kangas* 'kopár erdő',

– képzett nevek: *Haapala* < *haapa* 'nyárfa', *Ketola* < *keto* 'ugar', *Lehtola* < *lehto* 'liget', *Wiitala* < *viita* 'fiatal lombos erdő' (*-la*); *Lehtonen* < *lehto* 'liget', *Pehkonen* < *pehko* 'cserje' (*-nen*); *Kaurakka* < *kaura* 'zab' (*-kka*);

b) állatnevek:

– képző nélküli nevek: sv. *Björn* 'medve', sv. *Fisk* 'hal'; *Karhu* 'medve', *Kärki* 'fekete harkály', *Kärppä* 'hermelin', *Majava* 'hód',

– képzett nevek: *Häkkilä* < nyj. *häkki*² 'bika, ökör', *Oravala* < *orava* 'mókus', *Tikkala* < *tikka* 'harkály' (*-la*); *Korppinen* < *korppi* 'holló' (*-nen*); *Pyykkö* < *pyy* 'császármadár' (*-kkö*);

¹ Csak a svéd eredetű neveket jelzem külön, a finneket közzavakat eredetmegjelölés nélkül hagyom.

² Ld. Mikkonen – Paikkala 2000: 142.

c) víznevek, vízpart:

- képző nélküli nevek: *Koski* 'vizesés', *Kurttio* '(függőleges) vizesés', *Niemi* 'félsziget', *Niva* 'sellős hely a folyóban', *Pauna* 'tavacska', *Salmi* 'szoros', *Salo* 'erdős sziget',
- képzett nevek: *Jänkälä* < *jänkä* 'mocsár', *Lampela* < *lampi* 'kis tó', *Patala* < *pato* 'gát, töltés', *Päkkilä* < *päkki* 'kis csermely', *Saarela* < *saari* 'sziget' (-*la*); *Jokelainen* < *joki* 'folyó' (-*nen*); *Salmio* < *salmi* 'szoros' (-*io*).

d) domborzati nevek:

- képző nélküli nevek: sv. *Berg* 'hegy', sv. *Häll* 'szikla', *Vaara* 'hegy',
- képzett név: *Mäkinen* < *mäki* 'domb' (-*nen*);

e) égtájnevek:

- képző nélküli név: sv. *Söder* 'dél',
- képzett név: *Pohjanen* < *pohja* 'észak' (-*nen*);

f) évszaknevek:

- képző nélküli név: sv. *Winter* 'tél';

g) földműveléshez köthető nevek:

- képzett név: *Huhtala* < *huhta* 'irtás'; *Kylmälä* < *kylmä* 'ugar' (-*la*);

h) foglalkozásnevek:

- képző nélküli név: *Mylly* 'malom',
- képzett nevek: fi. *Knihtilä* < *knihti* < sv. *knekt* 'börtönőr', *Pajala* < *paja* 'kovácműhely' (-*la*); *Kauppanen* < *kauppa* 'bolt', *Sepponen* < *seppo* 'kovács' (-*nen*); *Rautio* 'kovács' < *rauta* 'vas' (-*io*);

i) tárgynevek:

- képző nélküli nevek: sv. *Borg* 'vár', sv. *Hammar* 'pöröly', sv. *Hannell* 'fegyver kakasa'.

3.1.3. Melléknevekből alakult családnevek

a) külső (testi) tulajdonság:

- képző nélküli nevek: *Hyrkäs* 'idomtalan, nagy darab', *Vähä* 'kis', sv. *Hurtig* 'fürges', *Ravaska* 'gyors, fürges',
- képzett nevek: *Kaakinen* < *kaakki* 'gebe', *Keränen* < *kerä* 'gombolyag', *Niskanen* < *niska* 'nyak', *Partanen* < *parta* 'szakáll', *Pikkarainen* < *pikku* 'kicsi' (-*nen*); *Hyrkiö* < *hyrki* 'nagy darab' (-*io*);

c) származási hely:

- képzett név: *Savolainen* 'savói', *Wäänänen* < *venäläinen* 'orosz'³ (-*Ainen*).

³ Savóban és Karjalában: 'karjalai' és 'ortodox' is (Mikkonen – Paikkala 2000: 773).

3.2. Az összetett nevek csoportosítása. Ez a csoport összesen 119 nevet ölel fel a névanyagomból. Ennek csaknem 70%-a svéd nyelvű.

3.2.1. Mellérendelő névszerkezet (köznév₁ + köznév₂)

Az előtag:

- a) növény(rész)név: sv. *Ahl/qvist* 'éger + ág', sv. *Appel/berg* 'alma + hegy', sv. *Aspe/gren* 'rezgő nyárfa + ág', sv. *Ek/blom* 'tölgyfa + virág', sv. *Lind/roth* 'hársfa + gyökér', sv. *Lund/vahl* 'liget + legelő', sv. *Lönn/grén* 'juhar + ág', sv. *Tall/qvist* 'erdő + ág'; *Koivu/perä* 'nyírfa + hátsó rész', *Kataja/maa* 'boróka + föld', *Salojärvi* 'erdőség + tó';
- b) állatnév: sv. *Oks/man* 'bika + férfi', sv. *Slom/ström* 'viaszla zac + folyam', sv. *Svan/ljung* 'hattyú + hanga, csarab (Calluna);
- c) égtájnév: sv. *Nord/lund* 'észak + liget', sv. *Wester/lund* 'nyugat + liget'.

Az utótag:

- a) növény(rész)név: sv. *Ahl/qvist* 'éger + ág', sv. *Ek/blom* 'tölgyfa + virág', sv. *Lind/roth* 'hársfa + gyökér', *Mylly/kangas* 'malom + kopár erdő';
- b) víznév, vízpart megnevezése: sv. *Ahl/holm* 'éger + sziget', sv. *Aspe/gren* 'rezgő nyárfa + ág', sv. *Lönn/grén* 'juhar + ág', sv. *Dahl/bäck* 'völgy + patak', sv. *Rönn/bäck* 'berkenye + patak', sv. *Gran/ström* 'lucfenyő + folyam', sv. *Å/ström* 'folyó + folyam', *Ranta/järvi* 'part + tó', *Salmi/järvi* 'szoros + tó'; *Koivu/ranta* 'nyírfa + part', *Kallio/niemi* 'szikla + félsziget', *Kivi/ranta* 'kő + part';
- c) domborzati név: sv. *Lind/berg* 'hársfa + hegy', sv. *Sand/berg* 'homok + hegy', sv. *Öfver/berg* 'fel(ső) + hegy';
- d) egyéb térszinforma: *Kataja/maa* 'boróka + föld', *Mäki/maa* 'domb + föld'.

3.2.2. Jelzős névszerkezet (melléknév + köznév). A melléknévek, vagyis az **előtag** mindig az utótag milyenségére, tulajdonságára utal. Mindig minőségjelzős szerkezetben áll: sv. *Grön/berg* 'zöld + hegy', sv. *Hög/lund* 'magas + liget', sv. *Ny/grén* 'új + ág', sv. *Ytter/berg* 'szélső + hegy', *Iso/mäki* 'nagy + domb', *Rautajärvi* 'vas + tó', *Uusi/järvi* 'új + tó'.

Az utótag:

- a) növény(rész) nevek: sv. *Hög/lund* 'magas + liget', sv. *Ny/grén* 'új + ág';
- b) víznév, vízpart megnevezése: *Rautajärvi* 'vas + tó', *Uusi/järvi* 'új + tó';
- c) domborzati név: sv. *Grön/berg* 'zöld + hegy', sv. *Ytter/berg* 'szélső + hegy', *Iso/mäki* 'nagy + domb'.

4. A képző nélküli családnevek

4.1. Az egyrészes családnevek

A **személynevekre** utaló egyrészes családnevek főként idegen eredetű keresztnévek (becenevek) elfinnesített változatai, s gyakran tanyanevek voltak. Ebben a típusban gyakoriak a keleti egyház keresztnéveiből származó becéző formák: *Mölsä* < or. *Melentij*, *Huoti* < or. *Fotios*, *Riekki* < *Gregorius*, *Rinki* < *Grigori*. Ez a szuffixum nélküli forma Lehikoinen vizsgálatai szerint (2005: 8–9) az ország keleti részén alakult ki. Az 1860-as évektől egyre gyakoribb betelepüléseknek köszönhetően az ország keleti részéről is érkezett új lakosság magával hozta ezt a típust Tornióba. Emellett korpuszomban olyan adatokat is találunk, melyek nem keletről érkező nevekből, hanem nyugati germán nevekből fejlődtek, pl. *Heikka* < *Henrik*, *Huuki* < *Hugo*, *Jona* < *Jonas*, *Purra* < *Burgund*, *Burkard*, *Pörhö* < *Birger*. A példák alapján láthatjuk, hogy sokszor germán és skandináv nevek becézett alakjából is képeztek tanyaneveket. Ez azt sugallja, hogy a nyugati területeken is létezett ez a névtípus, habár nem volt olyan gyakori, mint a keleten.

A **főnevekre és melléknevekre** utaló egyrészes családnevek a katonák tipikus nevei. Ezek a 18. században alakultak ki, s eleinte ragadványnévi funkciót töltöttek be. Ezzel a névvel vezették a katonákat a lajstromokba, ez később öröklődő családnévvé vált a katonák családjában. A 19. századtól a polgári, kereskedő és kézműves réteg is átvette, s divatossá vált a civil lakosság körében is. Ez a névtípus kialakulhatott az összetett nevek egyszerű csonkulásával vagy az egyrészes svéd név finnre fordításával. Névanyagom tanulmányai szerint az egyrészes családnevek korántsem voltak olyan népszerűek, mint az összetettek. A svéd nevek közül a katonai élettel kapcsolatosak voltak a leggyakoribbak, míg a finn nevek esetében a víznevekre, vízpartra utaló nevek domináltak. A tulajdonságra és foglalkozásnévre utaló családnevek a finn családnevek sajátja, nem találtam olyat, mely svéd nyelvű lett volna (Mikkonen 2013: 359–364).

4.2. Az összetett családnevek

Ez a város leggyakoribb névtípusa a vizsgált időszakban, ami nem meglepő, hiszen ezek eredetileg a polgári, kézműves és kereskedő réteg hagyományos családnevei, s Torniót túlnyomórészt ezek a társadalmi csoportok lakták. Az ide sorolható nevek gyakran helynévi eredetűek.

A 19. század közepéig, a fennomán mozgalom elterjedését megelőző időszakban a svéd név a műveltebb rétegekhez való tartozást jelentette, s ezért a finnek is szívesen vettek fel „értékes” svéd családnevet. Emellett a felsőoktatásba való bekerüléssel a finnek számára is íratlan szabály volt, hogy svédre

cseréljék nevüket. A fennomán mozgalom egyik fontos mozzanataként a svéd összetett neveket elkezdtek finnesíteni, ahhoz szerkezetileg hasonló finn nevekkal helyettesíteni, elemenként lefordítva. Ez a folyamat a 19. század hatvanas éveitől a 20. század második évtizedéig tartott; javarészt ekkor születtek meg a finn összetett családnevek (Mikkonen – Paikkala 2000: 25–27; Paikkala 2004: 107–108; Veka 2012: 174).

5. Családnévképzők

Az egyrészes neveket sokszor ellátták valamilyen családnévképzővel.

a) Patronimikumképző. Az 1800-as évek közepéig a svéd névanyagban az apanevek domináltak (-*son* férfi, -*dotter* nő esetén). Az apanevek a vizsgált időszakban már szinte teljes egészében eltűntek a névanyagból, csak néhány esetben, főként nőknél, találunk ilyen típusú neveket. Amikor az anyakönyvezés finn nyelvű lett, a -*son* és -*dotter* szavakat is finnre cserélték: -*son* > -*poika*, -*dotter* > -*tytär*. Az is általános, hogy ha egyáltalán bejegyezték ezeket a neveket, akkor az a „valódi” családnév előtt állt, pl. *Robert Pettersson Pauno* (1869), *Aleksanteri Johananpoika Hauruperä* (1881), *Carolina Abramdotter Cajander* (1870), *Priita Juho Erkintytär Katajamaa* (1884).

Az apanevek nem minden esetben tűntek el, néha öröklődő családnevekké váltak. Ekkor már nem feltétlenül a gyermek apjának, hanem inkább valamely felmenőjének keresztnévére utaltak. A vizsgált anyagban a családnévvé vált apanevek minden esetben -*son* képzővel voltak ellátva. Ez a névtípus egyébként a mai napig meghatározza az egész skandináv térség családnévállományát. Svédország családneveinek 2010-es listájában a leggyakoribb családnevek ebbe a csoportba tartoznak: (1) *Johansson*, (2) *Andersson*, (3) *Karlsson*, (4) *Nilsson*, (5) *Eriksson*, (6) *Larsson*, (7) *Olsson*, (8) *Persson*, (9) *Svensson*, (10) *Gustafsson* (Schmuck 2012: 134; bővebben ld. Veka 2012: 169–177).

b) A -*la/-lä* képző a finnben eredetileg helynévképző volt, vö. *kylpylä* 'fürdő', *ravintola* 'étterem', *sairaala* 'kórház', *pappila* 'paplak' (Hakulinen 2004: 209). Ez a helynévképző szolgált a tanyanevek (háznevek) jelölésére is. A finn nemzeti mozgalom hatására egyre többen kezdték régi tanyanevüket családnévként használni. Tomióban a 19. század második felében már öröklődtek ezek a nevek. Az 1860-as évektől folyamatosan új lakosság települt a városba – ennek köszönhetően a századfordulóra megduplázódott a lakosság száma (Teerijoki 2007: 126–130) –, e folyamat természetes következményeként a betelepülő lakosság magával hozta a saját családnevét is. A névfinnesítés és a betelepülés hatására így a -*la/-lä* képzős nevek száma is megnőtt.

c) A **-nen** képzős nevek ma a leggyakoribb finn családnevek közé tartoznak. A **-nen** eredetileg melléknévképző volt, mely először az ország keleti területein vált családnevképzővé (Hakulinen 2004: 266). Karjalában és Savóban nagyon hamar kialakult a családnevek öröklődő funkciója, amely az irtásföldek birtoklásához köthető (bővebben ld. Maticsák – Buzgó 2013: 95–107). A 19. századi fennománok számára – a Kalevala hatására – Finnország keleti területei jelentették a romlatlan finn kultúrát, s ezért a keleti **-nen** képzős nevekre is hasonlóan tekintettek. A névfinnesítés divatba hozta ezeket a neveket. Népszerűsítő akciójuk olyannyira jól sikerült, hogy a finnek tömegesen cserélték nevüket **-nen** képzős nevekre (bővebben ld. Paikkala 2004: 165–211). A 19. század végén a névfinnesítésnek és a betelepülő lakosságnak köszönhetően Tornióban is kezdtek terjedni a **-nen** képzős nevek, de a vizsgált időszakban még nincs sok belőlük.

A keresztnévből származó nevekre ugyanaz jellemző, mint a fentebb elemzett **-la/-lä** típusra: itt is az elfinnesített keresztnemekhez kapcsolódik a **-nen** képző, pl. *Heikuri* < *Henrik*, *Kauppi* < *Jakob*, *Lauri* < *Laurentius*, *Matti* < *Matts*, *Okko* < *Agafon*, *Rytkö* < *Rodhger*, *Kalli* < *Karl*, *Pippo* < *Pietari*, *Petter*. A belőlük származó fent említett családnevek javarésze eredetileg a keleti területekről származott. A tulajdonságra utaló családnevek természetesen ragadványnevekből keletkeztek, s néha pejoratív tartalmúak.

A torniói névanyagban gyakori **-la/-lä** és **-nen** képzős családnevek szinte teljesen kiszorították a többi családnevképzőt, jöllehet ez a két szuffixum a leggyakoribb a mai családnevek között is, a többi használata ezek mellett elenyésző. Ennek az az oka, hogy a további családnevképzők csak a 19. század végén jelentek meg, s a 20. század első évtizedeiben válnak divatossá.

d) Eredetileg az **-iö képző** is helynévképző funkciót töltött be, pl. *lukio* 'gimnázium', *keittiö* 'konyha' (Hakulinen 2004: 224). A 19. század végén kezdtek el családnevképzőként használni (pl. *Salmio* < *salmi* 'szoros', *Rautio* 'kovács' < *rauta* 'vas'), bár korántsem örvendett olyan népszerűségnek, mint az előzőekben tárgyaltak.

e) A **-kkA** eredetileg szintén helynévképző volt, pl. *pohjukka* 'vége, belseje valaminek', *sopukka* 'sarok' (Hakulinen 2004: 210). Bár elenyésző a használata a családnevek terén, a keresztnemek, becenevek képzésében nagyon produktív, pl. *Iikka* < *Isak*, *Jukka* < *Johannes*, *Heikka* < *Henrik*, *Pekka* < *Petter*, *Pirkka* < *Birger*.

f) A **-kko/-kkö** eredetileg gyűjtőképző, pl. *lammikko* 'tavacska, pocsolya', *sihteerikkö* 'titkárság' (Hakulinen 2004: 206). A 19. század végén kezd kialakulni családnevképző funkciója, pl. *Pyykkö* < *pyy* 'császármadár'.

6. Összefoglalás

Az elemzésből kitűnik, hogy Tornióban a nyugati és a keleti típusú családnevek egyaránt jelen voltak. Ez egyrészt a városba áramló népességnek köszönhető, másrészt a város a nyugati és keleti finn kultúra határvonalán feküdt, s ez a családnevekben is lecsapódik. Tornióban a vizsgált időszakban a leggyakoribbak az összetett nevek voltak, ez a lakosságának jellegével, a polgári réteg túlsúlyával magyarázható. Finnországban a 19–20. század fordulóján a *-la/-lä* és a *-nen* családnévképzős nevek kezdtek divatossá válni, de ebben a térségben ekkor még csak szórványosan fordultak elő.

Irodalom

- Blomqvist, Marianne 1996: Finland–Swedish personal names. *Onoma* 33: 53–63.
- Buzgó Anita 2013a: Az idegen eredetű keresztnévek adaptációja a finnben. *Argumentum* 9: 48–55.
- Buzgó Anita 2013b: Tornio keresztnévadási szokásai a XIX. század második felében. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 23–36.
- N. Fodor János 2010: Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526). ELTE BTK, Budapest.
- Hakulinen, Auli (toim.) 2004: Iso Suomen Kielioppi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hederyd, Olof (toim.) 1993: Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809. Gummerus, Jyväskylä.
- Hoffmann István 2007: Helynevek nyelvi elemzése. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lehikoinen, Laila 1987: Antinmatti. Erään nimityypin tarkastelua. In: Kiviniemi, Eero – Pitkänen, Ritva Liisa (toim.), *Kieli 2. Helsingin yliopiston Suomen kielen laitos*, Helsinki. 115–145.
- Lehikoinen, Laila 2005: Finnish House Names and Their Connection with Surnames. In: Maticsák, Sándor (ed.), *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica* 3. Debrecen–Helsinki. 7–15.
- Maticsák Sándor – Buzgó Anita 2013: A finn személynevek történeti rétegei. In: Vörös Ferenc (szerk.), *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és személynevek*. Savaria University Press, Szombathely. 95–108.
- Mikkonen, Pirjo – Paikkala, Sirkka 2000: *Sukunimet*. Otava, Helsinki.
- Närhi, Eeva Maria 1996: *Suomalaista sukunimikäytäntöä. Kielen käytön op-paita* 1. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Edita, Helsinki.

- Närhi, Eeva Maria 1997: Gadolin, Salin, Tammelin, Wallin. On the scholarly name type in Finland. In: Pitkänen, Ritva Liisa – Mallat, Kaija (eds), *You name it. Perspectives on onomastic research*. Studia Fennica. Linguistica 7. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 258–267.
- Paikkala, Sirkka 2004: *Se tavallinen Virtanen. Suomalainen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Schmuck, Mirjam 2012: Areal variation in patronymic morphology: New findings of the project the German surname Atlas. In: Larsson, Lars-Gunnar – Nyström, Staffan (eds), *Facts and findings on personal names. Some European examples*. Acta Academiae Regiae Scientiarum Upsalien-sis, Uppsala. 133–151.
- Teerijoki, Ilkka 2007: *Tornion historia 2. 1809–1918*. Gummerus, Jyväskylä.
- Veka, Olav 2012: Major differences in surname types in Sweden and Norway. In: Larsson, Lars-Gunnar – Nyström, Staffan (eds), *Facts and findings on personal names. Some European examples*. Acta Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis, Uppsala. 169–177.
- Wahlberg, Mats 1990: Official Surnames given in the Swedish army 1682–1901. *Proceedings of the XVIIth International Congress of Onomastic Sciences*. Helsinki. 2: 460–467.

*

A study of 19th century family names in a bilingual town

The present paper studies 19th century family names in the bilingual town of Tornio. The corpus is made up of 314 names altogether, 58% of which are Finnish, while the remaining 42% are Swedish. Only two of the ten most frequent family names are Finnish and the rest are of Swedish origin. During the lexical-morphological analysis of the names, the one-part and two-part names are studied separately. In the fourth section, the evolution and propagation of suffixless family names is discussed, then the suffixes appearing in the family names of Tornio are analysed. In 19th century Tornio, the most frequent suffixes were *-la/-lä* and *-nen*, the former used for creating farm-house names and the latter for adjective formation. The rest of the suffixes from the corpus appear only sporadically, since these began to be transformed into suffixes of family names as late as the turn of the 19th and 20th centuries.

ANITA BUZGÓ

Az obi-ugrisztika egyik rejtélye¹

CSEPREGI Márta

0. Bevezetés

Tanulmányom középpontjában a szurguti hanti nyelvjárásnak az a változata áll, melyet a 20. század elején beszéltek egy Ob-menti településen, Likriszovszkojében. 1901 februárjában itt is készített feljegyzéseket Kustaa Fredrik Karjalainen, a helsinki székhelyű Finnugor Társaság ösztöndíjasa. A likriszovszkojei nyelvváltozat utóbb különös szerephez jutott a finnugor hangtörténet tárgyalásakor. Erről, valamint tágabban a hanti dialektológia megoldatlan kérdéseiről szeretnék szólni az alábbiakban.

1. A likriszovói gyűjtés körülményei

A kérdéses település a 20. század elején az Ob partján, Szurguttól keletre, a Vah torkolatának közelében volt. Pápai Károly, aki bő tíz évvel korábban járta végig az Ob-vidéket, feljegyezve az útközben talált hanti–manysi–komi–szölkup–orosz falvak neveit, nem említi a falunak sem az orosz, sem az – alább közlendő – hanti nevét. Pápai térképeit Kálmán Béla közölte a *Vogul Népköltési Gyűjtemény* IV/2. kötetében. *A keleti Ob-vidék néprajzi térképe* című részleten (Munkácsi – Kálmán 1963: 66) a kérdéses helyen jelölve van egy hanti falu, de a neve hiányzik. A Tyumenyi megyéről kiadott legújabb részletes térképen (Andrejev 2007) Nyizsnyevartovszk és Megion között, az Ob bal partján található egy Lekriszovo (Лекрысово) nevű település, de az nem derül ki a térképről, hogy ma kik lakják.

Karjalainen négy évet töltött az Ob-vidéken (1898–1902), bejárta az egész hanti nyelvterületet. Abban az időben az volt a Finnugor Társaság gyakorlata, hogy az ösztöndíjas meghatározott időközönként beszámolót küldött kutatóútjáról, és ha ezt a feltételt teljesítette, folyósították számára az ösztöndíj következő részét. Ezek a beszámolók megjelentek a Finnugor Társaság folyóiratában. Karjalainen kutatóútjának egyes állomásairól is ezekből a beszá-

¹ A tanulmány az OTKA támogatásával, a 107793 számú kutatás keretében készült.

molókból értesülhetünk.² 1902. szept. 15-én ezt írta: „1901. februárjáig végeztem a tremjugani nyelvjárás szókinsével, és később tavasszal lovas szánon elutaztam a szurguti körzet keleti határára, mintegy 600 versztnyre a várostól. Ezen az utazáson feljegyzéseket készítettem a felső-obi nyelvjárásról, valamint két helyen a Vah-folyó torkolata és Szurgut között. Az egyik helyről magammal hoztam a nyelvmestert Szurgutba” (JSFOu 21/6: 3).³

Még ugyanebben a beszámolóban ezt is közli: „Az úti zsákmányomról röviden elmondom, hogy van nyolc nagyobb szógyűjtésem és nyolc kisebb. Ez utóbbiak közül különös figyelmet érdemelhetne a Szurguti körzetben, a Vah torkolatától kissé nyugatabbra beszélt „nyelvjárasi árnyalat”, mert az nagy önállóságot mutat a környező tájszólásokhoz képest” (JSFOu 21/6: 5).⁴

Karjalainen úti jegyzeteit, valamint menyasszonyának írt leveleit 1983-ban kiadta a Finnugor Társaság. Az 1901. május 20-án, Szurgutban írt egyik levélben többek között ez áll: „Legutóbbi leveletem akkor írtam, amikor indultam a Felső-Obra, tehát még nem tudod, hogy sikerült az az utam. Elég jól. Az ispravnyikkal nagyjából a Tomszki megye határáig hajtottunk, és együtt tértünk vissza Alekszandrovóba, ahol egy hetet töltöttem. Az út általában csak éjszakánként volt járható, nappal gyorsan olvadt a hó. Félttem, hogy ott ragadok. Mégis megálltam még a Vah torkolatánál, két napig dolgozván a Vartovskija-jurtáknál. Annak közeléből magammal hoztam még Szurgutba egy nyelvmestert is, akit tegnap engedtem haza” (Karjalainen 1983: 137).⁵

² Az idézeteket a főszövegben a saját fordításomban, a lábjegyzetben eredeti nyelven közlöm.

³ „Helmikuuhun v. 1901 mennessä lopetin Tremjuganin murteen sanaston ja myöhemmin keväällä tein hevoskyydillä matkan Surgutin piirin itärajalle n. 600 virstan päähän itse kaupungista. Tällä matkalla tein muistiinpanoja ylä-obilaisesta murteesta, sekä kahdessa paikassa Vach-joen suun ja Surgutin välillä, toisesta näistä paikoista otin vielä kielimestarin mukaan Surgutiin.”

⁴ „Matkasaaliista voin lyhyesti mainita, että minulla on kahdeksan suurempaa sanakoelmaa, sekä kahdeksan pienempää. Erityistä huomiota näistä viimeainituista olisi ansainnut Surgutin piirissä, Vachin suusta vähän länteen puhuttu »murrevivahdus«, sillä se osoittaa suurta itsenäisyyttä ympäröiviin puheparsiin nähden.”

⁵ „Viime kirjeeni kirjoitin Ylä-Obille lähtiessäni, joten et siis tiedä miten sieltä suoriuduin. – Matka meni aika hyvin. Ispravnikan kera ajoimme jotenkin Tomskin läänin rajalle asti, ja yhtä matkaa palasimme vielä Aleksandrovoon, johon jäin viikkokaudeksi. Tie oli enimmäkseen ajokuntoista vain öisin, päivillä lumi jo sulii aika vauhtia. Pelkäsinkin jo tielle jääväni. Kuitenkin pysähdyin vielä Vahin suulla, tehden työtä kaksi päivää Vartovskija-jurtissa. Sieltä läheltä otin vielä Surgutiin kielimestarin, jonka eilen päästin kotiin menemään.”

Mint tudjuk, Karjalainent korai halála (1919) megakadályozta abban, hogy saját maga adja ki gyűjtését. Hagyatékából először nyelvjárási szótára jelent meg 1948-ban, Y. H. Toivonen szerkesztésében. A szótár előszava tartalmaz némi információt a gyűjtőút egyes fázisairól és eredményeiről. A kérdéses falu neve szerepel többek között a gyűjtőpontok felsorolásakor:

„Likriszovszkija jurták, ill. Likriszovszkoje, Lokosov egyházközség, Szurguti körzet, mintegy 30–35 versztányira a Vartovszkija jurtáktól lefelé. »Ez is egy átmeneti nyelvjárás a vahi és az obi nyelvjárások között, bár részben már különbözik a vartovszkojei nyelvjárástól. Csak két faluban, a Likriszovo és a Majonszkija jurtákból beszélük«” (KT 015).⁶

A gyűjtött anyag bemutatásakor a következő, minket is érdeklő információt közli a szótár szerkesztője, Y. H. Toivonen: „Likriszovszkojéból hét negyedréte oldalnyi szöveg, medveünnepi szertartás és medveénekek. Az első oldal finnül, a többi osztjákul, fordítás nélkül, csak néhány magyarázattal” (KT 017).⁷

A szótár előszavában szó van fonetikai feljegyzésekről is. Ezek eddig nem jelentek meg nyomtatásban, bár nyilván felhasználták őket a szóanyag, a nyelvtani feljegyzések és a szövegek kiadásakor.⁸ A fonetikai feljegyzésekről ez olvasható a szótár előszavában: „Fonetikai tárgyú feljegyzések: a Demjankáról, a DN nyelvjárásból 12 lap, a DT nyelvjárásból 11 lap, Krasnojarszkból egy lap, a Kaminszkija jurtákból 7 lap, a Vahról 4 lap, a Vaszjuganról 16 lap, a Verhnye-Kalimi jurtákból kb. egy lap, a Vartovszkija jurtákból két lap, a Likriszovszkija jurtákból kb. 35 lap, a Pimről három lap, az Aganról fél oldal...” (KT 017).⁹

⁶ „Likrisovskija jurty bzw. Likrisovskoje, gemeinde Lokosov, kreis Surgut, etwa 30-35 werst unterhalb von Vartovskija jurty. »Auch ist noch ein Übergangsdialekt zwischen dem Vach- und Ob-dialekt, obwohl er sich schon z.t. vom Vartovskoje-dialekt unterscheidet. Er wird nur in zwei Dörfern, in Likrisovo und Majonskija jurty, gesprochen«”.

⁷ „Aus Likrisovskoje sind 7 seiten von quartformat „bärensitten“ und bärenlieder, von den ersteren reichlich eine seite auf finnisch und der rest ist ostjakische sprach, ohne übersetzung, nur mit geringen erklärungen.”

⁸ A nyelvtani feljegyzéseket és a déli hanti szövegeket Vértes Edit adta ki 1964-ben (MSFOu 128) és 1975-ben (MSFOu 157).

⁹ „Aufzeichnungen über phonetische dinge: von der Demjanka, vom DN dialekt 12 seiten, vom DT dialekt 11 seiten, aus Krasnojarsk 1 seite, aus Kaminskija jurty 7 seiten, vom Vach 4 seiten, vom Vaszjugan 16 seiten, aus Verhne-Kalymnskija jurty etwa 1 seite, aus Vartovskija jurty 2 seiten, aus Likrisovskija jurty etwa 35 seiten, vom Pym 3 seiten, vom Agan ½ seite...”

Szembetűnő, hogy míg Karjalainen más nyelvjárások leírásakor megelégedett néhány lapnyi, de maximum 16 oldalas fonetikai feljegyzéssel, likriszovszkojei adatközlőjének ejtési sajátosságait 35 oldalon keresztül elemezte! Mi lehetett ennek az oka? Ki volt ez az ember?

A 19/20. század fordulóján a gyűjtők nem sok információt közöltek adatközlőikről. Amikor beszéltek vagy írtak róluk, „nyelvmesterem” vagy „oszt-jákom” szóval illették őket. A likriszovszkojei adatközlő esetében is fontosabbak voltak a hozzá köthető fonetikai sajátosságok, mint a neve: „Karjalainen nyelvmestere egy öregember volt, saját bevallása szerint 78, de az anyakönyvek szerint 69 éves. »Beszéd közben az *l* és *sz* hangokat pöszén ejtette (*θ*-t ejtett és éles *sz*-et), a többieket nem hallottam így beszélni (vagy lehet, hogy archaikusabb az artikulációja, mivel ebben a faluban mindenki fiatalabb nála?)«” (KT 015).¹⁰

2008 novemberében alkalmam volt betekinteni Karjalainen kéziratos hagyatékába a Finn Nemzeti Levéltárban (Suomen Kansallisarkisto), ahol többek között a Finnugor Társaság archívumát is őrzik. A szógyűjtések, a nyelvtani és szövegfeljegyzések mellett jelentős mennyiséget tesznek ki az egyházközségi összeírások. Ahol Karjalainen megfordult, az egyházi vagy a közigazgatási központokban mindenütt lemásoltatta a lakosokról vagy az egyháztagokról vezetett listákat. A 282. dobozban a következő falvakból vannak demográfiai adatok: Larjatszkoje, Vaszjugan, Vah, Berezovo, Alsó-Lumpokolszk, Szurgut, Felső-Lumpokolszk. A minket most legjobban érdeklő lista a Lokoszovo 1897. feliratú. Ebben két falu nem orosz nemzetiségű lakosai szerepelnek: Majonszkie jurti és Likriszovih jurti inorodci.¹¹ A falvak orosz neve mellé Karjalainen ceruzával odaírta a hanti neveket is: *măyij puyəł* és *wonlōγ puyəł*. Ez utóbbiban élt egy Alekszej Nyi[ki]forov Cserkaszov¹² nevű, 65 éves férfi. Ő lehetett Karjalainen adatközlője. Egyrészt, mert 1901-ben, négy évvel az összeírás után 69 éves volt, ahogyan Karjalainen állította, másrészt, mert a faluban, ahol összesen 18-an éltek, rajta kívül mindenki sokkal fiatalabb volt, ahogyan Karjalainen meg is jegyezte.

¹⁰ „Als sprachmeister hatte Karjalainen einen alten mann, nach seinen eigenen worten 78, aber nach den kirchenbüchern 69 jahre alt. »Beim sprechen von l- und s-lauten ‚lispelte‘ seine zunge (er sprach *θ* und scharfes s), andere habe ich nicht so sprechen hören (oder sollte er nur eine ältere artikulationsart haben, denn alle leute in diesen dörfern sind jünger?)«”.

¹¹ Маённые юрты, Ликрисовых юрты инородцы.

¹² Алексей Ни[ки]форовъ Черкасовъ.

Nincs okunk azt gondolni, hogy Karjalainen nem akarta közölni adatközlője nevét. De mivel nem ő maga adta ki gyűjtését, nem volt alkalma átadni mindazt az információt, melyet az emlékeiben és a feljegyzéseiben őrzött. A hagyaték sajtó alá rendezői valószínűleg nem foglalkoztak a lakossági összeírásokkal.

Ezek az összeírások egyébként arról is árulkodnak, hogy Karjalainen alapos szociolingvisztikai felmérést is végzett, bár ezt a kifejezést nem használta. Mindenhol megállapította a lakosok számát, a családok megoszlását, s a listákon – nyelvmestere segítségével – feljegyezte az egyes lakosok ragadványnevét, egymás közti rokoni viszonyait. A listákat tehát nem öncélúan másoltatta le. Nagy kár, hogy információit nem tudta átörökíteni a következő nemzedékekre.

2. A likriszovói nyelvváltozat érdekessége

Alekszej Nyikiforovics Cserkaszov – ha már tudjuk a nevét, emlegessük így – nyelvben Karjalainent az fogta meg, hogy ott, ahol a szurguti hantik általában spirantikus λ hangot ejtettek, Cserkaszovnál ϑ -nek hangzott. Ugyanígy a spirantikus λ palatális párja (λ') ϑ' -nek vagy $\acute{z}$ -nek hangzott. Hogy ennek jelentőségét megértsük, tegyünk egy kis hangtörténeti kitérőt.

A PFU $*s$ és $*l$ hangok a mai hanti nyelvjárásokban (kivéve a vaszjuganit) egybeesnek, l , λ vagy t hangokban. Részletesebben:

PFU $*s > V$, Sur., Obd. l , Vj. $j/\emptyset$, Kaz., Szurg. λ oD, Ser., Szal. t

PFU $*l > V$, Vj., Sur., Obd. l , Kaz., Szurg. λ oD, Ser. Szal. t

Ha térképre vetítjük ezt a jelenséget, azt tapasztaljuk, hogy a nyelvterület peremén (Vah, Obdorszk, Berezovo) a magyar l képzéséhez hasonló hangot ejtenek, ettől kissé nyugatabbra és délebbre (Szurgut, Kazim) spirantikus λ -t, a központban pedig – a központ az Ob és az Irtis összefolyását jelenti – tehát a déli nyelvjárásokban és Szalim meg Serkali környékén t hangot. A szurguti nyelvjáráscsoportban egyedül a Likr. lóg ki a sorból, ott ugyanis Karjalainen ϑ -t jegyzett fel. Lássunk két ismert etimológiát is:

V $l\acute{o}l$ Vj VK $j\acute{o}l$ Likr. $\vartheta\acute{o}\vartheta$, $\vartheta\acute{\alpha}\vartheta$ Mj. Trj. J $\lambda\acute{o}\lambda$ Irt. (DN KoP Kr Ts) $t\acute{o}t$ Ni. Š $t\acute{a}t$ Kaz. $\lambda\acute{a}\lambda$ Sy. $l\acute{a}l$ O $l\acute{a}l$ m. $\acute{o}l$ 'Klafter, Faden' (DEWOS 753)

V Vj $l\acute{i}l$ Likr. $\vartheta i\vartheta$, Vart. Mj. Trj. J $\lambda i\lambda$ Irt. (DN KoP Kr Ts) $t\acute{i}t$ Ni. Š $t\acute{i}t$ Kaz. $\lambda\acute{i}\lambda$ Sy. $l\acute{i}l$ O $l\acute{i}l$ m. $l\acute{e}lek$ (DEWOS 749)

Amikor ezzel a témával foglalkozni kezdtem, még annak a rejtélynek akartam utána járni, hogy a likriszovói kiejtés nyelvjárási vagy egyéni saját-

ság-e. De nem kellett messzire mennem, mert hamarosan kiderült, hogy Honti László – mint annyi minden mást az obi-ugrisztikában – ezt a kérdést is megoldotta. Már 1981-ben megjelent tanulmányában beszédhibának (Sprechfehler) minősítette Cserkaszov spiránsait (1981: 101). *Az obi-ugor konszonzantizmus története* című könyvében is egyértelműen leszögezte: „e nyelv-mester beszédhibás volt” (1999: 101). Ezek után a következő rejtélyekkel kerülünk szembe:

1. Mire gondolhatott Karjalainen, amikor egy beszédhibás ember fonetikáját írta le a legrészletesebben az összes hanti nyelvjárás közül? Emlékszünk: 35 lapon keresztül taglalta Cserkaszov kiejtését. Az adatközlő esetleges archaikus artikulációjára utaló megjegyzés (ld. feljebb) bepillantást enged Karjalainen gondolatmenetébe. Ennek a gondolatmenetnek a nyomai felfedezhetők a finnugor hangtörténet néhány alapművében. Ezért a következő kérdés:

2. Mire gondolhattak azok a nyelvészek, akik a Likr. *ð* hangot felhasználták hangfejlődési tendenciák magyarázatában? Collinder ezt írta: „In Common Ugric, *s developed into *p̥. This sound is intact in the Likrisovskoe dialect of osE.” (1960: 58). Hajdú Péter is ezt állítja: „Egy izolált keleti osztják nyelvjárásban (Likriszovszkoje) az ugor *ð*- ma is megvan” (1966: 105). Lakó György hangtörténetében is érvényes osztják megfelelésként szerepel a *ð* hang (1968: 51, 52.). Ezek az adatok Karjalainen nyelvjárasi szótárából kerültek a köztudatba. De még meglepőbb, hogy Wolfgang Steinitz, aki saját szótárában (DEWOS) szigorúan fonematikus elvek szerinti átírást követett (annyira, hogy Vértés Edit éles vitát folytatott vele és tanítványaival ez ügyben, ld. Vértés 1983), megőrizte Karjalainen jelölését a Likr. nyelvjárás esetében.

3. Mire gondolhatott Steinitz, amikor szótárában egyéni fonetikai sajátsgot emelt a fonéma rangjára? Ezt utóbb Honti László egyértelműen bírálta: „A túlnyomóan fonematikus transzkripciót alkalmazó DEWOS (...) megőrizte Karjalainennak a beszédhibát híven tükröző eredeti lejegyzésmódját. Ezzel részben megsértette a fonematikus elvet (...), részben azt sugallja, hogy Steinitz a beszédhibás adatközlő *ð*-ját megőrzött régiségnek tartotta” (1999: 101).

Feltételezem, hogy mindnyájan, akik ezzel a problémával szembesültek, arra gondoltak, milyen jó lenne találni egy archaikus nyelvjárást, mely rávilágít a nyelvi változás folyamatára. Nyelvemlékekben szegény nyelvcsaládkban érthető a nyelvtörténésznek ez a vágyálma. Ahogyan Karjalainen is azt remélte, hogy egy archaikus artikulációjú öreggel hozta össze a jó sorsa, a további nyelvészek is Cserkaszov kiejtésében vélték megtalálni a hiányzó

láncszemet. De Honti Lászlót nem lehetett megteveszteni. Hartmut Katz (1972, 1973) általános nyelvészeti alapon zárta ki a Likr. ϑ ősi voltát a szibilánsok történetével foglalkozó tanulmányaiban, de nem keresett magyarázatot a meglétére.

3. Lappangó likriszovói szövegek

A Likr. nyelvjárás problémája akkor kezdett izgatni, amikor Vértes Edit hagyatékából hozzám kerültek Karjalainen kéziratosa keleti hanti szövegei. Mint már említettem, a Finnugor Társaság Vértes Editet bízta meg Karjalainen nyelvtani feljegyzéseinek és szövegeinek kiadásával. A déli szövegeket meg is jelentette Vértes Edit két vaskos kommentárkötetel együtt (MSFOu 157, 225, 247), a keletiekre viszont már nem maradt ideje. A Finnugor Társasággal egyetértésben most én dolgozom a szövegek átírásán és fordításán. Nem szeretném Karjalainen szövegeit teljesen betűhíven közölni, hanem fonematikus átírással tervezem kiadni a szövegeket. A Likr. szövegekben például a ϑ -k helyett a szurguti nyelvjárásban megszokott Δ -eket írnék. A mai technika viszont lehetővé teszi, hogy Karjalainen kéziratának másolatát is mellékeljük – ha valaki a lejegyzésbeli finomságokra kíváncsi, az is kielégítheti kíváncsiságát.

4. Melyek a keleti hanti nyelvjárások?

Honti László az 1980-as turkui nemzetközi finnugor kongresszuson a keleti hanti nyelvjárások osztályozásáról tartott előadást. Ez az előadás megjelent a kongresszusi kötetben finnül (1981a) és később nagyobb terjedelemben németül (1981b). Ebben a munkájában – több paraméter megvizsgálása alapján – Honti a Likr. nyelvjárást a szurguti és a vahi közti átmenetnek, de a szurgutihoz közelebb állónak tartja. Ő a következőképpen sorolja be a keleti nyelvjárásokat:

legkeletebbiek									
V	Vj	VK	Vart.	Likr.	Mj.	Trj.	Tra.	J	P
				szurgutiak					

Állíthatta-e valaki 1980-ban, hogy ezek a keleti hanti nyelvjárások? Legfeljebb azt lehetett mondani, hogy ezekről a helyekről vannak adataink. Bár Karjalainen négyéves kutatóútján elvileg bejárta az osztják nyelvterületet, de közel sem gyűjtött minden helységben. Meglehetősen esetleges volt, hogy hova jut el – attól függően, milyen volt az időjárás, milyenek az útviszonyok, a közlekedési lehetőségek. Likriszovóba is egy alkalmi fuvarral jutott el.

Egy-egy helyen általában egy-egy adatközlővel dolgozott – tudjuk, hogy a felső-demjankai nyelvjárás rövidítésében (DN) az N betű az adatközlő, Naringin nevére utal, az alsó-demjankaiban (DT) a T viszont a Tajlakov nevére. Ez is az adatok megbízhatóságát csökkenti.

Idézett tanulmányaiban Honti László nem utal arra, hogy a Karjalainen idejében rögzített helyzet mára megváltozhatott. Pedig bizonyára megváltozott. Az Ob mentén – Agrafena Peszikova közlése szerint – eltűntek a hanti települések, vagyis már nem beszélnek hantiul. Ott, ahol Karjalainen vartovszkojei nyelvjárási adatokat jegyzett föl, Nyugat-Szibéria egyik legnagyobb olajvárosa, a 250 000 lelket számláló Nyizsnyevartovszk terpeszkedik. Feltehetőleg VK és Likr. adatokat sem lehet találni. A Trj. és Tra. rövidítéseket sem lehetne egy táblázatban szerepeltetni, mert ezek ugyanazon területen (a Tremjugan, más néven Trom-jugan vagy Tromagan folyó partján) eltérő időben feljegyzett adatokra vonatkoznak. A fenti táblázatot tehát a következő megszorításokkal lehet közölni:

Karjalainen a 19/20. század fordulóján a kilenc gyűjtőponton szerzett információt keleti hanti nyelvjárásokról. Ezek a következőképpen viszonyulnak egymáshoz:

legkeletebbiek									
V	Vj	VK	Vart.	Likr.	Mj.	Trj.		J	P
				szurgutiak					

A Karjalainen által megismert nyelvjárások közül ma a következőkkel számolhatunk:

legkeletebbiek									
V	Vj				Mj.		Tra.	J	P
				szurgutiak					

Tudjuk azonban, hogy a szurguti területen is differenciáltabb a nyelvjárási kép. A Tromagan mentén lakók állítják, hogy nemcsak a szomszédos folyó, az Agan mentén beszélnek másképpen, de a Tromagan forrásvidékén és torkolatánál is. Ny. I. Tyerjoskin keleti hanti szótárában (1981) a feljebb felsorolt nyelvjárásokon kívül megkülönbözteti az Agan-torkolatit (uszty-aganszkij) és a Jugan-torkolatit is (uszty-juganszkij). Ő az 1950-es években gyűjtötte szóanyagát, azóta ismét két emberöltő eltelt, változhatott a helyzet. A legkeletebbi nyelvjárások között a vahi és vaszjugani mellett ma külön emlegetik az alekszandrovóit, legalábbis Andrej Filcsenko kutatásai szerint

(http://www.policy.hu/filtchenko/khanty_language.htm). Ma ilyennek láthatjuk a táblázatot:

legkeletebbiek							
Vj	Alekszandrovo	V	Ag.	J	Mj	Tra.	P
			szurgutiak				

Csak hogy bonyolultabb legyen a kép, ott vannak a Szalim vidékére költözött jugani hantik, akikről nemrégén kaptunk hírt Ljudmila Kajukova révén. Ő azt is elmondta, hogy a Pim menti fiatalok nyelve sokat változott, főleg tempójában. Olyan gyorsan beszélnek, hogy az idősebb generáció nem érti őket. Én 2005-ben találkoztam egy fiatalemberrel a Tromagan felső folyásáról (Muravlenko városból), akinek alig értettem a beszédét, bár azt hinném, hozzá vagyok szokva a szurguti nyelvjáráshoz. A 20. században tehát nagy változások, átrendeződések, népmozgások történtek, nemcsak az ipari fejlődés és az orosz ajkúak nagyarányú beköltözése miatt. Éppen ezért nem árt óvatosan fogalmazni, amikor a nyelvjárások/tájszólások/nyelvváltozatok felsorolásáról van szó.

5. Befejezés

Karjalainen 20. század eleji expedíciója volt máig az egyetlen, az egész osztják nyelvterületre irányuló, szisztematikus gyűjtés – mindazokkal a kétértelműségekkel, tévedésekkel és hiányosságokkal, melyeket fentebb felsoroltam. Az azóta eltelt, bő évszázadban sok változás történt. Egyes nyelvjárásokról bővültek az ismereteink, de átfogó, pontos képünk nincs az egész nyelvterületről. Schmidt Éva életének utolsó napjaiban elkészítette egy nyelvjárásgyűjtő projektum tervezetét (Schmidt 2008). Ez az egész obi-ugor nyelvterületre kiterjedő, jól felkészített, önkéntes gyűjtők hadát megmozgató vállalkozás lett volna. A Dialektológiai Központ papíron létrejött, de rátermett szakmai vezető híján egyelőre nem tudott úgy működni, ahogyan Éva elképzelte. Pedig addig kellene feltérképezni a hanti nyelvjárásokat, amíg lehetséges.

A tanulmányban említett hanti nyelvjárások rövidítései:

oÉ	Északi
Kaz.	Kazimi
Obd.	Obdorszki
Ser.	Serkali
Sur.	Suriskari
oD	Déli
DN	Felső-Demjankai
DT	Alsó-Demjankai
oK	Keleti
J	Jugani
Likr.	Likriszovszkojei
Mj.	Malij (Kis-) Jugani
P	Pimi
Szal.	Szalimi
Szurg.	Szurguti
Tra.	Tromagani
Trj.	Tremjugani
V	Vahi
Vart.	Vartovszkojei
Vj.	Vaszjugani
VK	Verhnye-Kalimszki

Irodalom

- Andrejev 2007: В. Андреев, Общегеографический Региональный Атлас. Тюменская область. Ханты-Мансийский и Ямало-ненецкий автономные округа. ФГУП «439 ЦЭВКФ» МО РФ, Москва.
- Collinder, Björn 1960: Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1967–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 1–15. Lieferungen. Akademie Verlag, Berlin.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László 1981a: Ostjakin kielen itämurteiden luettelo. CIFU–5/VI: 95–100.

- Honti, László 1981b: Zur Frage nach der Herausbildung der Ostostjakischen Mundarten im Lichte der Lautgeschichte. *Acta Linguistica Hungarica* 31: 87–106.
- Honti László 1999: Az obi-ugor konszonantizmus története. *Studia uralo-altaica supplementum* 9. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Karjalainen, K. F. 1901–1903: Matkakertomus ostjakkien maalta. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 19/3: 1–5.; 20/4: 1–5.; 21/6: 3–7.
- Karjalainen, K. F. 1983: Matkakirjeitä Siperiasta 1898–1902. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Vaasa*.
- Katz, Hartmut 1972: Zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. *Acta Linguistica Hungarica* 22: 141–153.
- Katz, Hartmut 1973: Noch einmal zur Frage der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. *Советское финно-угроведение* 9: 273–290.
- KT = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. 1948: Ostjakisches Wörterbuch I–II. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* X. *Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki*.
- Lakó, György 1968: Proto-Finno-Ugric Sources of Hungarian Phonetic Stock. *Akadémiai Kiadó, Budapest*.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1963: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény IV/2. *Akadémiai Kiadó, Budapest*.
- Schmidt, Éva 2008: Указания по языковому центру. In: З. С. Рябчикова и др. (ред.), С любовью и болью... К 60-летию со дня рождения Евы Шмидт. *Полиграфист, Ханты-Мансийск*. 87–101.
- Steinitz, Wolfgang 1980: Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. *Ostjakologische Arbeiten* IV. *Akadémiai Kiadó, Budapest*. 117–141. Első megjelenés: *Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis, Series B, Lingustica* 1 [1952]: 15–39.
- Tyerjoskin 1981: Н. И. Терёшкин, *Словарь восточнохантыйских диалектов*. Наука, Ленинград.
- Vértes Edit 1983: Módszertani kísérlet. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére*. ELTE, Budapest. 441–453.

*

Одна из загадок в исследовании обско-угорских языков

В феврале 1901 года Кустaa Фредрик Карьялайнен, стипендиат Финно-угорского общества сделал свои записи в селе Ликрисовское на Оби. Ликрисовское наречие позже сыграл особую роль в изучении исторической фонетики финно-угорских языков.

В речи информанта Карьялайнена привлекло внимание то, что там, где сургутские ханты обычно произносили фрикативный л, то Черкасов произносил звук *ʈ*, значит глухое, между зубами произнесенное шелевое согласное. Аналогичным образом, палатальная пара фрикативного л (*ʎ*) слышалась как *ʈ'* или *ʑ*.

Карьялайнен и другие языковеды (В. Штейниц, Б. Коллиндер, Дь. Лако, П. Хайду) предполагали, что это архаичный диалект, который укажет на процесс языкового изменения. Но по мнению Ласло Хонти «этот информант был с дефектом речи» (1999: 101).

Экспедиция Карьялайнена в начале XX столетия была до сих пор единственной, направленной на всю хантыйскую языковую территорию, систематический сбор. В XX в. произошли большие изменения, миграции населения, главным образом из-за развития промышленности. Некоторые диалекты вымерли, родились новые варианты. О некоторых диалектах расширились наши знания, но в целом, точного представления нет о целой языковой территории. Поэтому не помешало бы делать более осторожные формулировки, когда речь идёт о перечислении диалектов, говоров и языковых вариантов.

МАРТА ЧЕПРЕГИ

Az *õ*, *õõ* hang az észten

JANURIK Tamás

Az *õ*, *õõ* az észten nyelv jellegzetes magánhangzója: veláris hangrendű, középső nyelvtámasztású, ajakrész hang (Valgma – Remmel 1968: 28), a magyarok számára megközelítőleg: széles ajakkal ejtett *o* vagy hátsó nyelvtámasztással ejtett *e* hang, illetve „hátrébb képzett, ajakkerekítés nélküli *ö*” (Nurk – Pusztay 1993: 269). Ez utóbbi ejtési javaslat annyiban nem helytálló, hogy amíg az *e* és *õ* között csak egy palatális/veláris, az *o* és *õ* között szintén csak egy labiális/illabiális szembenállás mutatkozik, addig az *ö* és *õ* között kettős, palatális/veláris és labiális/illabiális eltérés is van. Az *ö* és *õ* hangok tehát a közös középső nyelvtámasztáson kívül semmiben nem egyeznek meg egymással.

Az *õ*, *õõ* szabályos körülmények között észten szavakban csak első szótagban fordulhat elő. Nem első szótagban csak orosz közvetítésű nép- és helynevekben helyettesíti az *ы* hangot: *kalmõkk*; *Adõgee*, *Kamõšin*, *Kolõma*, *Žitomõr*, *Tšeboksarõ*, *Tšernobõl* stb. (ÕS 2006: 1138–1196).

Minthogy az *õ*, *õõ* tipikus első szótagi hang, nem fordulhat elő az *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ä*, *ö*, *ü* magánhangzókkal kezdődő szavakban. Ugyancsak hiányzik ez a hang a *b*, *c*, *d*, *f*, *g*, *š*, *z*, *ž*, *x*, *y* kezdetű idegen szavakban. Az egyetlen kivétel a *b* kezdetű *bõlina* szó, amely azonban az orosz *былина* 'bilina; óorosz (hős) monda; hősi ének' (Gáldi 1989: 51) szó átvétele. Szabályosan ezek a hangok tehát csak magával az *õ*, *õõ* magánhangzókkal vagy a *h*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *t*, *v* mássalhangzókkal kezdődő szavakban lelhetők fel.

Ha az *õ*, *õõ* hangokat tartalmazó észten szavakat – az észten etimológiai szótárból (EE 2012), valamint az észten–finn szótárból (ES 2007) kiemelve összevetjük a nekik megfelelő finn köznyelvi (esetenként nyelvjárási)¹ szavakkal, 250 olyan szópárt kapunk, amelyek alapján felvázolható ezeknek – az észten nyelvben másodlagos – hangoknak a kialakulása. A szóanyag hangmegfelelési típusok szerinti csoportosításán belül a finn : észten szópárokhoz tájékoztató jelleggel kapcsolódik az észten szó legjellemzőbb magyar jelentése. (Ezek

¹ Ezeket az adattárban *-gal jelöltem.

megközelítőleg pontos megadása számos nehézséget és hosszas kutakodásokat okozott a még készülő észt–magyar középszótár fájó hiánya miatt.)

A rövid *õ* hangra váltás esetei

(01) Az első szótagi *a* hang *õ*-ra változott:

harva : *hõre* 'ritka', *kahis(ta)* : *kõhise(ma)* 'susog', *kale* : *kõlu* 'pelyva',
kalis(ta) : *kõlise(ma)* 'csörög', *lanka* : *lõng* 'fonal', *pae(ta)* : *põgene(ma)*
 'menekül', *pala(a)* : *põle(ma)* 'ég', *sana* : *sõna* 'szó', *vapis(ta)* : *võbi-*
se(ma) 'reszket', *varho* : *võru* 'karkötő'.

(02) Az első szótagi *e* hang *õ*-ra változott:

ehtoo : *õhtu* 'este', *helma* : *hõlm* 'szegély', *helppo* : *hõlp* 'könnyedség',
henki : *hõng* 'lehelet', *herkku* : *hõrk* 'csemege', *kehno* : *kõhn* 'szikár', *kela* :
kõla 'övszövökeret', *kelsi* : *kõld* 'hártya', *kelpo(inen)* : *kõlb(ulik)* 'alkal-
mas', *lehmus* : *lõhmus* 'hársfa', *lekko** : *lõke* 'láng', *lepo* : *lõbu* 'élvezet',
*letva(kka)** : *lõtv* 'laza', *mela* : *mõla* 'evezőlapát', *merta* : *mõrd* 'varsa',
mettos : *mõtus* 'süketfajd', *metu** : *mõdu* 'méhsör', *nepaa* : *nõbu* 'unoka-
testvér', *nerko* : *nõrk* 'gyenge', *neva* : *nõva* 'meder', *pehku* : *põhk* 'alom',
pelto : *põld* 'szántóföld', *permanto* : *põrand* 'padló', *perna* : *põrn* 'lép
(fn.)', *rehki(ä)* : *rõhk* 'súly', *rehto* : *rõht* 'kүszőb', *rengas* : *rõngas* 'gyü-
rű', *teho* : *tõhus* 'hatékony', *telta* : *tõld* 'hintó', *temma(ta)* : *tõmba(ma)*
 'ránt', *terho* : *tõru* 'makk', *terva* : *tõrv* 'kátrány', *vehka* : *võhk* 'tündér-
konty', *vehmas* : *võhm* 'erő', *velho* : *võlu* 'varázs', *velka* : *võlg* 'adósság',
venkoil(la) : *võnku(ma)* 'leng', *vento(vieras)* : *võnnu(võõras)* 'vad(ide-
gen)', *veranko** : *võreng* 'hullámsír', *verkko* : *võrk* 'háló', *verso(a)* : *võr-*
su(ma) 'sarjad', *verta(inen)* : *võrd(ne)* 'párja vminek', *vesa* : *võsu* 'sarj',
vesa(kko) : *võsa* 'bozót'.

(03) Az első szótagi *i* hang *õ*-ra változott:

niksi : *nõks* 'fortély', *rima* : *rõme** 'szálka', *rinkilä* : *rõngel* 'perek', *rivo* :
rõve 'sikamlós, trágár', *sisar* : *sõsar* 'nővér'.

(04) Az első szótagi *o* hang *õ*-ra változott:

holju(a) : *hõlju(ma)* 'lebeg', *hopea* : *hõbe* 'ezüst', *joki* : *jõgi* 'folyó', *jo-*
*lea** : *jõle* 'rémes', *jolka(ta)* : *jõlku(ma)* 'fel-alá jár', *joris(ta)* : *jõri-*
se(ma) 'dörmög', *kohtu* : *kõht* 'has', *kolea* : *kõle* 'rideg', *koma(ta)* : *kõ-*
ma(ma) 'döng', *kompi(a)* : *kõmpi(ma)* 'lép (ige)', *kone* : *kõne* 'beszéd',
konta(ta) : *kõndi(ma)* 'jár', *kontu* : *kõnd* 'pusztaság', *korea* : *kõre** 'szál-
egyenes', *korento* : *kõrend* 'tartórúd', *koris(ta)* : *kõrise(ma)* 'csörög',
korkea : *kõrge* 'magas', *korpi* : *kõrb* 'sivatag', *korsi* : *kõrs* 'szalmaszál',

korva : *kōrv* 'fűl', *kotelo* : *kōder* 'terméstock', *kova* : *kōva* 'kemény', *lohi* : *lōhe* 'lázac', *lohje(ta)* : *lōhke(ma)* 'szétpukkad', *loksu(a)* : *lōksu(ma)* 'nyikorog', *lonkku(a)* : *lōnku(ma)* 'löttyög', *loppu* : *lōpp* 'vég', *lotis(ta)* : *lōdise(ma)* 'reszket', *lotka(utta)** : *lōtku(ma)* 'zörög', *lovi* : *lōvi* 'fakéreg rése', *mojo(a)* : *mōju(ma)* 'hat (ige)', *moni* : *mōni* 'néhány', *morsian* : *mōrsja* 'menyasszony', *noja(ta)* : *nōjata(ma)* 'támaszkodik', *noki* : *nōgi* 'korom', *nokko(nen)* : *nōges* 'csalán', *nolki* : *nōlg* 'takonykór', *noru(a)* : *nōrise(ma)* 'szivárog', *notkea* : *nōtke* 'hajlékony', *noko** : *nōgu* 'mélyedés', *ohut* : *ōhe* 'vékony', *olka* : *ōlg* 'váll', *olki* : *ōlg* 'szalmaszál', *olut* : *ōlu* 'sör', *omena* : *ōun* 'alma', *ommel(la)* : *ōmble(ma)* 'varr', *onale** : *ōnar* 'mélyedés', *onki* : *ōng* 'horog', *onni* : *ōnn* 'szerencse', *oppi(a)* : *ōppi(ma)* 'tanul', *orsi* : *ōrs* 'rúd', *ovi* : *ōu* 'udvar', *pohja* : *pōhi* 'fenék', *polke(a)* : *pōlga(ma)* 'megvet', *polvi* : *pōlv* 'térd', *porkka* : *pōrk* 'tartórúd', *porsas* : *pōrsas* 'malac', *poski* : *pōsk* 'arc', *possu* : *pōssa* 'malacka', *potte(a)* : *pōde(ma)* 'betegeskedik', *potka* : *pōtk* 'comb', *potki(a)* : *pōtki(ma)* 'rúg', *povi* : *pōu* 'kebel', *sokea* : *sōge* 'ostoba', *solki* : *sōlg* 'csat', *solmi(a)* : *sōlmi(ma)* 'megköt', *solmu* : *sōlm* 'csomó', *somero* : *sōmer* 'kavics', *sonni* : *sōnn* 'bika', *sopa* : *sōba* 'vállkendő', *sora* : *sōre* 'durva', *sorkka* : *sōrg* 'páros ujjú láb', *sormi* : *sōrm* 'ujj', *sormus* : *sōrmus* 'gyűrű', *sota* : *sōda* 'háború', *soti(a)* : *sōdi(ma)* 'hadakozik', *sotka* : *sōtkas* 'bukóréce', *sotke(a)* : *sōtku(ma)* 'kavar', *toe* : *tōke* 'akadály', *tonki(a)* : *tōngu(ma)* 'túr', *torju(a)* : *tōrju(ma)* 'visszaver', *torkku(a)* : *tōrku(ma)* 'ellenkezik', *torsi** : *tōrs* 'bödön', *torvi* : *tōri* 'kürt', *tosi* : *tōsi* 'igaz', *vomma(ta)* : *vōm-mi(ma)* 'elver'.

(05) Az első szótagi *u* hang *ō*-ra változott:

hursti : *hōlst* 'felsőruha', *juhkura** : *jōhker* 'nyers', *kumis(ta)* : *kōmise(ma)* 'kong', *kuti(a)* : *kōdi* 'viszketés', *mumis(ta)* : *mōmise(ma)* 'mormog', *murha* : *mōrv* 'gyilkosság', *nummi* : *nōmm* 'mező', *tumma* : *tōmmu* 'sötét'.

(06) Az első szótagi *ä* hang *ō*-ra változott:

päris(tä) : *pōrise(ma)* 'pereg (dob)'.

(07) Az első szótagi *ö* hang *ō*-ra változott:

töris(tä) : *tōrise(ma)* 'dörmög', *öljy* : *ōli* 'olaj', *öris(tä)* : *ōrise(ma)* 'morog'.

A hosszú *ōō* hangra váltás esetei

(08) Az első szótagi *ee* (a finnben *ie*) mélyhangú szavakban *ōō*-ra változott:

hiero(a) : *hōōru(ma)* 'dörzsöl', *kielus* : *kōōlus* 'ín', *kiero(on)* : *kōōr(di)* 'sandán', *lieka* : *lōōg* 'pányva', *liemu* : *lōōm* 'láng', *lieska* : *lōōsk* 'láng',

*lietso(a) : lōōtsu(ma) 'fűjtat', miekka : mōōk 'kard', piena : pōōn 'léc',
riemu : rōōm 'öröm', rieska : rōōsk 'friss (tej)', siema(us) : sōōm 'korty',
siera : sōōr 'kör', siera(in) : sōōre 'orrlyuk', vieras : vōōras 'idegen'.*

(09) Az első szótagi *eu* kettőshang *ōō*-ra változott:
reuna : rōōne 'csík, sáv'.*

(10) Az első szótagi *i* hang *ōō*-ra változott:
mitta : mōōt 'mérték'.

(11) Az első szótagi *o* hang *ōō*-ra változott:
onsi : ōōs 'odú', sorta(a) : sōōrd 'irtásföld'.

Az *ōe*, *ōi*, *ōu* kettőshangzókra váltás esetei

(12) Az első szótagi *ai* kettőshang *ōi*-ra változott:
kaikki : kōik 'mind', laiho : lōiv 'adó', vai : vōi 'vagy'.

(13) Az első szótagi *ei* kettőshang *ōi*-ra változott:
*heimo : hōim 'nemzetség', heissa : hōissa 'éljen', keikku(a) : kōiku(ma)
'inog', leika(ta) : lōika(ma) 'vág', seimi : sōim 'jászol'.*

(14) Az első szótagi *eu* kettőshang *ōe*-ra változott:
neula : nōel 'tű', seula : sōel 'szita', seulo(a) : sōelu(ma) 'szital'.

(15) Az első szótagi *eu* kettőshang *ōu*-ra változott:
leuka : lōug 'állkapocs', neuvo : nōu 'tanács'.

(16) Az első szótagi *oi* kettőshang *ōi*-ra változott:
*hoila(ta) : hōila(ma) 'kurjant', hoiva(ta) : hōiva(ma) 'elfoglal', koivu :
kōiv 'nyírfá', loimi : lōim 'láncfonal', moisio : mōis 'uradalom', noita :
nōid 'varázsló', oikea : ōige 'igaz', poike(ta) : pōika(ma) 'kiter', poikki :
pōiki 'haránt', poimi(a) : pōimi(ma) 'fon', roivas : rōivas 'öltözék', soi-
ma(ta) : sōima(ma) 'szid', soimi : sōim 'jászol', soitta(a) : sōit(ma) 'uta-
zik', voi : vōi 'vaj', voi(da) : vōi(ma) 'lehet', voida : vōie 'kenőcs', voik-
ko : vōik 'sárgaszőrű', voitto : vōit 'győzelem'.*

(17) Az első szótagi *ou* kettőshang *ōu*-ra változott:
*joukko : jōuk 'banda', joulu : jōulu(d) 'karácsony', jouta(a) : jōud(ma) 'el-
ér', jouten : jōude 'tétlenül', kouko : kōuk 'ükapa', loukko : lōugas 'kemen-
cepadka', loukutta(a) : lōuguta(ma) 'tilol', lounas : lōuna 'dél', mouru(ta) :
mōura(ma) 'bömböl', noutu(a) : nōud(ma) 'követel', outo : ōud(ne) 'ször-
nyű', pouta : pōud 'aszály', rouka : rōuge(d) 'himlő', roukkio : rōuk 'kazal',*

roukku : *rōuk* 'lőcs', *souta(a)* : *sōud(ma)* 'evez', *touka(ta)* : *tōuga(ma)* 'lök', *toukka* : *tōuk* 'lárva', *touko* : *tōug* 'tavaszi vetés'.

- (18) Az első szótagi *ui* kettőshang *ōi*-ra változott:
huika(ta) : *hōika(ma)* 'huhog', *muista(a)* : *mōist(ma)* 'ért'.

A kettőshangzókból rövid *ō* hangra váltás esetei

- (19) Az első szótagi *ei* kettőshang *ō*-ra változott:
leivo(nen) : *lōo(ke)* 'pacsirta'.
- (20) Az első szótagi *ie* kettőshang *ō*-ra változott:
miete : *mōte* 'gondolat', *siestar* : *sōstar* 'ribizli'.
- (21) Az első szótagi *iu* kettőshang *ō*-ra változott:
viuhka : *vōhk* 'metszőfog, agyar'.
- (22) Az első szótagi *oi* hangcsoport *ō*-ra változott:
toivotta(a) : *tōota(ma)* 'ígér'.
- (23) Az első szótagi *ou* kettőshang *ō*-ra változott:
jouhi : *jōhv* 'lőszőr'.
- (24) Az első szótagi *uo* kettőshang *ō*-ra változott:
vuohi : *vōhu* 'nősirom' („kecskekard”).
- (25) Az első szótagi *äü* (a finnben *äy*) kettőshang *ō*-ra változott:
käynti : *kōnd* 'járás, menés'.

Mássalhangzó-változásokkal kombinált esetek

- (26) Az első szótagi *e* hang mássalhangzó-kiesés mellett *ōō*-ra változott:
hehku(a) : *hōōgu(ma)* 'izzik', *pensas* : *pōōsas* 'bokor'.
- (27) Az első szótagi *eu* kettőshang helyén *ō* és megőrzött mássalhangzó van:
peura : *pōder* 'jávorszarvas', *seura* : *sōber* 'barát', *teuras* : *tōbras* 'szarvasmarha'.
- (28) Az első szótagi *äy*, *öy* kettőshang helyén *ō* és megőrzött mássalhangzó van:
käyrä : *kōver* 'görbe', *nöyrä* : *nōder* 'erőtlen'.
- (29) A szókezdő *h* kiesése mellett az első szótagi *e* hang *ō*-ra változott:
hehku(a) : *ōhki(ma)* 'robbant', *hehvo** : *ōhv* 'üsző'.

- (30) A szókezdő *h* kiesése mellett az első szótagi *o* hang *õ*-ra változott:
hohku(a) : *õhka(ma)* 'sóhajt', *horna** : *õrn* 'gyengéd', *hosu(a)* : *õsu-*
*(ma)** 'sarlózik'.
- (31) A szókezdő *o* hang egy protetikusan *v* betoldódása mellett *õ*-ra változott:
otta(a) : *võt(ma)* 'vesz'.

A hangmegfelelések táblázatos áttekintése

F \ E	õ	õõ	õe	õi	õu	võ	össz.
a	10	–	–	–	–	–	10
e ¹	42	2	–	–	–	–	44
e ²	2	–	–	–	–	–	1
i	5	1	–	–	–	–	6
o	86	2	–	–	–	1	89
u	8	–	–	–	–	–	8
ä	1	–	–	–	–	–	1
ö	3	–	–	–	–	–	3
ai	–	–	–	3	–	–	3
ei	1	–	–	5	–	–	6
eu	3	1	3	–	2	–	9
ie	2	15	–	–	–	–	17
iu	1	–	–	–	–	–	1
oi	1	–	–	19	–	–	20
ou	1	–	–	–	19	–	20
ui	–	–	–	2	–	–	2
uo	1	–	–	–	–	–	1
äy	2	–	–	–	–	–	2
öy	1	–	–	–	–	–	1
he	2	–	–	–	–	–	2
ho	3	–	–	–	–	–	3
össz.	175	21	3	29	21	1	250

Az összesítő táblázat számadataiból egyértelműen megállapítható, hogy a nagyobb tömegű (tendenciaszerű) hangváltozások a veláris hangrendű szavak első szótagi **o** (**86**) hangjait, valamint a vegyes hangrendű (második szó-

tagjukban veláris szavak) első szótagi **e**¹ (42) vagy **ie** – a közfinnben még **ee** – (15) hangját és az **oi** (19), **ou** (19) kettőshangzókat érintik: ezek együttesen a hangváltozások közel háromnegyedét teszik ki. A két, eredetileg (és a mai finnben is) palatális hangrendű szó által alkotott szópár, amelyekben **e**² > **õ** hangváltozás mutatható ki, a *henki* : *hõng* 'lélegzet' és a *kelsi* : *kõld* 'hártya', ezek azonban voltaképpen félrevezetők, minthogy a finn *henki* szónak van *hing* (*hinge*-) szópárja az észtbén, továbbá a *hõng* szó teljes töve *hõngu*-, ahol az *-u*- igazából képzőelem, azaz az észtbén így ez a szó is veláris hangrendű; az észti *kõld* szó *kõlda*- tőalakja szerint szintén veláris hangrendet képvisel.

Az észti nyelvben lezajlott, első szótagi **õ**, **õõ** hangokat eredményező hangváltozások ezért alapvetően mindössze két típusúak: az egyikben a palatális **e** hang velarizálódik, megtartva ajakréses és középső nyelvállású voltát, a másikban az **o** hang delabiálissá válik, megtartva a veláris hangszint és a középső nyelvállást.

A szórványos (esetlegesebb) hangváltozások közül – relatíven magasabb előfordulási számarányuk miatt is – kiemelhetők az **a** > **õ** (10) és az **u** > **õ** (8) hangpárok, amelyekben az egyéb befolyásoló tényezők mellett az **a** > **o** zártabbá, illetve az **u** > **õ** nyíltabbá válás is szerepet kapott.

Irodalom

- Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koostanud ja toimetanud Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosar. Peatoimetaja Iris Metsmägi. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2012. = EE
- Eesti õigekeelsussõnaraamat. Toimetanud Tiiu Erekt. Koostanud Tiiu Erekt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2006. = ÕS
- Eesti-soome sõnaraamat. Neljas trükk. Virolais-suomalainen sanakirja. Neljäs painos. Koostanud Paul Kokla, Helga Laanpere, Mart Mäger, Arno Pikamäe. Kirjastus Valgus, Tallinn, 2007. = ES
- Gáldi László: Orosz–magyar kézisztár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Ilo sõnastik eesti–ungari. Észti–magyar szótár. Koostanud Sven-Erik Soosaar ja Szilárd Tóth. Kirjastus Ilo, Tallinn, 2000.
- Kettunen, Lauri 1926: Oppikirja eestin ja suomen eroavaisuuksista sekä tehtävännöksiä selityksineen. 2. täydennetty painos. Valistus, Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1916: Viron ja suomen eroavaisuudet. Äännehistoriallisia selvittelyjä harjoituskappaleineen. K. J. Gummerus, Jyväskylä.

- Nurk, Anu – Pusztay János: Észt–magyar kisszótár. Eesti–ungari sõnastik. Savaria University Press, Szombathely, 1993.
- Nykysuomen sanakirja. Lyhentämätön kansanpainos. Neljästoista painos. Päätoimittaja Matti Sadeniemi. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva 1996.
- Papp István: Finn–magyar szótár. Suomalais–unkarilainen sanakirja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- Ungari–eesti sõnaraamat. Magyar–észt szótár. Peatoimetajad / Főszerkesztők Tõnu Seilenthal, Anu Nurk. Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia 6. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2010.
- Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koostanud Elmar Muuk. RK Teaduslik Kirjandus, Tallinn, 1946.
- Valgma, Johannes – Rimmel, Nikolai 1968: Eesti keele grammatika. Käsi- raamat. Kirjastus Valgus, Tallinn.

*

Der *õ*, *õõ* Laut im Estnischen

Das Estnische hat einen – mit *õ*, *õõ* Buchstaben gezeichneten – eigenartigen Selbstlaut. Dieser Vokal kommt (in kurzer oder langer Form) von wenigen fremdsprachlichen Ausnahmen abgesehen nur in der ersten Silbe der Wörter vor. Der Ursprung dieses sekundären Lautes kann mit Hilfe der finnisch–estnischen Wortpaaren untersucht werden. Im *Estnischen Etymologischen Wörterbuch* (EE 2012) und im *Estnisch–Finnischen Wörterbuch* (ES 2007) sind **250** Wortpaare zu finden, in den dieser Laut nachweisbar ist. Aufgrund des tabellarischen Überblicks der Lautentsprechungen ist die Tendenz feststellbar, dass die stattgefundenen Lautwandel grundlegend in zwei dominanten Gruppen eingeordnet werden können: im Ersten wurde der labiale *o* delabialisiert (in **86** Wörtern) und im Zweiten der palatale *e* velarisiert (in **42** Wörtern). Weitere massenhafte Lautwandel zeigen nur die *ie*, *oi*, *ou* Diphtonge enthaltenden Wörter: der *ie* Doppellaut (ursprünglich langer *ee*) ist in velaren Wörtern *õõ* Langvokal (in **15** Wörtern) und die *oi*, *ou* Diphtonge sind *õi*, *õu* geworden (in **19–19** Wörtern). Diese Beispiele der Lautwandel geben insgesamt 72,4% der Fälle.

TAMÁS JANURIK

Az északi vogul nyelvjárások hónapneveiről

KÓKAI Krisztina

1. Bevezetés

Tanulmányom témája az északi vogul dialektusok hónapneveinek vizsgálata. Munkám során felhasználtam Reguly Antal és August Ahlqvist szójegyzékét, Munkácsi Bernát és Kálmán Béla munkáját, a vogul nyelv első tudományos szótárát, ill. Artturi Kannistónak a múlt század elején (a Munkácsi – Kálmán szótárral gyakorlatilag egy időben) gyűjtött, de csak nemrég megjelent anyagát (erről ld. Keresztes 2014).

A manysikkal foglalkozó szakirodalom születése az 1800-as évek második felére tehető. Az első kutató, aki vogul nyelvterületre (is) eljutott, Reguly Antal (1843–1845) volt, őt követte August Ahlqvist (1858, 1877 és 1880) és Munkácsi Bernát (1888–1889-ben), majd Artturi Kannisto (1901–1906) gyűjtött a manysik között (a vogul szótárhoz bővebben ld. Maticsák 2014: 72–76; vö. még Onina 2009: 300; Kálmán 1976: 14). Ismeretes, hogy az egyes kutatók különböző transzkripciót használtak a manysiktól gyűjtött szókincs lejegyzésére. Ahány forrás, tulajdonképpen annyiféle átíratban fordulnak elő a lexikográfiai adatok.

A szótárakban és szójegyzékekben található adatok összegyűjtése után tanulmányomban kísérletet teszek azok rendszerezésére, rávilágítva a hónapok manysi elnevezéseinek legfontosabb motiváló tényezőire.

2. Időszámítás és nyelv

A természeti népek naptárait meghatározó legrelevánsabb tényező a szabályos időközönként ismétlődő természeti jelenségek munkavégzésre gyakorolt hatása. Ezért lehetséges az, hogy ezek a népek kezdetben csupán azt az időt mérték, melyet munkával, valamilyen tevékenységgel töltöttek, így az év mint időegység az esztendőnek csupán a termelőmunkával töltött részét jelentette. Sőt, egyes természeti népek az évet sem egyenlő szakaszokra osztották fel (Hahn 1998: 13–15).

A naptárakban kiemelten fontosak az évente ismétlődő ünnepek, melyek kiindulópontjai a termelési munkának valamely szakaszához (pl. vetés, aratás, betakarítás, szüret, ld. pl. athéni naptár) kapcsolódnak. Az időszámítást még az újkor elején is az ünnepnapokhoz, jeles napokhoz igazították (Erdődi 1972: 51; Hahn 1998: 88).

Ezeket a fontos eseményeket kezdetben tapasztalati alapon nyugvó becslések alapján határozták meg, melyeket később felváltottak a csillagászati méréseken alapuló számítások (Hahn 1998: 16).

Év, évkezdet. A természeti népek számára – a mindennapi életet szem előtt tartva – az év a leghosszabb időegység. A vogulban ezt a következő módon fejezik ki: az 'év' jelentésű lexéma a *jis* (RH 113) ~ *Ė jēl* ~ *ēl* (MK 153a) ~ *el* (Ahlqv 5), de emellett a *tālā-tuj* (RH 113) vagy *tēl-tuj* (RH 113) ~ *tāl-tūw* 'tél-nyár' (MK 621a, 621b) kifejezés is használatos.¹

Az eurázsiai mérsékelt égövben az év két időszakra osztható: a hidegre és a melegre. Észak-Ázsiában megszokott, hogy az esztendőt fél években számolják, s téli és nyári évnek nevezik (Nilsson 1920: 89). Valaha a kelták, germánok, szlávok, a finnugor és az altaji népek is csak két évszakot különböztettek meg. Erre a szemléletre vezethető vissza az is, hogy a vogulban e két évszak megnevezésének van 'év' jelentése is: *Ė tāl* 'tél, év', ill. *Ė tuj* 'nyár, év' (MK 621, 673). A téli év hosszabb, így meghatározóbb, ez abban is megfigyelhető, hogy a manysik életéveiket az elmúlt telek számával fejezik ki (Hunfalvy 1864: 113).

Az év kezdete szempontjából a természet változása, a növény- és állatvilág életritmusa, a gazdasági munka a legmeghatározóbb. A voguloknál az évkezdet tavaszra esik – akárcsak az ókori rómaiaknál –, a szakirodalmi források szerint a manysiknál április az első hónap (ld. 3.1.).² Eredetileg Oroszországban is tavasszal, március 1-jén kezdődött az új év, csak Nagy Péter naptárreformjának következtében lett az év kezdete január 1-je. Érdekes, hogy az osztjákoknál az évkezdet az első fagy idején, októberben van (Csepregi 1978: 39; Dömötör 1983: 47, 49; Erdődi 1978: 57).

Hónap. Az év és a hónap hosszának meghatározása különböző csillagászati módon történhet. Az eltérő mérési szempontok miatt eltérő hosszúságú holdhónapokról beszélhetünk. A tropikus hónap a Hold tavaszponttól tavaszpontig megtett útja (27 nap 7 óra 43 perc 5 másodperc), a sziderikus hónap a

¹ RH = Reguly szójegyzéke, Hunfalvy közlésében (1864), Ahlqv = Ahlqvist (1891), MK = Munkácsi – Kálmán (1986).

² Dömötör Tekla (1983: 51) szerint a 19. században a vogul év gyakran ősszel (szeptemberben, októberben) kezdődött.

Holdnak egy bizonyos csillagtól ugyanaddig a csillagig megtett útja (27 nap 7 óra 43 perc 11 másodperc), a szinodikus hónap pedig az azonos fázisok között megtett út (29 nap 12 óra 44 perc 3 másodperc) (bővebben ld. Maticsák 2006: 14).

A természeti népek rendszere is holdhónapokon nyugszik, melyet tapasztalati úton, a Hold járásának, változásának figyelembevételével határoztak meg. Az egyes népek naptárai eltérő számú hónapokból állhatnak, lehetnek akár 11 (pl. a jurák szamojédok, talán az Amur-vidéki tunguzok), vagy 10 hónaposak is (pl. az ókori rómaiak vagy a kamcsadálók) (Erdődi 1978: 64–65; Nilsson 1920: 89; Rusvai 2002: 125). A 12 hónapos év a keresztény naptár elterjedésével vált általánossá.

Általánosságban elmondható, hogy a finnugor népek holdhónapokban alapították meg 28–31 nappól álló időegységeiket (Dömötör 1983: 52; vö. Erdődi 1978: 64; Hunfalvy 1872: 17, 1864: 319). A Hold változásának alapján tizenhárom hónapból áll(t) az év pl. az osztjákoknál, a számiknál, a finneknél (még a 16. században is) és sokáig az észteknél is (Hunfalvy 1872: 18; Rusvai 2002: 124–125). A voguloknál szintén tizenhárom hónap tett ki eredetileg egy évet, ez a rendszer a kondai (keleti) és szoszvai (északi) nyelvjárásokban őrződött meg a legtovább (ld. 3.1.).

Hogy a Hold és a hónap (tkp. holdnap) között milyen alapvető kapcsolat áll fenn, arra bizonyíték, hogy a nyelvek nagy részében – így a legtöbb uráli nyelvben is – a hónap jelentésű lexéma ’Hold’ jelentéssel is rendelkezik, pl. vog. *É jãŋχep*, osztj. *urt/ort*, fi. *kuu*, é. *kuu*, karj. *kuu*, lív *kū*; vö. továbbá lat. *mensis*, ógörög *μήν*; a szláv nyelvekben pl. szlk. *mesiac*, cseh *měsíc*. A germán nyelvekben morfológiaileg némi elkülönülés tapasztalható, de etimológiailag ugyanarra a töre vezethetőek vissza, pl. ang. *moon* ’Hold’, *month* ’hónap’, ném. *Mond* ’hold’, *Monat* ’hónap’, sv. *måne* ’Hold’, *månad* ’hónap’ (Maticsák 2007: 14–16).

3. A hónapok megnevezése az északi vogul nyelvjárásokban

A manysik elkülönült csoportokban élnek, ezt nyelvi helyzetük is tükrözi. A legegységesebb a szoszvai (északi) dialektus – ezen alapul az irodalmi nyelv is. A keleti nyelvjárások sem különböznek számottevően egymástól. Más a helyzet a nyugati dialektusokban: a Lozva mentén elszórtan élő csoportok szinte minden faluban saját, egymástól meglehetősen eltérő tájszólást beszéltek. A mára már szintén kihaltnak tekinthető déli manysi áll(t) legtávolabb a többi dialektustól, ennek oka a több évszázadon át tartó különélés (Kálmán 1976: 10–11).

Az északi (szoszva [mellék]i, szigvai,³ felső-lozvai) nyelvjárásokban a hónapokat⁴ a következőképpen nevezik meg (Hunfalvy 1864: 114, 319–320 [= RH]; Ahlqvist 1891 [= Ahlqv]; Munkácsi – Kálmán 1986 [= MK]; Kannisto – Eiras – Moisió 2013 [= KEM]):⁵

1. hónap [kb. április]

Szo *jäni-pol'-jonkep* / *jäni-pol'-jongp* 'nagy fagyhó (április)' (RH 114 / 319)

Szo *jäni-pöl'-j.* 'nagy hókéreg hava (április)' (Ahlqv 11b)⁶

Szo *jäni'-pöl'-jāñχēp* 'nagy fagyott hókéreg hónapja (április)' (MK 146b, 174a, 451a)

Szo *jäni'-pöl'*⁷ 'nagy hókéreg hónapja'⁸ (KEM 218b)

Szi *jäni-pol'-jongp* 'nagy fagyhó' (RH 114)

Szi *tari-näi'-jāñχēp* 'gyanta hónapja, tkp. (erdei) fenyő nedvének hónapja (április)' (MK 174a, 631a)

FL *täri'-nāy* 'fenyőnedv hónap (május [a hónap kezdetéig])' (KEM 927b)

É *χāl'-näi'-jāñχēp* 'nyírvíz hónapja, tkp. nyírfa nedv hónap (április, május)' (MK 74b, 174a, 350a)

2. hónap [kb. május]

Szo *jang-natna-jonkep* / *jang-natne-jongp* 'jégnyíló-hó / jég folyó hó' (RH 114 / 319)

Szo *jañk-natnä-j.* 'a jég zajlásának hónapja' (Ahlqv 11b)

Szo *jāñk-nātne-j.* 'jég-úszató hónap, tkp. a jég úszásának hónapja (május)' (MK 174a, 148a, 332b)

Szo *jāñk-nātne-iñχup* 'jégindulás hónapja' (KEM 225a, 227a)

Szi *jang-nātne-jongp* 'jég-folyó-hó' (RH 114)

Szi *sāli-ūnttēnē-jāñχēp* ~ *ās-nātne-jāñχēp*. 'rénszarvas ellésének hónapja'⁹ ~ az Ob [a folyó] úszásának hónapja (május)' (MK 174a, 51b, 520a, 698a)

FL *jāñk-nātne-ētpōs* 'jégindulás/-folyás hónapja' (KEM 227a)

³ Regulynál a szigvai jegyzék nem teljes és nincs sorszámozva (vö. Hunfalvy 1864).

⁴ É *ēt-pos* 'hold, hónap' < *ēt* 'est, éjszaka', *pos*₁ ~ *pās* 'idő', *pos*₂ (~ *pās*) 'fény, világosság'; É *jāñχēp* '1. hold, 2. hónap' (MK 69b).

⁵ Hunfalvy megadta a hónapok jelentését. Ahlqvist és a KEM jelentésmagyarázatait én fordítottam németből. MK és Ahlqv jelöli a szóhatárokat, az egységesség kedvéért így teszek a KEM és az RH adataival is.

⁶ Ld. 'gross Schneekruste' (Ahlqv 11b).

⁷ A KEM sok esetben hónap utótag nélkül adatozza a hónapneveket.

⁸ A hórétég elbír egy embert sí nélkül (KEM 218).

⁹ Vö. nyeny. *nenaj nīče jirī* 'a borjazás szokásos időszaka (április)' (Mizser 1975: 178).

3. hónap [kb. június]

Szo *lopta-jonkep* / *lopta-jongp* 'levél-hó'¹⁰ (RH 114 / 319)

Szo *lopta-j.* 'lomb hó' (Ahlqv 11b)

Szo *lūptā-jāṅḡep* 'falevél/növény levele hónap (június)' (MK 174a, 277a)

Szo *lūpt-iṅḡup* 'levél hónap (kb. június)' (KEM 225a, 430a)

Szi *ūs-j.* 'lazac hónapja'¹¹ (június)' (MK 174a, 699a)

4. hónap [kb. július]

Szo *tuv-kōtil-jonkep* / *tuv-kōtil-jongp* 'nyárközepe-hó / nyár közepének hava' (RH 114 / 319)

Szo *tuv-qōtil-j.* 'nyár közép hó' (Ahlqv 11b)

FL *tūš-iṅḡup* 'nyár hónap (július)' (KEM 957b)

5. hónap [kb. július]

Szo *oijt-tūr-jonkep* / *oijt-tūr-jongp* 'réti tó hava'¹² (RH 114 / 319)

Szo *oijt-tūr-j.* 'áradmánytó hónap' (Ahlqv 11b, 12a)

Szo *āijt-tūr-jāṅḡep* 'réti tó hónapja (tkp. áradmánytó/láp-tó hónapja) (július)' (MK 174a, 377a, 683b)

Szo *āijt-tūr* 'réti tó hónapja (egy nyári hónap)'¹³ (KEM 21b)

Szi *āijt-tūr-j.* 'ua.' (MK 174a)

6. hónap [kb. augusztus]

Szo *vor-tūr-jonkep* / *vor-tūr-jongp* 'erdei tó hava / hegyi tó hava'¹⁴ (RH 114 / 320)

Szo *vor-tūr-j.* 'erdei tó hónapja' (Ahlqv 12a)

Szo Szi *vōr-tūr-jāṅḡep* 'erdei tó hónapja (augusztus)' (MK 174a, 683b, 735b)

Szo *βōr-tūr* 'erdei tó hónapja (egy nyári hónap)' (KEM 159b, 160a)

7. hónap [kb. augusztus]

Szo *soher-jonkep* / *soher-jongp* 'lazacz hó' (RH 114 / 320)

Szo *sōxer-j.* 'lazac hónap' (Ahlqv 12a)

Szo *sukēr-j.* 'lazac hónapja'¹⁵ (szeptember)' (MK 174a, 571a)

Szo *sūkār-iṅḡup* 'nagyamaréna hónapja (későnyári hónap)' (KEM 225a, 733a)

Szi *sōkēr-j.* 'lazac hónap (szeptember)' (MK 174a)

¹⁰ Tkp. amikor a fákon elkezdnek kihajtani a levelek.

¹¹ Tkp. nyelmalazac (*Coregonus nelma*) (MK 699a).

¹² Amikor az áradó folyók tavakat képeznek a sík árterületen.

¹³ Ami a réten keletkezik áradás után, ebben a hónapban halásznak az ilyen tóban.

¹⁴ Amikor a hegyi tavakban halásznak.

¹⁵ *Coregonus lavaretus* 'nagyamaréna'.

FL *ālti-nāltēp-jāñχēp* 'búvárkacsa költésének hónapja (tkp. fészekaljnyi búvárkacsa) hónapja (szeptember)' (MK 174a, 353a, 384b)
 FL *ōltiy-nāltyp-ētpòs* 'nöstény bukókacsa hónapja (*tutš*-hónap után [? augusztus])' (KEM 53a)

8. hónap [kb. október]¹⁶

Szo *māñ-tāhus-jonkep* / *māñ-tāhus-jongp* 'kis ősz-hó' (RH 114 / 320)
 Szo *mañ-tāxus-j.* 'kis őszhónap' (Ahlqv 12a)
 Szo *māñ-tā_uk_s* 'kis őszhónap (az első őszhónap) (kb. október)' (KEM 471b)
 Szi *māñ-tākus-jongp* 'kis ősz-hó'¹⁷ (RH 114)
 Szi *māñ-takwēs-j.* 'kis ősz hónap (november)' (MK 174a, 299b)
 FL *māñ-tā_uk_s* 'kis őszhónap (az első őszhónap) (kb. október)' (KEM 471b)
 É *māñ-takwēs-jāñχēp* 'kis ősz hónap (október)' (MK 174a, 299b, 619b)
 É *pukrou-jāñχēp* 'Mária-ünnep hónapja (október)'¹⁸ (MK 174a, 473a)

9. hónap [kb. november]

Szo *jāni-tāhus-jongp* 'nagy ősz-hó' (RH 320)
 Szo *jāni-tāxus-j.* 'nagy őszhónap' (Ahlqv 12a)
 Szo *jāñ^l-takwēs-jāñχēp* 'nagy ősz hónap (november)' (MK 146b, 174a, 619b)
 Szo *jāñ^l-tā_uk_s* 'nagy őszhónap' (KEM 219a)
 Szi *jāni-tākus-jongp* 'nagy ősz-hó' (RH 114)
 Szi *jāni-takwēs-j.* 'nagy őszhónap (december)' (MK 174a)
 FL *jāñ^l-tā_uk_s* 'nagy őszhónap' (KEM 219a)

10. hónap [kb. december, január]

Szo *sank-jonkep* / *sank-jonkep* 'derék-hónap / derék hó'¹⁹ (RH 114 / 320)
 Szo *sank-j.* 'derék hónap (tkp. középtest)' (Ahlqv 12a)
 Szo *sak-j.* ~ *tāl-kwo^lél-j.* 'köd hónapja, tél-közép hónap (január)' (MK 173b)
 Szi *sanku-jongp* 'ködhó' (RH 114)²⁰

¹⁶ Kannisto szótárában található a FL *kxōrl-īōñkxup* 'egy őszi hónap neve' (KEM 225a, 352a), ez az AL *kwar-jāñχēp* 'szeptember' (MK 232a) és D *kvar jongp* '[egy madár] hónapja (október)' (RH) megnevezésnek feleltethető meg.

¹⁷ Szept. 15-től kezdődően.

¹⁸ É *jā pōlnē χātēl*; *pukrou* ~ *pokrou* 'Mária-ünnep, okt. 1.' (< or. *Ποκρως* 'Mária oltalma ünnep, okt. 1.') (MK 473).

¹⁹ Az a hónap, amelyben az ember derékig süllyed a hóban (ld. Ahlqvist 12a).

²⁰ Vö. Szi *sāñk-jāñχēp* 'meleg hónap (január / február)' (MK 526b) és FL *sāñk-īōñkxup* 'meleg hónap (június)' (KEM 725b). A Kannisto-szótárban nincs adat a 'köd hónap'-ra, de vö. Szo, FL *sēñ_uk_u* 'köd, pára' (KEM), *sāñk* ~ *sāχ* ~ *sax* 'a nap heve, hőség, per-

É *vāŋi-χātēl* ~ *χātālēp-jāŋχēp* 'rövid nap hónapja (december [január])' (MK 114b, 174a, 722b)

Szi *vāŋe-kātēl-jongp* 'rövid napu hó (nov. dec.)' (RH 114)

Szi *vāŋi-χātālēp-j* 'rövidnapú hónap (január)' (MK 173b)

11. hónap [kb. január]

Szo *tāl-kōtil-jonkep* / *tāl-kōtil-jongp* 'tél közepe hó / tél közepének hava' (RH 114 / 320)

Szo *tāl-qōtil-j* 'télközép hónap' (Ahlqv 12a)

Szo *tāl-kwoŋl-j* 'télközép hónap (január)' (MK 173b)

Szo *tāl-kōt'ŋl-ŋiŋχup* 'télközép hónap' (KEM 225a, 888b)

FL *tāl-ŋaŋ-ētpōs* 'télközép hónap' (KEM 888b)

12. hónap [kb. február–március]

Szo *redin-josä-jonkep* / *redin-josä-jongp* 'süppedő sí hava' (RH 114 / 320)

Szo *redin-josa-j* 'süppedő hótalp hónapja'²¹ (Ahlqv 12a)

Szo *rēŋ-ŋiŋs-βōi-ŋiŋχup* 'hamis (nem igazi, ál-) sas hó' (a középtél hónapját követi)' (KEM 698a)

Szi *rēŋ-ŋiŋs-uj-j* 'hamis (nem igazi, ál-) sas hó', *juos-uj-johtp-j* 'sas érkezésének hónapja' (RH 114)²²

FL *rēŋ-ŋiŋ-tōiŋ-ētpōs* ~ *rēŋ-ŋiŋ-iōs-ētpōs* 'a hócipő csalfa nyomának hónapja ~ csalfa hócipő hónapja' (KEM 698a)

É *rēŋ-ŋiŋ-josä-jāŋχēp* ~ *rēŋ-ŋiŋ-jūs-voj-jāŋχēp* 'csalfa sítalp hónapja (február) ~ csalfa sas hónapja (február vége–március eleje)' (MK 173b, 500b, 690b)

É *jarmanka-porä-jāŋχēp* 'vásár idejének hónapja (február)' (MK 150b, 173b)

13. hónap [kb. március]

Szo *mān-pol-jonkep* / *mān-pol-jongp* 'kis fagyhó' (RH 114 / 320)

Szo *mān-pōl-j* 'kis hókéreg hónapja' (Ahlqv 12a)

Szo *mān-pōl-jāŋχēp* 'kis fagyott hórétég hónapja (március)' (MK 173b, 299b, 451a)

Szo *mān-pōl' (ŋiŋχup)* 'kis hórétég hónapja (kb. március)'²³ (KEM 471b)

zselttség; forró' (MK 526a). Az erre a hónapra vonatkozó adatok morfológiailag nagy hasonlóságot mutatnak, azonban a szótárak többféle etimológiai magyarázatot adnak: derékhó, ködhó, meleg hónap. A meleg hónap téves etimológia lehet, habár Ahlqvist magyarázata szerint ekkor kezd el melegen sütni a nap. A MK-szótárban is a *sāŋk* ~ *sāχ* ~ *saχ* szócikkben szerepel az adat.

²¹ Ld. 'Monat der sinkenden Schneeschuhe' (Ahlqv 12a).

²² Népetimológia lehet, mely a *redin-josä-jonkep* alapján keletkezhetett.

Szi *mán-pol-j*. 'kis fagyhó' (RH 114)

FL *pōl'-iōñkxup* 'hótakaró hónapja (március)' (KEM 591b)

Szi *urinēkwä-jāñxep* 'varjú hónapja (március)'²⁴ (MK 173b, 704a)

4. A vogul hónapnevek rendszere

Áttekintve a vogul nyelv hónapneveit, szembetűnő, hogy a nyelvjárási különbségek mellett dialektusonként, sőt, még azokon belül is esetenként más és más elnevezés használatos. A szoszvai és szigvai adatok korrelálnak egymással leginkább, a felső-lozvai nyelvjárási elemek nagyobb eltérést mutatnak a másik két dialektus lexémáihoz képest.

A hónapok között van olyan, amelyre egységesen egy megnevezés használatos minden nyelvjárásban, pl. réti tó hónapja (5. hónap), erdei tó hónapja (6.), nagy őszhó (9.). Jellemzőbb azonban, hogy több elnevezést is használnak egy-egy hónap megjelölésére, pl. nagy fagy(ott hórétég) hónapja / gyanta hónapja (1.) vagy például a minden dialektusban használatos kis őszhó, ami mellett egy nyelvjárásban él a Mária ünnepének hónapja is (8).

Szerkezetileg jellemző az északi vogul hónapnévadásra, hogy gyakoriak az ellentétekre vagy párhuzamokra épülő megnevezések, pl. nagy fagy(ott hórétég) hónapja – kis fagy(ott hórétég) hónapja; nagy őszhó – kis őszhó (ld. továbbá a nyugati dialektusban: nagy őszi vadász hónap, kis őszi vadász hónap).

A hónapok száma sem egyezik meg a nyelvjárásokban, ez a nagy földrajzi különbségekből adódhat. Ahlqvist szerint az északi és kondai voguloknak 13 hónapjuk van – hetet a télhez, hatot a nyárhoz számítanak –, s az első hónap húsvét idejére esik. Ezzel szemben a nyugati és déli nyelvjárásokban 12 hónap megnevezését találjuk meg a forrásokban; az évkezdet náluk is tavaszra tehető (Ahlqvist 1891: 11–12).

Mivel a manysik időszámítása eltér az európai 12 hónapos hagyománytól, ezért természetesen a vogul megnevezések nem feleltethetők meg a latin eredetű hónapneveknek, ez a jelentésmegadásokból is látszik. Időszámításuk szempontjából az évszakok (de legalábbis a hosszabb időegységek) meghatározóbbnak tűnnek.

4.1. A vogul hónapnevek szemantikai csoportosítása

A névadás módja helyileg kötött volt az obi-ugor népek esetében (is) az azonos éghajlati adottságok vagy areális hatások miatt. Elsősorban a termé-

²³ A legjobb vadász hónap, mert a hórétég megtartja a kutyát, de a rén- vagy a jávorszarvast nem (KEM).

²⁴ *urinēkwä* ~ *urinēkwē* 'varjú' (MK 704a) vö. osztj. *varngaj tiliš* 'varnyú hó' (RH 320), udm. *kvaka-tolež* 'varjú-hó' (Erdödi 1978: 68).

szeti jelenségek határozták meg a vogul (ill. az osztják és a szamojéd nyelvek) névadási szokását (Erdődi 1972: 49; ld. még Csepregi 1978: 39; Mizser 1975).

A hónapok vogul megnevezései közül tehát a legtöbb természeti jelenségekhez, a természet változásához, az adott területen élő növények, állatok életritmusához kötődik.

a) Természeti jelenségekhez köthető nevek: nagy fagyhó (1.), kis fagyhó (13.), hótakaró hónapja, jégzajlás / jégúszás hónapja (2.), réti tó hónapja (5.), erdei tó hónapja (6.), csalfa ösvény hónapja (12.), rövid nap hónapja (10.), köd hónapja (10.). Ezek legtöbbször a télre, ill. a hideg és sötét időszakra vonatkozik.

A következő hónapnevek közvetve szintén a természet valamely állapotára, pontosabban a hó jelenlétére utalnak: süppedő hócipő hónapja (12.), derék hónap (10.).

b) Évszakok neve jelenik meg a következő hónapnevekben: kis őszhó (8.), nagy őszhó (9.), télközép hó (10.), nyárközép hó (4.). A tavaszra utaló elnevezés hiányzik az északi vogul hónapnév-rendszerből. A télközép hó az osztjákban is megvan, vö. *tēt-cenc-tiliš*, *tēt-čenc-tiliš* 'tél-hát-hó'. Sylvester János is tett kísérletet hasonló meghonosítására a magyarban: *tél derekán ~ tél derekon* (Erdődi 1972: 57).

c) Állatokkal kapcsolatos hónapnevek: lazac hó (3., 7.),²⁵ ravasz sas hó (12.), sas érkezése hó (12.), bűvarkacsa költésének hónapja (7.), bukókacsa hónapja (7.), varjú hónapja (13.), rénszarvas ellésének hónapja (2.). A sas Erdődi József (1978: 62) szerint a Nap metaforája, s oppozícióba állítja a hamis sas hónapját (január) a valós sas hónapjával (február).

d) Növényekhez, ill. azok élettani funkcióihoz köthető hónapnevek: gyan-ta hó (tkp. fenyőlé hó) (1.), nyírvíz hó (tkp. nyírlé hó) (2.), levél hó (3.).

e) A természeti népek a hónapok megnevezése szempontjából fontosnak tartották a munkavégzés valamely fázisát. Érdekes, hogy ennek ellenére a munkával, elvégzendő tevékenységekkel kapcsolatos elnevezésekre viszonylag kevés példa fordul elő a manysiban: az északi nyelvjárásokban a vásár idejének hónapja (12.) sorolható ide.

A vogulok fő foglalkozása mindig is a vadászat és a halászat volt. Az északabbra élő vogul csoportok ma is ilyen életmódot folytatnak. A Szigva és Szoszva mentén a rénszarvastenyésztés is megjelent, délebben viszont

²⁵ Ld. a MK-szótár alapján K *khólēm-sēs-j*. 'ikrából kikelt hal hónapja (K május, Ny április)', K *khólēm* 'az ikrából kikelt apró hal [ívóhely] (MK 120b), vö. osztj. *xūjem tiliš* 'ívó hó' (Hunfalvy 1864: 319), de vö. 'geréb-merítő hónap' (RH 114).

földműveléssel is foglalkoztak (Kálmán 1976: 9; Onina 2009: 301). Nyelvi bizonyíték a viszonylag kevés erre vonatkozó adat közül pl. a *K tēp-rautnē-jonxēp* 'gabona vetés hónapja (május)' (MK 497a), *D sapān-jamp* 'tavaszi szántás hónapja (május)', *KL wūs tākwēs kišnē jōŋkhēp* 'kis őszi vadász hónap (október)' (MK 213b), *jāni tākwēs kišnē jōŋkhēp* 'nagy őszi vadász hónap (november)' (MK 213b) és talán (ha Ahlqvist etimológiája helyes) a *Ny kulūm-šēs-jonkep* (RH 114) ~ *quljum-šēs-j.* (Ahlqv 11a) ~ *xulēm-šēs j.* (április) (MK 120b) 'geréb-merítő hónap (május)'. Az északi nyelvjárásokban nem találtam példát erre a szemantikai csoportra.

f) Ünnepek.²⁶ Keresztény ünnepre vonatkozó hónapnévre az északiban egy példát találunk: Mária oltalma (ünnepének) hónapja az *É pukrou-j.* (október) (MK 473a), vö. *K pūhron jonkep / Pūhrou jongp* (RH 114 / 320), *K pūxrou-j.* (Ahlqv 11b). Hasonló a motivációja a keleti *Semno kâdel jongp* 'Simeon napjának'²⁷ hónapja' megnevezésnek (RH 114 / 320). A hónapokat az adott hónap első napjának ünnepnapja után nevezték el. Pogány ünnepekre utaló elnevezések hiányoznak a vogul nyelv rendszeréből.

4.2. A hónapnevek a külső nyelvi hatások tükrében

A vogul nyelvi-történelmi helyzetet szemléletesen képezi le a manysi–orosz szótárirodalom. Az oroszországi nyelvészek a manysi irodalmi nyelv megalkotásával egy időben, az 1920-as–30-as években szerkesztették meg az első vogul–orosz szótárakat is, az akkor még viszonylag szabadabb légkörben latin betűs írást használva. Az 1936-ban napvilágot látott Csernyecov-féle szótárban még latin betűkkel lejegyzett északi vogul (eredetű) hónapneveket is találunk.

Az 1930–40-es éveket erőteljes oroszosítási törekvések jellemezték. 1937-ben kötelezővé tették a cirill ábécé használatát az Orosz Föderáció területén élő kisebbségek számára. Ehhez a szellemiséghez a szótárszerkesztők is igazodtak: a cirill betűs vogul–orosz szótárakban (ld. elsősorban Rombangyjeva 1954) (végső soron latin eredetű) orosz elnevezések szerepelnek.

A későbbi szótárirodalomban az orosz lexémák mellett a manysik saját, cirill betűkkel lejegyzett hónapnevei is megjelennek, de ezek a tizenkét hónap rendszer elemeiként szerepelnek. Ilyen például Rombangyjeva és Kuza-kova 1982-es északi vogul szótára, amelyben a szerzők alapvetően egy-egy

²⁶ Az ünnepek a Volga-vidéki napnévrendszerben is fontos viszonyítási pontok voltak (ld. Maticsák 1999: 105–107), a vogulban azonban ez sem jellemző.

²⁷ Simeon napját szeptember 1-jén ünneplik.

hónapnevet adatolnak, de szeptemberre és októberre két-két lexémát vesznek fel. (A szótárakhoz vö. még Maticsák 2014: 75–76.)

A következőkben tekintsük át a Csernyecov- és a Rombangyejeva – Kuzakova-szótárakban található hónapneveket!²⁸

- január: *tal-koŋil-etpos* 'télközép hó' (Cs 101b); *январь, вāt-sāgrannal* 'harminc fejszenyél' (RoK 354);
 február: *fevraŋ, retyŋ-jusvoj-etpos* 'hamis (= nem igazi, ál-) sas hó' (Cs 65b, 94a); *февраль, рēтыу-йосвой* 'hamis (= nem igazi, ál-) sas hónapja' (RoK 344);
 március: *mart, maŋ-poŋ-etpos* 'kis fagyhó' (Cs 80a, 80b); *март, ма̄нь-поль-э̄тпос* 'kis fagyhó' (RoK 243);
 április: *apreŋ, jaŋŋ-poŋ-etpos* 'nagy fagyhó' (Cs 63a, 71a); *апрель, яныг-поль* 'nagy fagy' (RoK 179);
 május: *maj, jaŋk-natne-etpos* 'jégzajlás hónapja' (Cs 71a, 79b); *май, яку-натне-э̄тпос* 'jégfolyó hó' (RoK 242);
 június: *ijuŋ, lopta-etpos* '(fa)levél hó' (Cs 69b, 78b); *июнь, лунта-э̄тпос* 'levél hó' (RoK 228);
 július: *ijuŋ, tuv-koŋil-etpos* 'nyárközép hó' (Cs 69b, 105b); *июль, ойттур-э̄тпос* 'réti tó hónapja' (RoK 228);
 augusztus: *avgust, vor-tur-etpos* 'erdei tó hónap' (Cs 64a, 109a); *август, вортур-э̄тпос* 'erdei tó hónapja' (RoK 179);
 szeptember: *sohur-etpos* 'lazac hó' (Cs 98a); *сентябрь, якупольн-э̄тпос* 'jég/fehér fagy hónapja', *сукыр-э̄тпос* 'lazac hónapja' (RoK 320);
 október: *oktabr, maŋ-takus-etpos* 'kis ősz hónap' (Cs 80a, 86b); *октябрь, ма̄ньтыл-алысьлан-э̄тпос* 'kis vadász hónap (?)', *ма̄нь-таквыс* 'kis ősz' (RoK 262);
 november: *nojabr, jaŋŋ-takus-etpos* 'nagy ősz hó' (Cs 71a, 83b); *ноябрь, яныг-таквс* 'nagy ősz' (RoK 257);
 december: *dekabr* (Cs 64a); *декабрь, вāти-хōтал-э̄тпос* 'rövid nap hónapja' (RoK 206).

Köztudott, hogy a manysik nyelvére az orosz gyakorolta a legnagyobb befolyást. Az orosz hónapnevek közvetlen átvétele (*январь* stb.) mellett néhány orosz eredetű lexéma is építőanyagául szolgált a vogul hónapneveknek, vö.

²⁸ Az *etpos* 'hold; hónap' utótagként hónapnevekben csak a Csernyecov- és (ahol jelöli) a Rombangyejeva – Kuzakova-szótárban fordul elő (kivétel néhány felső-lozvai KEM adat: FL *ḷāŋk-nātne-ētpōs*, FL *ōltiŋ-ñāltur-ētpōs*, FL *tāl-ḷat-ētpōs*, FL *rēŋŋ-tōŋŋ-ētpōs* ~ *rēŋŋ-ḷōs-ētpōs*).

Szo *jarmanka porä* 'vásár ideje (február)' < or. *ярмарка* [rég. *ярманка*] 'vásár', É *porä* 'idő, kor'. Az ünnepekre vonatkozó megnevezések szintén orosz eredetűek: Szi *pukrou-j*. 'Mária-ünnep hónapja (október)' < or. *Покров* 'Mária oltalma ünnep (okt. 1.)' (MK 141a), valamint a K *Semno kâdel jongp* 'Simeon napja hónap' (RH), *šēmēn-khâtēl* 'Simeon napja, szept. 1.' (MK 592a).

Nyenyec eredetű adatok az északi nyelvjárásokban fedezhetőek fel, ezek egy része a rénszarvastenyésztéshez kapcsolódik (Sipos 2000: 280) (pl. Szi *sāli-ūnttēnē-j*. ~ nyeny. *nenaj hīce jirī*; tükörfordítás). Tatár jövevénylemek nincsenek az északi hónapnevek között, csak a délebbi nyelvjárások szókincsében találhatók, ezek a földművelésre vonatkoznak, pl. D *sapân-jamp* 'tavaszi szántás hónapja (május)' stb. (További példákra ld. 4.1.e).

5. Összegzés

A vogul nyelv eredeti hónapnév-rendszerét saját deskriptív lexémái alkotják. Ennek oka, hogy a manysik nem csatlakoztak az európai kultúrkörhöz, nem volt feltétlenül szükségük ilyen típusú egységes időszámításra. Belső keletkezésű hónapnevek közül a legtöbb a természeti jelenségekhez, ill. a növény- és állatvilág élettani funkcióinak változásához köthető. Viszonylag kevés a különböző munkálatokhoz kapcsolódó elnevezés.

Külső hatásra saját elnevezéseik mellé bekerültek a latin eredetű, de közvetlenül az oroszból átvett hónapnevek is, ill. egy-egy nyenyec és tatár jövevénylem is felbukkan e szókincsben.

Rövidítésjegyzék

Források:

Ahlqv	Ahlqvist	Reg	Reguly
Cs	Csernyecov	RH	Reguly – Hunfalvy
H	Hunfalvy	Ro	Rombangyjeva
KEM	Kannisto – Eiras – Moisie	RoK	Rombangyjeva – Kuzakova
MK	Munkácsi – Kálmán		

Nyelvjárások:

AL	alsó-lozvai	KL	közép-lozvai
D	déli	Ny	nyugati
É	északi	Szi	szigvai
FL	felső-lozvai	Szo	szoszvai

Irodalom

- Ahlqvist, August 1880: Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken. Helsinki.
- Ahlqvist, August 1891: Wogulisches Wörterverzeichnis. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne II. Helsingfors. = Ahlqv
- Csepregi Márta 1978: Keleti osztják igeneves szerkezetek. Nyelvtudományi Közlemények 80: 31–53.
- Csernyecov – Csernyecova 1936: В. Н. Чернецов – И. Я. Чернецова, Краткий мансийско–русский словарь с приложением грамматического очерка. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва – Ленинград. = Cs
- Dömötör Tekla 1983: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdődi József 1972: Időszámításunk. Magyar Nyelv 73: 49–66.
- Erdődi József 1978: Időszámítás a volgai és a permi népeknél, különös tekintettel a mari hó- és napnevekre. Nyelvtudományi Közlemények 80: 55–75.
- Hahn István 1998: Naptári rendszerek és időszámítás. Filum, Budapest.
- Hunfalvy Pál 1864: Reguly Antal hagyományaiból I. A vogul föld és nép. Pest. = RH
- Hunfalvy Pál 1872: A kondai vogul nyelv. Nyelvtudományi Közlemények 9: 16–20.
- Kálmán Béla 1976: Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moisio, Arto 2013: Wogulisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 173. Helsinki. = KEM
- Keresztes László 2014: Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von Artturi Kannisto. Bearbeitet von Vuokko Eiras. Herausgegeben von Arto Moisio. [Ismertetés.] Folia Uralica Debreceniensia 21: 238–241.
- Maticsák Sándor 1999: A vogul napnevek rendszere. Folia Uralica Debreceniensia 6: 101–112.
- Maticsák Sándor 2006: Vándorló napok. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor 2014: Az oroszországi finnugor nyelvek kétnyelvű szótárai. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonon, Rokon nyelveink szótárai. Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 71–102.
- Mizser Lajos 1975: A hónapok elnevezései a szamojéd nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 77: 174–186.

- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: Wogulisches Wörterbuch. (On-line elérhetőség: <http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=munka&subnavi=edictionary>) = MK
- Nilsson, Martin P. 1920: Primitive time-reckoning. A study in the origins and first development of the art of counting time among the primitive and early culture peoples. Lund.
- Onina, Sof'ja 2009: Regulj Antal obi-ugor gyűjtése. Nyelvtudományi Közlemények 106: 300–305.
- Rombangyejeva 1954: Е. И. Ромвандеева, Русско–мансийский словарь. Государственное учебно-педагогическое издательство, Ленинград.
- Rombangyejeva – Kuzakova 1982: Е. И. Ромвандеева – Е. А. Кузакова, Словарь мансийско–русский и русско–мансийский. Просвещение, Ленинград.
- Sipos Mária 2000: A manyisi (vogul) nyelv. In: Nanovfszky György (szerk.), Nyelvrokonaink. Teleki László Alapítvány, Budapest. 277–280.
- Rusvai Julianna 2002: Adalékok az osztják hónapnevekhez. Folia Uralica Debreceniensia 9: 123–130.

*

The system of month names in Northern Mansi

The present paper describes the characteristics of the system of month names in the Northern Mansi dialect. Originally, the elements used for referring to months in Mansi were descriptive names attributable only to the Mansi language. These expressions are more or less different from dialect to dialect within Mansi. The data to be found in the different northern dialects largely correlate, if dialectal differences are left out of consideration. Only little variation is observable, and it occurs mainly in the Upper-Lozva dialect.

Most of the systems of month names use lexemes originating from Latin. Nature people like Mansi, however, created a different kind of system, the elements of which are connected with nature, changes in nature and various domestic chores. This essay aims to pinpoint the principal motivational factors behind the evolution of the Mansi system of month names.

The Northern Mansi system uses names that are usually connected with natural phenomena and with changes in the life of the flora and the fauna. Only a couple of expressions were coined after holidays or festivals. Various kinds of housework however are surprisingly rare in the material studied.

KRISZTINA KÓKAI

Grammatikalizálódó elemek az erza-mordvinban:

lango 'felszín; idő'

MATICSÁK Sándor

A mordvin névszóképzőket keletkezésük szerint három csoportba lehet osztani. A legrégebbi réteget azok az ősi képzők alkotják, amelyeket ma már csak nyelvtörténeti módszerekkel, elsősorban a rokon nyelvek segítségével lehet kimutatni. Ilyen elhomályosult, improduktív képző például a *-v*, *-l/-l'*, *-r/-r'*, *-s/-ś*, *-š*, *-z/-ž*, *-ž*, *-c/-č*, *-č*, *-m*, *-n/-ñ*, *-t/-t'*. A második halmazba azok a szuffixumok tartoznak, amelyek ma is produktívak, az általuk képzett szavak etimológiailag átláthatók, pl. *-ks*, *-ma/-me/-mo*, *-lma/-lmo* és az emocionális árnyalatú képzők (*-ñe/-iñe*, *-ka/-ke*). A harmadik csoportba azok az elemek tartoznak, amelyek önálló szóból mostanság válnak képzővé. (A képzők kronológiai rétegeiről ld. Moszin 1989: 42–60, 67–87, 2001: 90–94; Saarinen 1999: 3–5; Zaicz 1988: 401–402.)

A grammatikalizációs folyamat legfőbb ismertetőjegye a deszemantizáció, az absztrahálódás és a kombinatív készség felerősödése. A folyamat során az eredeti szó szemantikai ereje fokozatosan lecsökken, s a végén szuffixummá válva elveszíti kapcsolatát az alapszavával. A jelentéstani kötődés rég-es-rég megszűnt például a magyar *-ság/-ség* képzőben, hiszen itt már egyáltalán nem érezzük az eredeti 'domb, erdős magaslat, erdő' jelentést, s ugyanígy nem találunk kapcsolatot a zürj. *ru* 'gőz, pára' (*šonid* 'meleg' > *šonidru* 'melegség') és *tuj* 'út, ösvény, nyom' (*mort* 'ember' > *morttuj* 'képesség, adottság') esetében sem. A képzőagglutinációnak ugyanakkor nem feltétele a teljes kiüresedés: a fi. *-tar/-tär* 'női foglalkozásképző' – ennek alapszava a *tytär* 'vkinek a lánya' – és a m. *-né* képző esetében világosan felismerhető a kiindulóponttal való kapcsolat. A folyamat azonban nem csak „veszteségekkel” jár: a lexikai egység grammatikai elemmé válásával, az eredeti szemantikai hatóerő lecsökkenésével párhuzamosan megnő az új szuffixum absztrahációs ereje: a létrejövő új nyelvi elem kombinatív készsége felerősödik, s ragként, képzőként sokkal szabadabban kapcsolódhat más lexikai egységekhez, mint önálló szó korában, ezáltal produktivitása is megnő(het).

A mai erzában számos olyan lexéma van, amely elindult a képzővé válás hosszú útján; ezek jelenleg a deszemantizáció fokozatai alapján különböző fázisokat képviselnek. Az önálló 'nap' jelentésű szóból absztrahálódott *-či* már teljes mértékben képzőnek tekinthető, mert a deszemantizáció végbe ment, alapszavával való kapcsolata teljesen megszakadt, absztrakciós foka erős, produktivitása nagy. Már majdnem teljes értékű képzőnek tekinthető a *-luv* (eredeti jelentése 'rend, sorrend, szabály; mennyiség'), az embereket jelölő *-meže* gyűjtőnévképző, a *-hi* asszonynévképző, az eredetileg 'fél, oldal; valamilyen cselekvésre szolgáló eszköz' jelentésű *-pel'* és az ebből képzett *-pel'ks* 'rész, darab'. A skála következő csomópontjában áll a *-p'ra* 'fej, vminek a felső része'¹ és a *-pe* 'vminek a vége'. Még épp csak megindult a grammatikalizálódás a *-ma'* 'alma; termés; bogyó' és a *-pulo* 'liget, erdőcske' elemekben. (A kérdéskörrel részletesebben ld. Cigankin 1976: 99–100, 1981: 18–21, 36, 48–49, 51–52, 1996: 19–22; 2000; Erzań kel' 2000: 46–47; Klementyeva 2000: 108–110; Lazar 1975: 209–211; Maticsák 2005a, 2005b, 2006, 2010, 2012; Maticsák – Kazajeva – Motorkina 2013; Mészáros 1997, 1999–2000: 237–241; Saarinen 2004; Szerebrennyikov 1967: 66, 70, 71.)

Írásomban az erza *-lango* elemet vizsgálom meg a grammatikalizáció előrehaladottsága szempontjából. Arra keresek választ, hogy a) beszélhetünk-e deszemantizációról, azaz az adott utótag elvesztette-e eredeti jelentését; b) a képzés alapszava (illetőleg az összetétel előtagja) milyen szemantikai körbe tartozik; az adott képző(szerű elem) mennyire szabadon kapcsolódhat különböző szemantikai csoportba tartozó alapszavakhoz; c) mennyiben lehet absztrakt viszonyt kifejező elemnek tekinteni a vizsgált képzőt, utótagot; d) milyen az utótag és a belőle alakult képző(szerű elem) kapcsolata, él-e az alapalak a mai mordvinban, történt-e hangtani és/vagy alaktani változás; e) mennyire tekinthető produktívnak az adott szóelem (különös tekintettel az orosz eredetű szavakhoz való kapcsolódási készségre).

A *-ланго*² önálló szóként elsősorban 'felület, felszín, vminek a felületén lévő hely', ill. 'idő, idény' jelentése van, vö. 'поверхность; время, пора' (ERS 119); 'поверхность; время, пора; верх чего-л.; (перен.) одежда'³ (ERV 330); 'felület, felszín; idő, idény' (EMSz 197); 'pinta; aika'⁴ (ESS 83);

¹ Ebből reflexív névmás is létrejött.

² A továbbiakban igazodom a szótárak lejegyzési formáihoz: a mai kétnyelvű szótárak általában a cirill betűs alakokat használják, míg Paasonen nagyszótárának anyaga latin betűs.

³ 'felület; idő, ideje vminek; felső része vminek; (átvitt) ruha'

⁴ 'felszín; idő'

’мезеньгак верькс; вельтявкс; теде башка ланго валось невти кодамояк шка’⁵ (Abramov 236), *lanго* ’поверхность; наружность; тело; сливки / Oberfläche, Äusseres; Körper; Rahm, Sahne’⁶ (MdWb 1009). E szó kiindulópontja több határozószónak/névutónak: *лангов* ’на, в; -ra/-re’; *лангс* ’наружу, на, у, около; felszínre, rá, -ra/-re’; *лангсо* ’наверху, на, над; felszínen, rajta, felületén, felszínén, -on, -en, -ön’; *лангсто* ’сверху, с, на; felszínről, róla, felületéről, felszínéről, -ról/-ről’; *лангсек-лангсек* ’друг на друга; egymásra, egymás tetejére, egymás fölé’.

Ismeretlen eredetű szó. Versinyin óvatosan egybeveti a fi. *luo* ’-nál, -nél’ lexemával (ESM 198), de az SSA (2: 105) a finn szónak csak balti finn és lapp párhuzamait fogadja el.

A *ланго* – mint (fél)képző – a szakirodalomban csak nemrég tűnt fel. Cigankin (1996: 19, 21) szerint az eredetileg ’поверхность; felület’ jelentésű *ланго* (*коникланго* ’деревянная кровать; (fa)ágy’,⁷ *киланго* ’дорога; út (felszíne)’)⁸ félképzői szerepben ’время действия не ограниченное никакими рамками; a cselekvés semmilyen módon nem korlátozott ideje’ derivációs jelentést vesz fel, pl. *нуемаланго* ’время жатвы, пора уборки хлеба; az aratás ideje’, *видемаланго* ’посевная кампания; a vetés ideje’; *обедланго* ’время обеда; ebédidő’, *чокинеланго* ’вечернее время; esti idő(szak)’, *веланго* ’ночное время; éjszakai idő(szak)’.⁸ – Ez a nézet csak abban az esetben tartható, ha az ’идő’ jelentés új fejlemény. Sajnos, ennek megítélésére – a mordvin nyelvelmékek szűkös volta miatt – nem áll rendelkezésünkre elég anyag, csak sejtéseink lehetnek. Damaszkín mintegy 11 ezer szócikket magában foglaló 1785-ös szótárában elsősorban névutókként jelennek meg a *ланго* származékszavai (*ланкс, ланксо, ланксон, ланксто* stb.). Néhány esetben a ’felszín, felület’ jelentés is előfordul, de az ’идő’ nem bukkan fel ebben a szótárban.

Az Erzań kel’ (2000: 47) szintén felveszi az ún. affixoidok közé, ’мезеньгак лангсо аштематарка [vmi felületén levő hely]’ és ’шка (конась моли кувакасто) [idő, amelyik hosszasan telik]’ jelentésekkel. Példái: *вирьланго, калмоланго, каштомланго, киланго, коймеланго, коникланго, лавсяланго, латоланго, ледемаланго, ловсоланго, нуемаланго, окольцяланго, тинге-*

⁵ ’vminek a felső része; tető, fedél; ezenkívül a *ланго* szó időt fejez ki’

⁶ ’felszín; külső, vkinek/vminek a külseje; test; tejszín’

⁷ Cigankin kismonográfiájában a *коникланго* még az összetételek példaanyagában szerepel (1981: 65), az utótagot a *лангс* ’над’ névutóra vezeti vissza a szerző.

⁸ Utóbbi három szót az általam használt szótárakból nem tudtam adatolni (még Abramov egynyelvű értelmező szótárából sem); csak a következő alakokat találtam: *обед шка* ’обеденное время’ (ERV 425), *чокине ланга* ’вечером’ (ERV 753), ’esténként’ (EMSZ 433), ’iltaisin, illalla’ (ESS 192).

ланго, чалгамоланго (a jelentéseket ld. lejjebb). Nem tudtam máshonnan adatolni (vö. 8. lj.): чокинеланго, веланго, валскеланго, ковланго (< ков 'hónap'), потолокланго (< потолок 'padlás').

Adatbázisom⁹ példaanyaga a következő:

ашолгадомаланго 'virradat, hajnal, hajnalhasadás' (EMSz 50) < ашолгадо- 'megvirrad'.
барлакланго *barlak-lango* 'не спаханное место / ungepflügte Stelle' (MdWb 118) < барлак 'необработанный, заброшенный участок; szűzföld'.¹⁰
вальмаланго 'подоконник' (ERV 104; Vejse 23); 'ablakpárkány, -deszka' (EMSz 70); *вальма ланго* 'ikkunalaute' (ESS 23); *val'ma-lango* 'подоконник / Fensterbrett' (MdWb 2531) < *вальма* 'окно; ablak'.
ведьланго 'vízfelület, vízfelszín' (EMSz 80); *ved'-lango* 'поверхность воды / Wasserfläche' (MdWb 2588) < *ведь* 'вода; víz'.
видемаланго 'посевная пора' (Vejse 30); 'vetési idő/idény' (EMSz 90); *ви-дема ланго* 'kylvöaika' (ESS 30) < *видема* 'сев; vetés'.
вирьланго *vir'-lango* 'лес, лесистая местность [erdő, erdei hely] / Wald, Waldgegend' (MdWb 2663) < *вирь* 'лес; erdő'.
гобрёкланго 'погребница (помещение над ямой, погребом) [kis verem, helyiség a verem fölött]' (Vejse 32); *kobrik-lango* '?амбар / ?Speicher' (MdWb 413) < *гобрёк* 'погреб; verem, pince'.
жердяланго *žerďa-lango* 'полная жердь (навешанного) [egy egész gerenda] / einen Sparren voll' (MdWb 2698) < *жердя* 'жердь; gerenda'.
калмоланго 'кладбище' (Vejse 40); 'temető' (EMSz 136); 'hautausmaa' (ESS 62); *калмо ланго* 'кладбище' (ERV 228); *kalmo-lango* 'место погребения, кладбище / Begräbnisplatz' (MdWb 583) < *калмо* 'могила; sír, sírgödör'.

⁹ Munkámat jelentősen megkönnyítette a 2004-ben Jorma Luutonen, Mihail Moszin és Valentyina Scsankina gondozásában megjelent mordvin szóvégmутató szótár (RDM). A szóvégmутató szótárba tíz mű – Ahlqvist, Damaszkina, Abramov, Juhász Jenő és Paasonen szótára (MdWb), a nagy erza- és moksa-орosz szótár (ERV és MRV), a finn-erza szótár (ESS) és a két 2002-es helyesírási szótár (erza: Vejse) – anyagát dolgozták bele. A szótárba 81 964 szó került be (ennek 51%-a erza, 49%-a moksa). A szótárak sorát kiegészítettem Mészáros Edit erza-magyar szótárával (EMSz).

¹⁰ Az olvasó munkáját megkönnyítendő, ahol szükséges, megadom a magyar jelentéseket is. Az eredeti szótári jelentés után szögletes zárójelet használok, míg az etimológiai információkban a jelentéseket pontosvesszővel választom el egymástól.

- каскаланго** 'крышка, закрывающая вход в подпол [fedél, a pince fedett bejárata]' (Vejse 46); **kaśka-laŋgo** 'верх перегородки для маленьких животных у печи / Decke des Verschlages, der sich am Ofen auf der Seite zur Tür hin befindet' (MdWb 640) < **каска** 'подпол, подполье; pince, föld alatti helyiség'.
- каштомланго, каштомоланго** 'место на печи' (Vejse 48); **каштанланго** 'верх печи; лежанка на печи' (Vejse 48); **каштом ланго** 'лежанка' (ERV 242); **кашланго** 'лежанка (русской печи)' (ERV 241); 'место на печи' (Vejse 47); 'a kemence teteje, fekvőhely a kemencénél' (EMSz 145); 'uuninpankko' (ESS 65); **kas-laŋgo** 'верх печи / Raum auf dem Ofen' (MdWb 642) < **каштом(о)** 'русская печь; kályha, tűzhely, kemence'.
- кедьланго**¹ 'тыльная сторона руки (поверхность кисти) [kézhát, kézfej]' (Vejse 50); **ked'-laŋgo** 'тыльная часть руки / Handrücken' (MdWb 673) < **кедь** 'рука; kéz'.
- кедьланго**² 'вышивка на рукавах женской рубашки [a női ing ujjának díszítése]' (Vejse 50); **кедь ланго** 'вышивка на рукавах женской рубашки' (ERV 246) < **кедь** 'рука; kéz'. (Vagy esetleg: **кедь** 'шкура, кожа; bőr'?)
- кедькопорьланго** 'kézhát, kézfelszín, kézfej' (EMSz 149) < **кедь** 'рука; kéz'.
- кенкиланго** 'место у порога двери, место перед дверью [hely a küszöbnél, hely az ajtó előtt]' (Vejse 53); **кенки ланго** 'kynnys [küszöb]' (ESS 67) < **кенки** 'дверь; ajtó'.
- киланго** 'путь, дорога (поверхность дороги)' (Vejse 55); 'út, utazás' (EMSz 161); **ki-laŋgo** 'дорога / Weg' (MdWb 746) < **ки** 'путь, дорога; út'.
- коймеланго** 'одна лопата [egy lapát, egy lapátnyi]' (Vejse 60); **койме-лаŋgo** 'полная лопата / ein Spaten voll [egy egész lapát]' (MdWb 820) < **койме** 'лопата; lapát'.
- коникланго** 'поверхность кровати; кровать [ágy, ágy teteje]' (Vejse 62); **koñik-laŋgo** 'поверхность коника – дверной скамейки / Sitzfläche der Türbank' (MdWb 851) < **коник** 'деревянная кровать; (fa)ágy'.
- кочкомаланго** 'время, сезон прополки [a gyomlálás ideje]' (Vejse 64) < **кочкома** 'прополка; gyomlálás'.
- крильцяланго** 'крыльцо' (Vejse 65) < **крильця** 'крыльцо; (fedett) feljárat, lépcsőtornác'.
- кудоланго** 'крыша дома [a ház teteje, fedele]' (Vejse 67); **kud-laŋgo** 'крыша / Hausdach' (MdWb 926) < **кудо** 'дом, комната; ház, lakás, szoba'.
- кужоланго** 'переулок; поляна [kis utca; erdei tisztás]' (Vejse 68); **kužo-laŋgo** 'переулок / Gasse' (MdWb 995) < **кужо** 'поляна, улица; tisztás, utca'.

- куломаланго** 'смертный час [a halál órája]' (Vejse 69); *кулома ланго* 'kuolemaa lähestyvä aika' (ESS 79) < *кулома* 'смерть; halál'.
- кустемаланго** 'крыльцо [feljárat, lépcső tornác]' (Vejse 71) < *кустема* 'поднятие; лестница; крыльцо; lépcső; feljárat'.
- лавсьланго** 'покрывало на зыбку [takaró, lepel a bölcső fölött]' (Vejse 74), *лавсь ланго* 'kehdon suojus' (ESS 82) < *лавсь* 'люлька; колыбель; bölcső'.
- лавсяланго** 'полка' (Vejse 74) < *лався* 'кухонный шкафчик, полка; kis konyhaszekrény, polc'.
- лавтовланго** 'плечик' (Vejse 74); *лавтов ланго* 'olkapää [váll]' (ESS 82); *lavtom-lango* 'вышивка на плечах / Schulterstickerei [díszítés a vállon]' (MdWb 1037) < *лавтов* 'плечо; váll'.
- латоланго** *latolango* 'полный сарай чего-н. [tele csűr] / ein Schuppen voll von etw.' (MdWb 1033) < *лато* 'навес; крыша; csűr; tető'.
- ледемаланго** 'сенокос [szénakaszálás (ideje)]' (Vejse 75); *led'ima-lango* 'время покоса; сенокос / Mähezeit; Heuernte' (MdWb 1096) < *ледема* 'косьба; kaszálás'.
- лисьмаланго** 'место возле колодца, приспособленное для ведра [hely a forrás mellett]' (Vejse 77); *лисьма ланго* 'место около колодца' (ERV 345) < *лисьма* 'колодец; forrás, kút'.
- ловцоланго** *lovco-lango* 'сливки [tejszín, a tej föle] / „Obers”, Sahne, Rahm, Schmant' (MdWb 1068) < *ловсо* 'молоко; tej'.
- лугаланго** 'дёрн [pázsit, fű]' (Vejse 78); *luga-lango* 'укосные угодья [kaszáló terület] / Wiesenplan' (MdWb 1072) < *луга* 'луг, трава; rét, mező'.
- лужомланго** *lužom-lango* 'имеющий впадину на спине (напр. тучная лошадь) [horpadás a háton] / Mensch od. Tier, der (das) im Rücken eine Furche hat (z.B. ein fettes Pferd)' (MdWb 1090) < *лужом* 'лощина; mélyedés'.
- масторланго** 'мир, свет, земной шар, материк' (Vejse 79); 'földfelszín, világ' (EMSz 220); *мастор ланго* 'maailma' (ESS 91); *mastor-lango* '(весь) мир, (вся) земля / (die ganze) Welt' (MdWb 1188) < *мастор* 'земля, мир, свет, вселенная; föld, világ, világmindenség'.
- мацтланго** 'погреб; верхняя наземная часть погреба [verem; pince felső része, teteje]' (Vejse 80); *мацт ланго* 'kellarin kate' (ESS 91); *mact-langa* 'погреб(н)ица / Schutzdach der Vorratsgrube, Aufbau über dem (Erd)keller' (MdWb 1154) < *мацт* 'погреб; verem, pince'.
- менельланго** 'mennybolt, égbolt' (EMSz 227) < *менель* 'menny, ég'.
- меителанго** 'нагрудная вышивка (на руце, рубaxe) [melldísz]' (Vejse 82); *mešče-lango* 'нагрудная вышивка / Bruststickerei des Hemdes' (MdWb 1251) < *меите* 'грудь; mell'.

- модаланго** 'földfelszín, a föld felszíne' (EMSz 230) < *мода* 'föld'.
- нарланго** 'выгон (место, где пасётся скот, пастбище) [legelő]' (Vejsе 84) < *нар* 'травa; луг; fű, rét'.
- нуемаланго** 'жатва, время уборки зерновых культур' (Vejsе 85); 'az aratás ideje' (EMSz 250); *нуема (шка) ланго* 'пора (время) жатвы' (ERV 420); *nuijima-lango* 'жатва / Erntezeit' (MdWb 1362) < *нуема* 'жатва; aratás'.
- ожаланго** 'вышивка на рукавах женской рубашки [díszítés a női ruha ujján, rátét]' (Vejsе 87); *ожа ланго* 'ua.' (ERV 431); *oža-lango* 'нарукавная вышивка / Ärmelstickerei' (MdWb 1490) < *ожа* 'рукав; фартук; ruhaujj; kötény'.
- окольцаланго** *okol'ča-lango* 'окрестность сельских ворот [a falusi kapuk környéke] / Umgebung des Dorftores' (MdWb 1441) < *окольца* 'околица; a falu határa, a kertek alja'.
- орталанго** 'площадка перед воротами' (Vejsе 88); 'kapu előtti hely, kapubejáró' (EMSz 262); *orta-lango* 'окрестность ворот; улица (возли ворот) / Umgebung des Tores; Strasse (in der Nähe des Tores)' (MdWb 1466) < *орта* 'ворота; kapu'.
- пецькаланго** 'лежанка (у русской печи) [kemencepadka, sut]' (Vejsе 94); *пецька ланго* 'uuninpankko' (ESS 120); *pečka-lango* 'верх печи, лежанка на печи / die Oberseite des Ofens, Raum, Schlafpritsche auf dem Ofen' (MdWb 1578) < *пецька* 'печка, печь; tűzhely, kályha, kemence'.
- пильгеланго** *piłge-lango* 'плюсна, верхняя сторона плюсны [csűd] / Fussblatt, obere Seite des Fussblattes' (MdWb 1666) < *пильге* 'нога; láb'.
- полокланго** 'полати (настил из досок для спанья); полок (нары, на которых парятся в бане)' (Vejsе 100); 'függőpolc; szaunapad' (EMSz 292); *полок ланго* 'лопаты; полок' (ERV 496); 'makuuparvi' (ESS 126); *polok-lango* 'полати; полок в бане / Schlafpritsche; Schwitzbank (in der Sauna)' (MdWb 1736) < *полок* 'полок'.
- поставланго** 'полка [polc]' (Vejsе 101) < *постав* 'поставец; pohárszék'.
- потмарланго** *potmar-lango* 'скамейка в избе перед печью; поверхность шкафной скамейки в избе перед печью [lóca a kemence előtt] / Bank in dem Stubenteil vor dem Ofen; Oberfläche der Schrankbank im Stubenteil vor dem Ofen' (MdWb 1763) < *потмар* 'поставец; лавка, скамейка; pohárszék; lóca, pad'.
- сабанланго** 'козлы' (Vejsе 107) < *сабан* 'соха, плуг козлы; faeke'.
- сёлтланго** 'a tó felszíne' (EMSz 331) < *сёлт* '(mesterséges) tó'.
- сокамоланго** 'время вспашки [a szántás ideje]' (Vejsе 116); *сокамо ланго* 'kyntöaika' (ESS 155) < *сокамо* 'пахота, вспашка; szántás'.

- столанго, стольланго** 'крышка стола; поверхность стола [asztal teteje]' (Vejse 117); *sto(l)-lanго* 'крышка стола / Tischplatte, Oberfläche des Tisches' (MdWb 2032) < *столь* 'стол; asztal'.
- сявдикланго** 'затылок [tarkó]' (Vejse 122); *šavd'iks-lanго* 'затылок / Nacken, Genick' (MdWb 2095) < *сявдикс* 'загривок; спина; tarkó; hát'.
- сянголанго** 'полные вилы, навильник [villa (egész), egy villányi]' (Vejse 122) < *сянго* 'вилы; villa, vasvilla'.
- таркаланго** 'постель [ágy, fekvőhely]' (Vejse 124) < *тарка* 'место, постель; hely, fekvőhely'.
- тингеланго** 'ток [szérü]' (Vejse 126); *тингеланго* 'puimatanner' (ESS 169); *t'inge-lanго* 'ток / Dreschboden, Tenne, Dreschtenne' (MdWb 2408) < *тингел* 'ток, гумно; szérü'.
- томбаланго** 'шесток' (Vejse 127; ERV 667); 'a kemenceszáj előtere' (EMSz 378); 'liesi, uuninsuu' (ESS 170); *tomba-lanго, tombamo-lanго* 'шесток / Herd (vor der Mündung des Ofens' (MdWb 2312).
- умаланго** *uma-lanго* 'площадь участка поля [telekdarab] / Fläche eines Ackerstücks' (MdWb 2452) < *ума* 'участок; mezsgye, földdarab, telek'.
- цецяланго** *čeca-lanго* 'новь, чищоба [irtásföld, szűzföld] / Neuland, Neubruch, Neurode < *цеця* < ор. *чища*.
- чалгамоланго** 'ступенька, подножка (у русской печки) [lépcső a kemence előtt]' (Vejse 134); *чалгамо ланго* 'ua.' (ERV 737); *čalgamo-lanго* 'приступок; ступеньки на печку / Tritt, Stufe, Trittbrett; Tritte auf den Ofen' (MdWb 203) < *чалгамо* 'вставание; rátaпosás, rálépés; lépcső, létraфok'.
- чамаланго** 'покрывало на лицо (для детей) [arctakaró (gyerekeknek)]' (Vejse 134); *čama-lanго* 'ua.' (MdWb 205) < *чама* 'лицо; arc'.
- шарланго** 'поверхность шара [a gömb felszíne]' (Vejse 140) < *шар* 'шар; gömb, golyó'.
- штенкаланго** 'место свалки стружек [a gyaluforgács-kupac helye]' (Vejse 141); *ščerka-lanго* 'место свалки стружек, получившихся при изготовлении гроба / der „Späneplatz“ in der Nähe des Friedhofes' (MdWb 2221) < ор. *щепка* 'forgács'.
- шушмоланго** 'время отбеливания холста (ранней весной) [a vászonfehérítés ideje (kora tavasszal)]' (Vejse 141; ERV 768); *šušmo-lanго* 'наст / harte, tragende Eiskruste auf dem Schnee' (MdWb 2252) < *шушмо* 'сугроб; hófűvás, hótorlasz'.
- эземланго** 'скамейка [pad]' (Vejse 141) < *эзет* 'лавка, скамейка; lóca, pad'.

Mielőtt rátérnék a korpusz elemzésére, két megjegyzést teszek:

a) A példaanyag jelentős része a 2002-ben Szaranszkban megjelent helyesírási tanácsadó kiadványából (*Бейсэ, баишка, теишкс, вельде*) származik, ezzel szemben nagyon kevés adatolható a nagy erza–oroszlótláról. Ez azt sugallja, hogy a -ланго a mai nyelvújítás eredményeképp kezd bekerülni az erza szókincsbe.

b) Az átmeneti státuszt mutatja a helyesírás is (amely persze sokszor önkényes):

szótlár	egybeírva	kötőjellel írva	különírva
Vejse	49		
EMSZ	16		
ERV	5		8
ESS	3		12
MdWb		42	

Az összetételek szemantikailag szerteágazóak.

a) A kiindulópont valószínűleg a 'vminek felszíne, felülete' lehetett, ebből fejlődhetett a 'vminek a felületén lévő hely', s ezeknek a speciális árnnyalatai:

VMINEK A FELSZÍNE: *ведьланго* 'vízfelszín', *масторланго* 'földfelszín, világ', *модаланго* 'földfelszín, a föld felszíne', *сёлтланго* 'a tó felszíne', *шарланго* 'a gömb felszíne';

VMINEK A TETEJE, FELSŐ RÉSZE: *каштомланго* 'a kemence teteje, fekvőhely a kemencénél', *коникланго* 'ágy, ágy teteje', *кудоланго* 'a ház teteje, fedele', *мацтланго* 'pince felső része, teteje', *пецькаланго* 'kemencepadka, a kemence teteje', *стольланго* 'az asztal teteje'; *ловцоланго* 'tejszín, a tej föle';

VMILYEN FEDETT DOLOG, LÉPCSŐ: *гобрёкланго* 'kis verem, helyiség a verem fölött', *каськаланго* 'fedél, a pince fedett bejárata', *крильцяланго* '(fedett) feljárt, lépcsőtornác', *кустемаланго* 'feljárt, lépcsőtornác', *чалгамоланго* 'lépcső a kemence előtt';

VMILYEN BELSŐ HELY, HÁZRÉS: *вальмаланго* 'ablakpárkány', *кенкиланго* 'hely a küszöbnél, hely az ajtó előtt', *томбаланго* 'a kemenceszáj előtere';

VMILYEN KÜLSŐ HELY: *барлакланго* 'nem szántott hely', *вирьланго* 'erdő, erdei hely',¹¹ *калмоланго* 'temető' (tkp. sír + hely), *кужоланго* 'kis utca;

¹¹ Ahol az összetétel voltaképpen ugyanazt jelenti, mint az előtag, ott a -ланго talán egyfajta jelentés nélküli képzővé kezd üresedni.

erdei tisztás', *лѣсьмаланго* 'hely a forrás mellett', *лугаланго* 'kaszáló (terület)', *нарланго* 'legelő', *умаланго* 'telekdarab', *цецяланго* 'irtásföld, szűzföld', *тингеланго* 'szérű', *околяцяланго* 'a falusi kapuk környéke', *орталанго* 'kapu előtti hely, kapubejáró';

BÚTORDARABOK (a fejlődés útja: a lóca teteje > felhajtható polcos ülőkék teteje > polc): *лавсяланго* 'kis konyhaszekrény, polc', *поставланго* 'polc', *полоккланго* 'függőpolc; szaunapad', *потмарланго* 'lóca (teteje) a kemence előtt', *эземланго* 'pad', *таркланго* 'ágy, fekvőhely';

TESTRÉSZEK (testrész felszíne, teteje, felső része > maga a testrész): *кедьланго*, *кедькопорьланго* 'kézhát, kézfej', *пильгеланго* 'csüd, a csüd felső része', *съявдикланго* 'tarkó';

RUHADÍSZ (vmilyen felület > a felület dísz, rátét): *кедьланго* 'a női ing ujjának díszítése', *лавтовланго* 'díszítés a vállon', *меиштеланго* 'melldísz', *ожаланго* 'díszítés a női ruha ujján';

VMILYEN TAKARÓ (felület): *лавсьланго* 'takaró, lepel a bölcső fölött', *чамаланго* 'arctakaró (gyerekeknek)';

b) A *ланго* második jelentéshalmaza: IDŐ, VMINEK AZ IDEJE: *ашолгадома-ланго* 'virradat, hajnal', *видемаланго* 'a vetés ideje', *кочкомаланго* 'a gyomlálás ideje', *куломаланго* 'a halál órája', *ледемаланго* 'a szénakaszálás ideje', *нуемаланго* 'az aratás ideje', *сокамоланго* 'a szántás ideje', *шушмоланго* 'a vászonfehérítés ideje'.

c) VMILYEN EGÉSZ DOLOG / VMI TELE VMIVEL: *жердяланго* 'egy egész gerenda', *коймеланго* 'egy egész lapát', *сянголанго* 'villa (egész)', *латоланго* 'tele csűr'.

d) ELVONT VISZONYOK: *киланго* 'út, utazás' (?). (Ld. a következő oldalon.)

Összegzés. A vizsgált szavak jelentős része összetételnek minősíthető, az előtag és utótag világosan elkülöníthető. Ezeket az egységeket 'xxx + felszín, felső rész, tető > hely' komponensekkel írhatjuk le: *ведь* + *ланго* 'víz + felszín', *мода* + *ланго* 'föld + felszín',¹² *каштом* + *ланго* 'kemence + felszín, tető', *коник* + *ланго* 'ágy + tető', *кудо* + *ланго* 'ház + tető', *ловцо* + *ланго* 'tej + felső rész'; *гобрёк* + *ланго* 'verem + tető', *каська* + *ланго* 'pince + tető'; *кедь* + *ланго* 'kéz + felszín', *пильге* + *ланго* 'láb + felső rész', *съявдик* + *ланго* 'hát + felső rész'; *кустема* + *ланго* 'lépcső + hely', *чалгамо* + *ланго* 'lépcső + hely', *вальма* + *ланго* 'ablak + hely', *кенкил* + *ланго* 'ajtó

¹² De: *масторланго* 'világ'.

+ hely', *вирь* + *ланго* 'erdő + hely', *лисьма* + *ланго* 'forrás + hely', *луга* + *ланго* 'rét + hely', *нар* + *ланго* 'legelő + hely', *тинге* + *ланго* 'szérű + hely', *орта* + *ланго* 'kapu + hely'; *эзем* + *ланго* 'pad + hely', *тарка* + *ланго* 'ágy + hely'; *лався/постав/полок* + *ланго* 'polc + hely'.

Absztraktabb a ruhadísz, hímzés (*кедь/лавтов/меште/ланго/ожа* + *ланго*) megnevezése.

A *ланго* időjelölő szemantikai mezeje két alcsoportra osztható. Az egyikbe a 'valamilyen munka ideje' típusú lexémák tartoznak (*видема / кочкома / ледема / нуема / сокамо*¹³ + *ланго*), a másikba pedig napszakok megnevezése (*ашолгадома / чокине / валске / ве* + *ланго*) – ezekben az esetekben az utótag voltaképpen el is hagyható.

Kérdéses a *киланго* megítélése, az orosz és a magyar fordítás alapján nehéz eldönteni, mennyire konkrét jelentésű a *ланго*, vö. 'путь, дорога (поверхность дороги)' (Vejse) – azaz itt a konkrét útról, úttestről van szó; ill. mennyiben tekinthető absztraktnak, vö. 'út, utazás' (EMSz).

Képzőnek vagy legalábbis képzőszerű elemnek tekinthető a *ланго* a 'vmilyen egész dolgot' jelentő szavakban (*жердяланго, коймеланго, сянголанго*), hiszen itt a lexémát 'vmilyen szerszám + egész egységet jelölő derivátor' komponensek összességéként lehet leírni, azaz, itt nem jön szóba a 'felület/hely/idő' jelentésmező.

Összességében tehát a *ланго* használata magában hordozza a képzővé válás feltételeit. Az eredeti 'felület, felszín' jelentésből kifejlődött az absztraktabb 'hely'; amely számos egyéb jelentésmező felé mozog, ld. fedett dolog, belső hely, külső hely (a szántóföldtől a kapubejárárig), bútordarab, takarófelület. Már elszakadni látszik eredeti jelentésétől a ruhadarabok megnevezésére szolgáló elem. Az időviszonyt jelentő szavak egy része szintúgy magában hordozza a képzősülés lehetőségét. Már (szinte) képzőnek tekinthető az 'egész dolog, valamilyen szerszám egésze; egy lapátnyi stb.' jelentéshalmaz, habár csak néhány szót sikerült erre adatolni.

¹³ Az előtag a deverbális *-ма/-мо* képzővel alkotott főnév, cselekvésnév.

Irodalom

- Abramov 2002: К. Г. Абрамов, Валонь ёвтнема валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск.
- Cigankin 1976: Д. В. Цыганкин, Суффиксальное словообразование имен существительных в диалектах эрзянского языка. *Fenno-ugristica* 3: 86–106.
- Cigankin 1981: Д. В. Цыганкин, Словообразование в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cigankin 1996: Д. В. Цыганкин, Полуаффиксация как один из составных компонентов архитектуры словопроизводства в мордовских языках. In: CIFU-8/5: 18–22.
- Cigankin 2000: Д. В. Цыганкин, Словообразовательные потенции слов *пря* 'голова' и *не* 'конец' в мордовских языках. In: М. В. Мосин (отв. ред.), Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов »Финно-угристика на пороге III тысячелетия« (филологические науки). Типография Красный Октябрь, Саранск. 304–307.
- Damaszkin = Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис... 1785 года. = А. П. Феоктистов: Русско-мордовский словарь. Издательство Наука, Москва, 1971.
- EMSz = Mészáros Edit – Raisza Sirmankina, Erza-mordvin–magyar szótár. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Savaria University Press, Szombathely, 2003.
- ERS = Д. В. Бубрих – М. Н. Коляденков – Н. Ф. Цыганов, Эрзянско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1949.
- ERV = Б. А. Серебренников – Р. Н. Бузакова – М. В. Мосин, Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва, 1993.
- ESM = В. И. Вершинин, Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–V. Стринг, Йошкар-Ола, 2004–2011.
- ESS = Jaana Niemi – Mihail Mosin, Ersäläis–suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku, 1995.
- Klementyeva 2000: Е. Ф. Клементьева, Выражение значения собирательности с помощью суффиксов *-инка*, *-мезь* в эрзянском языке. In: Финно-угристика. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 4. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 107–110.

- Lazar, Oscar 1975: The Formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages. Acta Universitatis Upsaliensis 10. Uppsala.
- Maticsák Sándor 2005a: Az agglutinációval keletkezett mordvin képzőkről. Nyelvtudományi Közlemények 102: 7–34.
- Maticsák Sándor 2005b: A képzővé válás kora a mordvinban. Folia Uralica Debreceniensia 12: 69–86.
- Maticsák Sándor 2006: Képző vagy utótag-e a mordvin *peľ*? Folia Uralica Debreceniensia 13: 41–54.
- Maticsák Sándor 2010: Egy grammatikalizálódás első lépései (erza-mordvin *luv* 'rend'). Folia Uralica Debreceniensia 17: 33–44.
- Maticsák Sándor 2012: A mordvin névszóképzők rendszere. Nyelvtudományi Közlemények 108: 95–138.
- Maticsák – Kazajeva – Motorkina 2013: III. Матичак – Н. В. Казаева – С. Г. Моторкина, Лув лексеманть путовксозо пазнэнь ознома терминологияньтэ теевемасо. In: М. В. Мосин (отв. ред.), Терминосистема восточных финно-угорских языков: современное состояние, проблемы и перспективы развития. Саранск. 90–97.
- MdWb = Paasonen, Heikki, Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki, 1990–1996.
- Mészáros Edit 1997: Az erza-mordvin *-či* képzős absztrakt főnevek. Néprajz és Nyelvtudomány 38: 229–241.
- Mészáros Edit 1999–2000: Az erza-mordvin *pulo* ~ moksa-mordvin *pula* jelentése és eredete. In: Néprajz és Nyelvtudomány 40: 237–247.
- Moszin 1989: М. В. Мосин, Словообразовательная структура финно-угорского слова в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Moszin 2001: М. В. Мосин, О некоторых явлениях в финно-угорской основе слова в мордовских языках. In: М. Д. Имайкина (отв. ред.), Финно-угристикань кевкстематне. Красный Октябрь типографиясь, Саранск. 90–94.
- RDM = Luutonen, Jorma – Mosin, Mikhail – Shchankina, Valentina, Reverse Dictionary of Mordvin. Обратный словарь мордовских языков. Lexika Societatis Fenno-Ugricae XXIX. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki, 2004.

- Saarinen, Sirkka 1999: Словообразовательная архитектура в волжских языках: диахронная перспектива. In: М. В. Мосин (отв. ред.), Словообразовательная архитектура в волжско-финских языках. Типография Красный Октябрь, Саранск. 3–6.
- Saarinen, Sirkka 2004: Mordvalainen abstraktisubstantiivien johdin. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai tanulmányok 14: 334–341.
- SSA = Erkki Itkonen – Ulla-Maija Kulonen (toim.), Suomen sanojen alkupe-
rät I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutki-
muskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- Szerebrennyikov 1967: Б. А. Серебренников, Историческая морфология
мордовских языков. Наука, Москва.
- Vejse = Н. А. Агафонова – М. Д. Имайкина – М. В. Мосин – Д. В. Цы-
ганкин – В. П. Цыпкайкина – Т. Г. Гаврилова, Вейсэ, башка, тешк
вельде. Красный Октябрь, Саранск, 2002.

*

Erzya-Mordvin elements currently going through grammaticalization: *lango*

The aim of this essay is to analyze the Erzya *-lango*, meaning '1. surface, face, place on the surface of something; 2. time, period, season (of the year)' from the aspect of how far the grammaticalization process has gone in the case of this element. Three issues are investigated: a) whether it is justifiable to talk about desemanticization, i.e. whether the element has lost its original meaning; b) what semantic category the base word (or the first constituent of the compound) belong to; how freely the suffix(like element) can be added to base words from various semantic categories; c) to what extent the suffix discussed can be considered as an element expressing some kind of an abstract relation.

All things considered, *-lango* fulfils all the conditions required for the transformation into a suffix. From its original 'surface, face' meaning, evolved a more abstract 'place' meaning. This new meaning opens a way to several different semantic fields, e.g. covered thing, inner place, outer place, piece of furniture, protective surface. The element used for deriving pieces of clothing already seems to have no connection with the original meaning. Some of the words expressing time relations also carry a potential of becoming suffixes. The 'whole thing, the whole of a tool' semantic set is almost already a suffix, although only a few examples could be found to support this.

SÁNDOR MATICSÁK

Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben

MUS Nikolett

1. Bevezetés

Dolgozatom állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések nyelvtani viselkedését mutatja be a tundrai nyenyec nyelvben. Olyan egyszerű, megválaszolható kérdéseket¹ vizsgálom, amelyekben az állítmány szerepét kérdőszót tartalmazó névszói kifejezés – vagyis kérdő névmás, determináns, melléknév, és kérdő melléknevet tartalmazó főnévi kifejezés – tölti be, valamint az alanyi és az állítmányi szerepű kifejezések közti szemantikai viszony *azonosító* vagy *minősítő*. Tanulmányomban nem foglalkozom a szintén névszói állítmánnyal kifejezett mondatok altípusaival, az ún. *egzisztenciális* és *lokatívuszi* mondatokkal.

Annak ellenére, hogy a vonatkozó szakirodalom részletesen foglalkozik az állítmányi szerepű névszói kifejezések szerkezetével és nyelvtani viselkedésével a tundrai nyenyecben (ld. Kuprijanova et al. 1957; Almazova 1961; Hajdú 1968; Wagner-Nagy – Viola 2009 és Nikolaeva 2014), a kérdőszói kifejezések állítmányi szerepéről mind ez ideig nem született tanulmány. Dolgozatomban az alábbi kérdéseket válaszolom meg:

- (a) Milyen toldalékokat vehet fel az állítmányi szerepű kérdőszói kifejezés?
- (b) Milyen esetben (nem) szükséges kopula használata az állítmányi szerkezetben?
- (c) A kitett kopula különbözik-e attól, ami deklaratív mondatokban használatos?
- (d) A névszói állítmányú kérdő mondatok mutatnak-e eltérést a deklaratív mondatoktól a kérdőszó jelenlétén kívül?

¹ Egyszerű, megválaszolható kérdéseken azokat a kérdéstípusokat értem, amelyek (a) egy kérdőszói kifejezést tartalmaznak, és (b) olyan speciális választ várnak el, amely nem lehet egyszerű „Igen” vagy „Nem” (vö. Dryer 2013: 1 és König – Siemund 2007: 291).

- (e) Megkülönbözteti-e a nyelv az azonosító és minősítő kérdéstípusokat?
- (f) Milyen szórendi variációk valósul(hat)nak meg a kérdőszói állítmányú mondatokban?

Jelen tanulmány a következőképpen épül fel: a 2. rész röviden bemutatja a tundrai nyenyec nyelvet, jelenlegi helyzetét. A dolgozatomban ismertetett kutatási eredmények írott szövegekből összeállított korpusz adatain alapulnak, így részletesen ismertetem a vizsgált adatokat és a korpuszt (ld. 3. rész). A 4. részben áttekintem a főnévi állítmányok nyelvtani viselkedését a meglévő szakirodalom alapján, valamint példamondatokkal illusztrálom a tipikus jellemzőket. Az 5. rész a megválaszolandó kérdésekben megjelenő állítmányi szerepű kérdőszói kifejezéseket vizsgálja összevetve azokat a nem kérdőszói kifejezésekkel. Végül a 6. részben összefoglalom a dolgozat eredményeit.

2. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20 000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén (a térségben jelenleg tapasztalható demográfiai helyzetről részletes leírást közöl többek között Volzhanina 2007; Pakendorf 2010; Dudeck 2013; Laptander 2013). Legközelebbi rokonaival – az enyecel és a nganaszannal – együtt a tundrai nyenyecet az északi szamojéd nyelvek közé sorolja a hagyományos irodalom. Ezt a felosztást többen megkérdőjelezték az utóbbi évtizedekben (pl. Janhunen 1998; Helimski 2005), mivel nem a nyelvek közti genetikai kapcsolatot veszi alapul, hanem a nyelvek területi elhelyezkedését. Mivel jelen dolgozat témájára nézve a szamojéd nyelvek besorolásának nincsen jelentősége, így a tundrai nyenyecet a hagyományos modell értelmében északi szamojéd nyelvnek tekintem (részletes leírások a témában ld. Janhunen 1998; Helimski 2005 és Wagner-Nagy 2011). A hagyományos szakirodalom a tundrai nyenyec nyelvet legtöbbször a nyenyec nyelv egyik dialektusaként említi (pl. Tyerescsenko 1973). A tundrai és az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkü-

lönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmódja a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúságát írásban nem jelölik a kiadott szövegekben. Emellett a nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968; Salminen 1993, 1998; Staroverov 2006; Kavitskaya – Staroverov 2008) általában használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; valamint legtöbbjük fonetikai átírás. Mivel jelen dolgozatban sem fonológiai, sem pedig fonetikai kérdésekre nem térek ki, így a legegyszerűbb – Hajdú (1968)-on alapuló – latin átírásban közlöm a tundrai nyenyec példákat. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a magánhangzók hosszúsága általában nem jelölt a szövegekben, valamint a kérdés tisztázatlansága miatt, miszerint a magánhangzók hosszúsága szerepet játszik-e a jelentés megkülönböztetésében, nem teszek különbséget a magánhangzók hosszúságában.

3. Az adatok és a korpusz

Amint már említettem, a jelen tanulmányban összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs² összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. Mindemellett a tekintetbe vett paraméterek között szerepelt a szövegek szerzőjének (a) életkora, (b) neme, (c) társadalmi státusa, (d) nyelvjárása. Az adatok szinkronitásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagokat kizártam a vizsgálatból. Mivel az írott szövegeket egy adott nyelv másodlagos kódolásának szokták tekinteni – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, indokoltnak találtam, hogy a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésüket is osztályozzam. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (1a–c) pontban összefoglalt kritériumokat használtam.

- (1) a. a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- b. a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- c. a beszéd eseményének valósága

² A „korpusz” terminust itt szisztematikusán összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használom.

Mindezen feltételek figyelembe vételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusokat választottam ki a tundrai nyenyec nyelvű korpusz összeállításához.

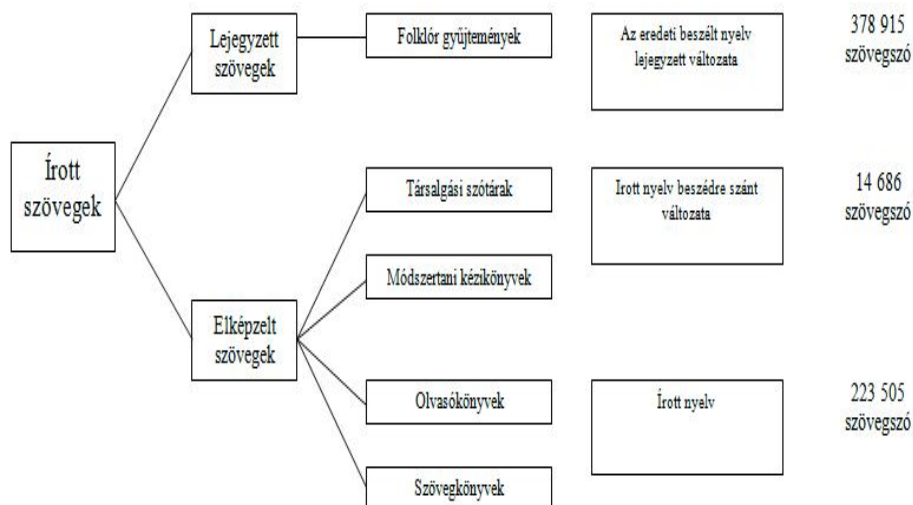
A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő – lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat: A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két kategóriába sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegek kategóriájába. A *lejegyzett szövegek* valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380 000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból. A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt szövegek* alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*³); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek talál-

³ Az ún. módszertani kézikönyvek olyan, a tundrai nyenyec nyelv oktatása során használt segédkönyvek, amelyek a tanároknak nyújtanak instrukciókat. Elképzelt diskurzusokat, valamint további útmutatásokat tartalmaznak. Ezen forrásokból kizárólag a generált párbeszédet emeltem be a korpuszba.

hatók. A korpusz több mint 230 000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra: A tundrai nyenec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617 106 szövegszót tartalmaz. Annak ellenére, hogy arra törekedtem, hogy egy olyan korpuszt állítsak össze, amelyben a különböző szövegtípusok viszonylag kiegyenlítetten szerepelnek, néhány típus mégis alulreprezentált a többihez képest. Ennek oka az egyes szövegtípusok hozzáférhetőségében rejlik. Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható. A kiválasztott szövegek OCR karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon. A vizsgálat alapjául szolgáló adatok kigyűjtése manuálisan történt, így az adatgyűjtésnek a vizsgált szerkezetek minden egyes előfordulásának kilistázása helyett minél nagyobb számú különböző szerkezet típus összegyűjtése volt a legfőbb célja. A 2. táblázat az állítmányi szerepű kérdőszói kifejezéseket és előfordulásukat ábrázolja. A Q index a kérdőszói kifejezésekre utal.

Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezés	Előfordulás
névmás _Q	163
determináns _Q	2
melléknév _Q	58
számnév _Q	21
NP _Q	49

2. táblázat: Az elemzett megválaszolando kérdések

Amint a 2. táblázat mutatja, összesen 293 olyan mondatot vizsgáltam, amelyben a predikátumot vagy pusztán kérdőszó, vagy kérdőszói kifejezés helyettesíti. A szerkezet típusok bemutatására az 5. részben fogok részletesen kitérni. Az alábbiakban a nem kérdő mondatokban előforduló névszói állítmányi szerkezeteket és azok grammatikai viselkedését mutatom be.

4. A tundrai nyenyec azonosító és minősítő állítmányok

Amint azt a bevezetőben már említettem, a névszói állítmányú mondat lehet azonosító vagy minősítő szerepű (vö. Payne 1997: 114; Dryer 2007: 234). Mindkét típus tartalmaz egy alanyi és egy állítmányi funkciójú névszói kifejezést. Mivel az alany specifikus és referenciális ezekben a mondatokban, a két mondat típus az állítmányi szerepű névszói kifejezés tulajdonságaiban tér el egymástól. A 3. táblázat foglalja össze a legtipikusabb eltéréseket az azonosító és a minősítő mondatok között.

Azonosító állítmány	Minősítő állítmány
• az alanyi NP specifikus és referenciális • a predikatív NP referenciális • az állítmány az alanyt azonosítja • az alany és az állítmány felcserélhető	• az alanyi NP specifikus és referenciális • a predikatív NP nem referenciális • az állítmány az alany egy tulajdonságát minősíti • az alany és az állítmány nem cserélhető fel

3. táblázat: Azonosító és minősítő állítmányok különbségei

Amint a 3. táblázatban látható, az azonosító mondatokban nemcsak az alany, hanem az állítmány is referenciális, tehát ebben a mondat típusban az állítmányi névszói kifejezés az alany azonosítására szolgál. Mivel mindkét összetevő specifikus és referenciális, így gyakran nehéz megkülönböztetni

azokat egymástól (vö. Payne 1997: 144). Továbbá sok nyelvben fel is cserélhető egymással a két mondatrész (vö. Dryer 2007: 223). Ezzel szemben a minősítő mondatokban az állítmányi funkciójú névszói kifejezés sohasem referenciális és specifikus, így az alany valamely tulajdonságát jelöli, nem pedig azonosítja. Az olyan nyelvek, amelyekben lehetőség van a névszók referencialitásának valamilyen nyelvtani eszközzel való megkülönböztetésére (pl. határozott és határozatlan névelő használata), azokban általában a fenti két állítmánytípus is különböző módon fejezhető ki. A tundrai nyenyecben alapvetően – nem lévén eszköz a névszók referencialitásának nyelvtani megkülönböztetésére – nincsen nyelvtani különbség az azonosító és a minősítő állítmányok között. Tehát egy predikatív funkciójú névszói kifejezés értelmezhető referenciális és nem referenciális kifejezésként is, amelyet a kontextusból lehet kikövetkeztetni. Azonban különböző típusú szófajok tipikusan különböző típusú állítmányt fejezhetnek ki. Így azonosító állítmány leginkább főnévi vagy determinánsi kifejezés lehet, míg minősítő állítmányt főnévi vagy melléknévi kifejezés fejezhet ki. Amint azt az alábbi (2)–(3) példák igazolják, a főnévi kifejezések szerepelhetnek azonosító (ld. 2), valamint minősítő (ld. 3) állítmányként a mondatban.

- (2) *t'iki* *Pi'a?* *to.*
 az *Pirja* tó.vx.SG3
 'Az a Pirja tó.' (Hanzerova et al. 2012: 84)

- (3) *t'uku* *ne* *ηa'ceki.*
 ez nő gyerek.vx.SG3
 'Ez (a) lány.' (Okotetto 1998: 11)

A fenti (2) példában az állítmányi szerepű főnévi kifejezés – tekintetbe véve azt, hogy tulajdonnév (*Pi'a?* *to* 'Pirja tó') – referenciálisnak minősül abban az értelemben, hogy egy konkrét entitást, földrajzi elemet jelöl. Így a mondatban az alanynak (*t'iki* 'az') csak egy referense van az aktuális világban, tehát a predikátum azonosító. Ezzel szemben a (3) példa állítmánya (*ne ηa'ceki* 'lány') nem szükségszerűen azonosítja az alanyt (*t'uku* 'ez'), ugyanúgy minősítheti is azt. Következésképpen a szerkezet értelmezhető azonosító (ti. 'Ez a lány.') vagy minősítő (ti. 'Ez (egy) lány.') szerkezetként is. Ahogy azt a fenti (2)–(3) példamondat mutatja, nincsen grammatikai különbség az azonosító és minősítő állítmányi szerkezetek között a tundrai nyenyecben.

Ezzel szemben a determinánsi kifejezések – referenciálisok lévén – csak azonosító állítmányi funkciót tölthetnek be a mondatban (ld. 4).

- (4) *tʰuku* *tʰiki* *ni* *ŋa-ʔ*
 ez az.vx.SG3 neg.aux.vx.SG3 van-CNG
 'Ez nem az.' (Tyerescsenko 1965: 696)

Másrészt minősítő állítmányként melléknév is megjelenhet a főnévi kifejezéseken kívül a mondatban. A predikatív melléktnevek azonban soha nem funkcionálnak azonosító állítmányként, mivel a mondat alanyának valamely tulajdonságát jelölik (ld. 5).

- (5) *ʃid'er-ʔ* *ŋarka-ʔ*.
 ablak-PL nagy-vx.PL3
 'Az ablakok nagyok.' (Vanujto 2012: 18)

Amint azt a (2)–(5) példák is illusztrálják, a predikatív szerepű névszói kifejezés mindig mondatvégi pozícióban áll, így az alanyi összetevő megelőzi azt. Amint említettem, a tundrai nyenyec nyelv névszói állítmányi szerkezetének nyelvtani viselkedését már számos irodalom (pl. Kuprijanova et al. 1957; Almazova 1961; Hajdú 1968; Wagner-Nagy – Viola 2009 és Nikolaeva 2014) ismertette. A leírások alapján a főnévi és melléknévi kifejezések állítmányi szerepben egységesen viselkednek: igei személyragokat vesznek fel így egyezést mutatva a mondat alanyával számban és személyben. A szerkezetben nem szerepel kopulatív ige (vö. Kuprijanova et al. 1957: 198; Wagner-Nagy – Viola 2009: 60–61). Az egyeztetésre szolgáló toldalékok alakilag megegyeznek az igei paradigma szubjektív személyragjaival (vö. Hajdú 1968: 47; ld. 6–7).

- (6) *maŋ* *tiʔ* *l'ekara-dmʔ*.
 SG1 rén.PL orvos-vx.SG1
 'Én (az) állatorvos vagyok.' (Nenjang 2005: 93)

- (7) *maŋ* *ŋarka-dmʔ*.
 SG1 nagy-vx.SG1
 'Én nagy vagyok.' (Orlova et al. 1996: 74)

Az állítmányi szerepű névszói kifejezéshez az igei személyragokon kívül múltidő-jel is járulhat kopulatív ige használata nélkül (ld. 8–9).

- (8) *mań jor'ta-dam-ž.*
 SG1 halász-vx.SG1-PST
 'Én (a) halász voltam.' (Kuprijanova et al. 1957: 202)
- (9) *mań ηarka-dam-ž.*
 SG1 nagy-vx.SG1-PST
 'Én nagy voltam.' (Kuprijanova et al. 1985: 223)

Zéró kopula azonban csak kijelentő mód jelen és múlt időben állhat, vagyis a névszói kifejezések állítmányként kizárólag egyeztető toldalékokat és a múlt idő jelét képesek felvenni. Következésképpen bármely további igei kategória toldaléka (pl. jövő idő, aspektus, mód) egy kopulatív igéhez (*ηaš*) kapcsolódik, amely a szerkezetben a predikatív főnév/melléknév után áll (ld. 10–11).

- (10) *mań letčika-dm? ηæ-ηku-dm?*
 SG1 pilóta-vx.SG1 van-FUT-vx.SG1
 'Én (a) pilóta leszek.' (Almazova 1961: 61)
- (11) *ńe ńu-da ma'le ηarka-? ηæ-wi-?*
 nő gyerek-PL.SG3 már nagy-vx.PL3 van-NARR-vx.PL3
 'A lányai már nagyok voltak.' (Labanauskas 2001: 11)

Amint azt a (10)–(11) példák mutatják, az egyeztető toldalékok mind a kopulán, mind pedig a névmási állítmányon megjelennek.

Összefoglalva az eddigieket, a tundrai nyenyec azonosító és minősítő állítmányi szerkezetben a mondat végén jelenik meg az állítmányi szerepű névszói kifejezés, amely felveszi az igei egyeztető toldalékokat, valamint a múlt idő jelét anélkül, hogy egy kopulatív ige megjelenne a szerkezetben. Minden további toldalék azonban egy kopulához kapcsolódik, amely esetben az egyeztető toldalék az állítmányi funkciójú névszón és a kitett kopulán is megjelenik. A következőkben rátérek a kérdőszói kifejezések állítmányi funkciójának bemutatására.

5. Állítmányi szerepű főnévi kifejezések kérdő mondatokban

Amint azt már említettem, kérdőszói kifejezések funkcionálhatnak azonosító vagy minősítő mondatok állítmányaként a tundrai nyenyecben. A 4. táblázat – amely a 2. táblázat részletesebb, módosított változata – a korpuszban előforduló szerkezeteket mutatja be.

Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezés		Előfordulás
Módosító	Alaptag	
–	névmás _Q	163
–	determináns _Q	2
–	melléknév _Q	58
–	számnév _Q	21
melléknév _Q	N	33
számnév _Q	N	16

4. táblázat: Az elemzett állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések

Tehát a kérdőszók közül a kérdő névmások (*xiba* 'ki' és *ɲamge* 'mi'), a kérdő determinánsok (*xaŋaŋi* 'melyik', *xaŋaŋejum?* 'melyik a kettő közül' és *xujum?* 'melyik a kettő közül'), valamint a kérdő melléknévek (*ɲamge* 'milyen, melyik', *xurka* 'milyen' és *saŋar* 'mekkora') és számnévek (*šan* 'mennyi' és *saŋok* 'mennyi') önállóan funkcionálhatnak állítmányként. Továbbá a kérdő melléknévek és számnévek egy állítmányi szerepű névszó módosítójaként is megjelenhetnek a nonverbális állítmányokban.

Szemantikailag a kérdő névmás egyaránt kifejezhet azonosító és minősítő szerkezeteket, így a (12) példában ábrázolt kérdés egyaránt vonatkozhat arra a felkérésre, hogy a hallgató azonosítsa a mondat alanyát (*Waša* 'Vasja') – amely egy tulajdonnév – a kérdőszói állítmánnyal (*xiba* 'ki'), vagy tartalmazhat felkérést az alany minősítésére:

- (12) *Waša xiba?* (minősítő/azonosító)
 Vasja ki.vx.SG3
 'Vasja ki?' (Okotetto 1998: 115)

Hasonlóan nem fejez ki semmilyen szemantikai korlátozást a nem emberre vonatkozó kérdő névmással (*ɲamge* 'mi') kifejezett állítmányi szerkezet sem, így ez esetben is csak a kontextus határozza meg, hogy az állítmány referenciális-e, tehát azonosítja-e a mondat alanyát, vagy minősíti-e azt (ld. 13a–b).

- (13) a. *tuku ɲamge?* (minősítő/azonosító)
 ez mi.vx.SG3
 'Mi ez?'
 b. *tuku suju ɲabi sarmik.*
 ez borjú.vx.SG3 másik farkas.vx.SG3
 'Ez (a) borjú, a másik (a) farkas.' (Okotetto 1998: 7)

Továbbá azok a predikatív szerepű kérdőszói kifejezések, amelyekben a kérdőszó egy főnevet módosít, szintén kifejezik e jelentésbeli kettősséget (ld. 14a–b).

- (14) a. *t'uku xurka ŋano?* (minősítő/azonosító)
ez milyen csónak.vx.SG3
'Ez milyen csónak?'
- b. *mé'e-ta ŋano.*
gyorsnak.lenni-PCP.IMPF csónak.vx.SG3
'Ez a/egy gyors csónak.' (Okotetto 1998: 84)

Ezzel szemben a kérdő determinánsok – amelyek egy halmaz elemei közül történő kiválasztás szemantikai műveletét követelik meg a hallgatótól – predikatív szerepben kizárólag azonosító funkcióban értelmezhetőek (ld. 15).

- (15) *Nad'a, papa-ko-r xaŋaŋi?* (azonosító)
Nadja báty-DIM-SG2 melyik.vx.SG2
'Nadja, melyik az öcséd?' (Okotetto 1998: 116)

Amint a (15) példa illusztrálja, a kérdő determináns arra kéri fel a hallgatót, hogy azonosítsa a mondat alanyát (*papakor* 'öcséd') egyetlen referenssel. Így az ilyen állítmányi szerkezet nem lehet minősítő típusú állítmány.

Ezzel szemben a kérdő melléknevek és számnevek éppen ellenkező módon értelmezhetőek: soha nem kérnek azonosítást, kizárólag az alany valamely tulajdonságának minősítését várják el (16–17):

- (16) *ŋesi-xina-nda? škola xurka?* (minősítő)
faluk-LOC-OBL.PL2 iskola milyen.vx.SG3
'A falutokban az iskola milyen?' (Nenjang 2005: 57)
- (17) *t'ir-ma-wa? xun-ta śan?* (minősítő)
repül-AN-1PL hossz-3SG mennyi.vx.3SG
'A repülőutunk (ti. repülésünk) hossza mennyi?' (Vanujto 2012: 51)

Tehát a kérdőszói kifejezések szemantikailag ugyanúgy viselkednek az azonosító és minősítő mondatokban, ahogyan azok a szófaji kategóriák, amelyeket helyettesítenek. Emellett a 4. részben bemutatott főnévi állítmányi szerkezetekhez hasonlóan a kérdőszói kifejezések alaptagja (ti. kérdő névmás, determináns, melléknév vagy a kérdőszóval módosított főnév) felveszi az alany számára és személyére vonatkozó egyeztető toldalékokat:

- (18) *pidar* *xib̃a-n?*
 SG2 ki-VX.SG2
 'Ki vagy te?' (Labanauskas 1995: 150)
- (19) *pidar̃i?* *šero-d̃i?* *xurka-??*
 DU2 dolog-PL.DU2 milyen-VX.PL3
 'Hogy vagytok (ti. A ti dolgaitok milyenek)?' (Vanujto 2012: 10)
- (20) *ti* *pær-t̃a-?* *xurka-?* *ñeneća-??*
 rén tart-PCP.IMPF-PL milyen-VX.PL3 ember-VX.PL3
 'A réntartók milyen emberek?' (Okotetto 1998: 148)

A (20) példa alapján feltételezhető, hogy a névszói állítmány kérdőszói módosítója egyezik az alaptaggal oly módon, hogy felveszi az egyeztető toldalékot. A korpuszból kinyert adatok azonban nem szolgáltatnak elég példát ahhoz, hogy egyértelműen lehessen igazolni az egyezést.

Amint azt a 4. részben láthattuk, az állítmányi szerepű főnévi kifejezések nemcsak az alanyra utaló igei személyragokat, hanem a múltidő-jelét is felvehetik anélkül, hogy megjelenne egy kopulatív ige a szerkezetben. A kérdőszói kifejezések azonban eltérést mutatnak ettől a mintától. Kérdő mondatokban a múlt időt kifejező kérdőszói predikátum esetén kötelezően megjelenik egy kopula (*ŋaś*) a szerkezetben – ugyanaz, amely a névszói paradigma esetén is használatos. További különbség, hogy míg a nem kérdőszói kifejezést tartalmazó főnévi állítmány a múltidő-jelet veszi fel, addig a kérdőszói kifejezéseket tartalmazó mondatokban a múlt időt nem a múltidő-jel, hanem a múlt időre vonatkozó ún. kérdőmód-jel⁴ (*-śa*) fejezi ki. Tehát névszói állítmányú kérdő mondatokban a múlt időt mindig kérdőmód-jellel fejezi ki a nyelv, nem pedig a deklaratív mondatokban használatos múltidő-jelével (ld. 21–23 és vö. 8–9).

- (21) *xib̃a-n* *ŋæ-sa-n?*
 ki-SG2 van-INT-VX.SG2
 'Ki voltál?' (Puskarjova – Homics 2001: 194)

⁴ A hagyományos nyelvtanok (pl. Kuprijanova et al. 1957, Prokofjev 1936; Tyerescsenko 1973) egységesen a kérdőmód-jeleként elemzik ezt a toldalékot. Ezzel szemben Burkova et al. (2010: 339–340) modális klitikumnak nevezi, azzal érvelve, hogy nem csak kérdő mondatokban jelenhet meg. Jelen dolgozatban kérdőmód-jelként tekintek erre a toldalékra.

- (22) *ńe-koća-ʔ* *ńu-da* *xurka-ʔ* *ńæ-sa-ʔʔ*
 nő-DIM-GEN gyerek-PL.SG3 milyen-VX.PL3 van-INT-VX.PL3
 'A nő gyerekei milyenek voltak?' (Nenjang 2007: 38)
- (23) *ńać-pareńoda* *xurka* *ńeneć* *ńæ-saʔ*
 fiatal-király milyen ember.vx.SG3 van-INT.vx.SG3
 'A fiatal király milyen ember volt?' (Szamojlova – Barmics 2010: 26)

Ahogy a fenti (21)–(23) példák mutatják, az igei személyragok mind az állítmányi szerepű főnévi csoport alaptagján, mind pedig a kopulán megjelennek. Hasonlóan az állító mondatokban található főnévi predikátumok viselkedéséhez, a kérdőszói kifejezések esetében is az aspektus, mód és minden további igei kategóriát kifejező toldalék a kopulatív igehez járul. Az igei személyragok ezekben a szerkezetekben is megjelennek az állítmány kérdőszói tagján, valamint a kopulán is (ld. 24–25).

- (24) *pidar* *xib̃a-n* *ńæ-dake-nʔ*
 SG2 ki-vx.SG2 van-PROB-vx.SG2
 'Te ki lehetsz?' (Lar – Puskarjova 2001: 102)
- (25) *xuńana* *ńamge* *jaʔa* *ńæ-ńguʔ*
 holnap milyen nap.vx.SG3 van-FUT.vx.SG3
 'Holnap milyen nap lesz?' (Vanujto 2012: 59)

Mivel a tundrai nyenyec alapszórendje szigorú SOV, valamint a kérdőszóknak nincsen kitüntetett szerkezeti helyük a mondatban, így elvárható, hogy az állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések mondatvégi pozíciójuk legyenek. A korpuszban előforduló három példa kivételével (ezek közül az egyiket a (26) példa mutatja) a predikatív kérdőszói kifejezés a mondat végén jelenik meg, követve a mondat alanyát. Következésképpen azoknak a kérdőszói kifejezéseknek a száma, amelyek nem az elvárt szintaktikai pozíciójukban jelennek meg, meglehetősen kicsi. Ez a tény korrelál a nyelv szigorú mondatvégi állítmányi pozíciójával.

- (26) *xib̃a-d̃iʔ* *pidariʔʔ*
 ki-vx.DU2 DU2
 'Ti (du) kik vagytok?' (Labanauskas 1995: 188)

A fordított szórendű mondatokban – mint a (26) mondatban is – mondatvégi pozícióban az alanyi összetevő található. Ezekben a mondatokban az alany, amely értelmezői funkciójú, elkülönül a mondat állítmányától oly mó-

don, hogy kiemelődik az ige mögé. Így a mondat alapszórendje megváltozik és az állítmányi szerepű névszói kifejezés, amelyhez továbbra is igei egyeztető toldalék kapcsolódik, a mondat elejére kerül. A jobboldali diszlokációnak alávetett alanyi szerepű névszói kifejezés, amely topik szerepű, a mondat végére kerül.

6. Következtetések

Dolgozatom olyan kérdő mondatok szerkezetét mutatta be, amelyekben az állítmány szerepét egy kérdőszói kifejezés tölti be. A vizsgálat alapjául szolgáló adatokat az általam összeállított, írott nyelvi anyagokat tartalmazó korpusz szolgáltatta. Amint láthattuk, a kérdőszói kifejezések megjelenhetnek azonosító és minősítő mondatok állítmányaként egyaránt. A két mondat típus között a tundrai nyenyec nyelv sem deklaratív, sem kérdő mondataiban nem tesz grammatikai különbséget, bár bizonyos kérdőszó-típusra vonatkoznak olyan szemantikai megkötések, amelyek azt eredményezik, hogy az adott kérdőszó vagy csak azonosító vagy csak minősítő mondatban szerepelhet. Így kérdő determinánssal kifejezett állítmány mindig azonosítást vár el, aminek az az oka, hogy a determináns már eleve egy a kontextus által meghatározott, referenciális elemekből álló halmazból kívánja meg a kiválasztást. Másrészt a kérdő melléknevek és számnevek mindig minősítő funkciót tudnak betölteni a mondatban, mivel az általuk jelölt elem jellemzését kívánják meg. A kérdő névmások, valamint a kérdőszói módosítót tartalmazó kifejezések esetében nincsen ilyen típusú szemantikai megkötés, így azok azonosító vagy minősítő jelentését az aktuális kontextusból lehet kikövetkeztetni.

Amint azt példákkal illusztráltam, a kérdőszói kifejezés alaptagja – hasonlóan a főnévi kifejezésekhez – felveszi az egyeztető toldalékokat, így kopulatív ige nem jelenik meg a mondatban. A múlt időt azonban nem az elvárt múltidő-jel, hanem az ún. kérdőmód-jel fejezi ki, amely nem a predikatív kérdőszói kifejezéshez kapcsolódik, hanem egy kopulatív igehez. A kérdésekben használatos kopula ugyanaz, mint ami a névszói állítmányokban megjelenik. Az állítmány további grammatikai jegyei (úgy mint mód, aspektus, jövő idő) kizárólag a kopulán jelöltek. Minden olyan esetben azonban, amikor kopulatív ige is megjelenik a kérdőszói állítmányi szerkezetben, az egyeztető toldalékok mind a kopulán, mind pedig az állítmány kérdőszói elemén megjelennek.

Mivel a tundrai nyenyec nyelv SOV szórendű, és a kérdőszók szintaktikai szerepüknek megfelelő szerkezeti helyen jelennek meg, így a kérdőszói állítmányok tipikusan mondatvégi pozíciójúak. A korpusz adatai alapján meg lehetőségen ritkán, de fordított szórend is tapasztalható, amikor az állítmányi

szerepű kérdőszói kifejezést követi a mondat alanya. Az ilyen mondatokban az alany utólagosan kitett értelmező funkciójú, így nem tekinthető a mondat részének.

Rövidítések

1	első személy	LOC	locativus
2	második személy	NARR	narrativus
3	harmadik személy	NEG.AUX	tagadó segédige
AN	nomen actionis	OBL	kötelező eset
CNG	connegativus	PCP	participium
DIM	kicsinyítő képző	PL	többes szám
DU	kettes szám	PROB	lehetőségi mód
FUT	jövő idő	PST	múlt idő
GEN	genitivus	SG	egyes szám
IMPF	imperfectum	VX	igei személyrag
INT	interrogativus		

Irodalom

- Almazova 1961: A. B. Алмазова, Самоучитель ненецкого языка. Учпедгиз, Ленинград.
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992: Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing* 7/1: 1–16.
- Burkova et al. 2010: С. И. Буркова – Н. Б. Кошкарева – Р. И. Лаптандер – Н. М. Янгасова, Диалектологический словарь ненецкого языка. Российская Академия Наук, Екатеринбург.
- Dryer, Matthew S. 2007: Clause types. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description 1. Clause Structure*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge. 224–275.
- Dryer, Matthew S. 2013: Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Max Planck Digital Library, Munich. <http://wals.info/chapter/93> (2014.09.25.)
- Dudeck, Stephan 2013: Challenging the State Educational System in Western Siberia: Taiga School by the Tiutiakha River. In: Kasten, Erich – de Graaf, Tjeerd (eds), *Sustaining Indigenous Knowledge: Learning Tools and Community Initiatives for Preserving Endangered Languages and Local Cultural Heritage*. Kulturstiftung Sibirien, Fürstenberg/Havel. 129–157.

- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hanzerova – Haapalainen – Torikka-Gelensher 2012: Ханзерова, Ирина – Хаапалайнен, Анникки – Торикка-Геленшер, Ритва, Поговорим / Лаханахава” / Sagastallat samtgilli / Puhutaan suomea. АНО–Информационно-исследовательский центр, Нарьян-Мар.
- Helimski, Eugen 2005: *Genealogische und areale Verhältnisse der samojedischen Sprachen miteinander*. (Handout from the lecture held at the University of Vienna.)
http://www.uni-hamburg.de/onTEAM/grafik/1264671657/TABLE_-_SAM_Genealogische_und_areale_Verhaeltnisse.pdf (2014.11.01.)
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London. 457–479.
- Kavitskaya, Darya – Staroverov, Peter 2008: Opacity in Tundra Nenets. In: Abner, Natasha – Bishop, Jason (eds), *WCCFL 27: Proceedings of the 27th West Coast Conference on Formal Linguistics*. 274–282.
- König, Ekkehard – Siemund, Peter 2007: Speech act distinctions in grammar. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description 1. Clause Structure*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge. 276–324.
- Kuprijanova – Homics – Scserbakova 1957: З. Н. Куприянова – Л. В. Хомич – А. М. Щербакова, Ненецкий язык. Просвещение, Ленинград.
- Labanauskas 1995: К. И. Лабанаускас, Ненецкий фольклор: Мифы, сказки, исторические предания. Красноярское книжное издательство, Красноярск.
- Labanauskas 2001: К. И. Лабанаускас, Ямидхы” лаханаку” – Сказы седой старины: Ненецкая фольклорная хрестоматия. Издательство Русская литература, Москва.
- Laptander, Roza 2013: Model for the Tundra School in Yamal: a New Education System for Children from Nomadic and Semi-nomadic Nenets Families. In: Kasten, Erich – de Graaf, Tjeerd (eds), *Sustaining Indigenous Knowledge: Learning Tools and Community Initiatives for Preserving Endangered Languages and Local Cultural Heritage*. Kulturstiftung Sibirien, Fürstenberg/Havel. 181–194.
- Lar – Puskarjova 2001: Л. А. Лар – Е. Т. Пушкарёва, Мифы и предания ненцев Ямала. Издательство Института проблем освоения Севера СО РАН, Тюмень.
- Nenjang 2005: М. А. Ненянг, Русско–ненецкий разговорник. Дрофа, Санкт-Петербург.

- Nenjang 2007: М. А. Ненянг, На уроках ненецкого языка. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Nikolaeva, Irina 2014: A Grammar of Tundra Nenets. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Okotetto 1998: Е. Н. Окотэтто, Ненецкий язык в детском саду. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Orlova – Barmics – Boriszenko 1996: Т. Н. Орлова – М. Я. Бармич – А. В. Борисенко, Ковёр-тиртя нано: луца’ вадако”. Ковер-самолет: русские народные сказки. Алфавит, Санкт-Петербург.
- Pakendorf, Brigitte 2010: Contact and Siberian Languages. In: Hickey, Raymond (ed.), The Handbook of Language Contact. Wiley-Blackwell, Malden/Mass. 714–737.
- Payne, Thomas E. 1997: Describing morphosyntax. Cambridge University Press, Cambridge.
- Prokofjev 1936: Г. Н. Прокофьев, Самоучитель ненэцкого языка. Учпедгиз, Москва – Ленинград.
- Puskarjova – Homics 2001: Е. Т. Пушкарёва – Л. В. Хомич, Фольклор ненцев. Наука, Новосибирск.
- Salminen, Tapani 1993: On identifying basic vowel distinctions in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 51: 177–187.
- Salminen, Tapani 1998: Nenets. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London. 516–547.
- Schneider, Edgar W. 2002: Investigating Variation and Change in Written Documents. In: Chambers, J. K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds), The Handbook of Language Variation and Change. Blackwell Publishing, Oxford. 67–96.
- Staroverov, Peter 2006: Vowel deletion and stress in Tundra Nenets. In: Gyuris, Beáta (ed.), Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (2014. 11. 01). 1–20.
- Szamojlova – Barmics 2010: Е. Н. Самойлова – М. Я. Бармич, Родное слово. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Tyurescsenko 1965: Н. М. Терещенко, Ненецко-русский словарь. Советская Энциклопедия, Москва.
- Tyurescsenko 1973: Н. М. Терещенко, Синтаксис самодийских языков. Наука, Ленинград.
- Tyurescsenko 1993: Н. М. Терещенко, Ненецкий язык. In: Ю. С. Елисеев – К. Е. Майтинская (отв. ред.), Языки мира: Уральские языки. Наука, Москва. 326–343.

- Vanujto 2012: Г. И. Вануйто, Русско–ненецкий разговорник. Пособие-самоучитель по ненецкому языку. Вентана-Граф, Москва.
- Volzhanina, Elena A. 2007: The Forest Nenets: Habitat and population size in the 20th century, and the present demographic situation. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 30/2: 143–154.
- Wagner-Nagy, Beáta 2011: On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 262. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Wagner-Nagy, Beáta – Viola, Márta Sarolta 2009: Typology of affirmative and negative non-verbal predicates in the Ugric and Samoyedic languages. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 60: 117–159.

*

Predicative interrogative phrases in Tundra Nenets

This paper analyses content interrogative clauses in which the predicate function is fulfilled by interrogative phrases. The grammatical properties of these nonverbal clause-types, such as (i) agreement between the subject and the nonverbal interrogative predicate, (ii) use of a copular verb and (iii) order of the clausal constituents, i.e. subject and predicate, will be discussed. Furthermore, the order of the clausal constituents will also be analysed. The main aim is to examine whether there is any difference between predicative interrogative phrases and non-interrogative ones.

NIKOLETT MUS

Az egyeztetés elméleti kérdései

Dennica PENEVA

Bevezetés

Az egyeztetés széles körben elterjedt, változatos jelenség. Széles a skála, a világ számos nyelve gazdag nyelvi eszközökkel rendelkezik, másokban szűkös a kifejezési eszköztár, és olyanok is vannak, amelyekből teljesen hiányzik. A grammatikairás története Priscianusnak tulajdonítja, hogy ő használta először a szót grammatikai terminusként (*congruitas*). Priscianust követően pedig Duns Scotus volt az, aki elsőként definiálta is a jelenséget. Az egyeztetés változatossága komoly kutatási területnek bizonyul; hatással van a nyelvten szerves részeire: szintaxis, szemantika és morfológia, de nemcsak ezekre, hanem a nyelvtenulással és a pszicholingvisztikával foglalkozó munkákra is (Corbett 2006: 1). Az egyeztetés használata nyelvenként különbözik. Nemcsak a nembeli, a számbeli és a személybeli kategóriák használatában jelentkezik a különbség, hanem az affixumok számában és mértékében is. Az egyeztetést a nyelvspecifikus tényezők is befolyásolják, így az egyeztetés lehet kötelező, választható vagy kizárt. Az egyeztetés morfológiája és szintaxisa az egyik olyan aspektus, amelynek tekintetében a nyelvek lényegesen különböznek, és ezért az egyeztetés a nyelvi tipológia egyik legérdekesebb területe (Corbett 2006: 4). Bizonyos nyelvekben az egyeztetésnek jelentős szerepe van, és változatos morfológiai eszközökkel jelenik meg az egyeztetett tagokon. Különös jelentősége van az egyeztetésnek az ún. szabad szórendű nyelvekben, ahol a szerkezetileg vagy értelmileg összefüggő tagok jórészt elszakadhatnak, sőt nagyon távolra kerülhetnek egymástól, mint például a magyarban az alany és az állítmány. A kötelező szórend viszont kevésbé kedvez az egyeztetésnek, illetőleg nem teszi azt szükségessé: a magyarban ezt illesztésként a minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek.

Levin (2001: 21–27) a szakirodalomban tárgyalt funkciókat a következő három csoportba sorolja. Az első funkció az, hogy az egyeztetés a redundancia (*redundancy*) forrása, az információ ismétlése megkönnyíti a hallgató feladatát, és a közlemény érthetőbbé válik. A második funkció az, hogy az egyez-

tetés jelentősen hozzájárul a referenciális nyomkövetéshez (reference tracking), így a hallgató figyelemmel kíséri a különböző referenseket a diszkurzusban. A harmadik funkció a szintaktikai, az összetevő szerkezet megjelölése (marking constituency), az egyeztetés az elemek egybetartozását jelöli, akkor is, ha az irányító és az egyeztetett tag távol esik egymástól.

Az egyeztetésnek jelentés-megkülönböztető funkciója is lehet. Az egyeztetési lehetőségek (grammatikai vagy szemantikai) választása különböző szempont alapján történik, és az állítmány számában fejeződik ki, mint például az angol *committee* 'bizottság' főnév esetében. Ha a *committee*-re egységként tekintünk, akkor egyes számú állítmányt vesz fel, de ha személyekből álló csoportra, akkor többes számút.

Az egyeztetés vagy kongruencia (fr. *accord*, ang. *concord*, *agreement*, ném. *Kongruenz*, fi. *kongruenssi*, é. *ühdumine*, lp. *kongruansa*, or. *согласование*, bg. *съгласуване*) általános nyelvtipológiai jelenség, amely a világ nyelveinek háromnegyedében megtalálható (Karlsson 1994: 149). „Az egyeztetés a mondat két tagja között fennálló szerkezeti vagy értelmi összefüggést mindkét tagon megjelöli, mégpedig azonos vagy rokon jelentésű morfémákkal. A beszéd folyamán így megteremtett alaki egyöntetűség, illetve összhang felhívja a hallgató figyelmét az említett összefüggésre, s ez által megkönnyíti a mondat szerkezet áttekintését, illetve a szöveg megértését” (Rácz 1991: 11). Egyeztetés állhat fenn a jelző és a jelzett szó, az alany és az állítmány között. Mondategységen kívüli egyeztetés állhat fenn az anaforikus névmás és az antecedens főnév között, például bg. *Мария хвана детето за ръка и го заведе в къщи. То е щастливо.* 'Mária megfogta a gyerek kezét és hazavitte őt. Ő (a gyerek) boldog.'

Az állítmány és az alany közötti egyeztetés a két mondatrész kölcsönös függését jelzi. Az egyeztetést az alany irányítja: az állítmány morfológiáját az alany számához és személyéhez igazítjuk. A magyarban az igei állítmányt, valamint az összetett állítmányok segédigéjét számban és személyben, az összetett állítmány névszói részét pedig számban egyeztetjük az alany számával és személyével (Keszler 2002: 184).

Véleményem szerint az egyeztetés lényegét legjobban Susan Steele definíciója adja: „Az egyeztetés kifejezés általában az egyik elem szemantikai vagy formai tulajdonsága és a másik elem formai tulajdonsága közötti összefüggésre vonatkozik”¹ (Steele 1978: 610). Ennek és vizsgálataim következ-

¹ „The term agreement commonly refers to some systematic covariance between a semantic or formal property of one element and a formal property of another” (Steele 1978: 610).

tetésének értelmében a következő definíciót adom: az egyeztetés (kongruencia) az a jelenség, amelynek lényege, hogy a mondat valamely részének (meghatározó tag, regens) a mondat egy másik részére nézve (meghatározott, rectum) valamilyen morfoszintaktikai következménye van. Ennek értelmében például véleményem szerint a predikatív szerkezet alaptagjának formai vagy szemantikai jegyei indukálják az állítmányi névszó morfoszintaktikai megjelenését. A szigorú grammatikai kohézió mellett beszélhetünk inkongruenciáról is, amely logikai, ill. szemantikai elvek alapján rendezi a mondattagokat. Az inkongruencia a kommunikáció két egymással ellentétes tényezőjével magyarázható meg. A beszélő egyrészt arra törekszik, hogy minél kevesebb jel felhasználásával, minél gazdaságosabban fejtse ki gondolatait, azaz kerülje a redundanciát, másrészt azonban arra törekszik, hogy a közlemény a hallgató által könnyen felfogható, világosan áttekinthető és félreérthetetlen legyen. Az egyeztetés, tehát ugyanannak a nyelvtani kategóriának (személynek, számnak, esetnek) az összetartozó tagok mindegyikén való megjelölése, kétségtelenül a redundancia körébe vág, ugyanakkor azonban éppen az összefüggő tagok együvé tartozásának a megjelölésével elősegíti a közlemény könnyebb felfogását és az egyértelműséget (Rácz 1991: 40; H. Varga 2010: 45). Szépe (1963: 357) a kongruenciát „hasznos redundanciá”-nak nevezi.

Egyeztetési kategóriák

Az egyeztetés klasszikus kategóriái a személybeli, a számbeli, a nembeli és az esetbeli kongruencia. Az első három kategória számít fő egyeztetési kategóriának. Ezeken kívül az egyeztetésnek még egyéb fajtái is vannak, például a határozottságbeli egyeztetés, valamint az osztálybeli egyeztetés bizonyos nyelvekben, továbbá az ergatív egyeztetés (például az eszkimóban). Tágabb értelemben egyeztetési jelenségnek szokták tekinteni az úgynevezett consecutio temporumot is; amely szerint idő- és módbeli egyeztetéssel is számolni lehet (Lyons 1968: 240).

A grammatikai nem a legelgondolkodtatóbb nyelvtani kategória, ezért van az, hogy nemcsak a nyelvészek érdeklődését kelti fel. Bizonyos nyelvekben központi szerepe van. A horvát, bolgár, német, izlandi, orosz, szerb, szlovén, ukrán, latin, görög nyelvben megkülönböztetünk hímnemet, nőnemet, semleges nemet, míg az örmény, észt, finn, magyar, lapp, grúz, török, vietnámi nyelvekben teljesen hiányzik. Az albán, francia, ír, lett, litván nyelvben csak hímnem- és nőnemet találunk. Néhány szláv nyelv, mint pl. az orosz és a cseh nyelvtani különbséget tesz élő (animate) és élettelen (inanimate) főnevek között (a cseh nyelvben csak a hímnemű főnevek esetében, az oroszban az

egyes számú hímnemű főnevek esetében és többes számban, valamennyi nemben) (Corbett 1999: 1).

A nyelvtani nem a világ nyelveiben nem mindig egyezik a referens természetes nemével. Egy nagyon gyakran idézett példa a német *Mädchen* szó, amely lányt jelent, de nyelvtanilag – a kicsinyítő képző miatt – semleges nemű. Az ír *cailín* 'lány' hímnemű, míg a *stail* 'csödör' nőnemű. (Vö. Moravcsik 1978: 340.) Hasonló példa a bolgárból: a *момче* 'fiú' és *момиче* 'lány' a természetes nem ellenére semlegesneműek. Nem teljesen világos a bolgárban az összefüggés a nyelvtani és a természetes nem között. (A németben és a bolgárban ezek kicsinyítő képzős formák.)

Gyakran egy nyelvcsaládon belüli különböző nyelvekben is más és más neműek a főnevek. Így például a *книга* 'könyv' főnév a bolgár nyelvben (és a többi szláv nyelvben is) nőnemű, a francia *le livre* hímnemű, a német *das Buch* semleges nemű. A török nyelvekben pedig teljesen ismeretlen a nyelvtani nem.

Nembeli egyeztetés található az alanyi NP-frázisban, az alany és az állítmány között, valamint a névmás és az antecedens főnév között. A finnugor nyelvekben – minthogy nyelvtani nemek nincsenek – nem beszélhetünk nembeli egyeztetésről. A szemantikai vagy a természetes nem előfordulása az NP-frázisban feltételezi a nembeli egyeztetést a mondategységen kívül is (Moravcsik 1978: 340), például bg. *Хубавото момиче, което видя, спечели състезанието. То е умно.* 'A szép lány, akit tegnap láttál, megnyerte a versenyt. Ő okos.' A német *Mädchen* 'lány' szó semleges nemű, egyeztetése nem szokványos, mert ingadozhat. Ezért az NP-frázison belül a névelő, a mutató névmás és a melléknevek is semleges neműek. Tehát a determinánsok neme egyezik a jelzett szó grammatikai nemével. A vonatkozó névmás és az anaforikus névmás viszont semleges vagy nőnemű. *Das schöne Mädchen* [nSg], *das/die* [n/fSg] *du gestern sahest, ist krank. Es/sie* [n/f] *ist im Krankenhaus.* 'A szép lány, akit tegnap láttál, beteg. Ő kórházban van.' A példa azért érdekes, mert mind a semleges, mind a nőnemű egyeztetésnek értelme van, és teljesen elfogadható. A *Mädchen* jelentésében két tulajdonság található: nőnemű főnév, de kicsinyítő is. A német nyelvtani szabályok szerint a kicsinyítő képzős főnevek semleges neműek (Corbett 1999: 227–228; Moravcsik 1978: 340).

A szám egyszerű kategóriának tűnik, ám a kutatások (finnugor részről ld. pl. Bergsland 1953; Honti 1995, 1997; Majtyinszkaja 1968; Sadeniemi 1960) azt mutatják, hogy sok logikai és nyelvtani problémát okozhat. Jespersen szerint: „A szám az egyik legegyszerűbb kategóriának tűnik, olyan egyszerű, mint 'kettő meg kettő négy'. Viszont egy mélyebb vizsgálat azt mutatja,

hogy sok problémát okoz, logikait és nyelvtanit egyaránt” (Jespersen 1968: 188).²

A szám a főnév kategóriája. A számbeli egyeztetés okozza talán a legtöbb fejtörést a nyelvészeknek. Vannak olyan főnevek, amelyek vagy csak egyes számban (*that information* 'ez az információ') vagy csak többes számban (*these trousers* 'ez a nadrág') használhatók, és ez meghatározza a mutató névmások számát is, mint például az angolban, vagy a melléknévi jelző számát a bolgárban (*тази нова информация* 'ez az új információ', *тези нови панталони* 'ez az új nadrág'). A legtöbb nyelvben a főneveknek egyes és többes számú alakja egyaránt van. A szlovénban és az uráli nyelvekben (hanti, manysi, nyenyec, számi) kettes szám (dualis) is található két dolog jelölésére. Bonyolultabb rendszerekben külön alak van három dolog jelölésére, ez a trialis (the trial), például a tok pisin nyelvben (ez Pápua Új-Guinea egyik hivatalos nyelve), valamint kis számú, de határozatlan tételekre (the paucal), amely számos óceáni nyelvben található (Corbett 2000: 22–23).

Az egyik problematikus terület a gyűjtőfőnevek (collective nouns), a másik a plurale tantum főnevek kategóriája. A gyűjtőfőneveknek és a plurale tantumoknak minden nyelvben különleges helyzetük van. A plurale tantumok létezése és száma egy adott nyelvben jó mérője a nyelv sajátos struktúrájának (Corbett 2000: 4–5; a finnugor nyelvekben ld. Ingo 1978, 1997; Karlsson 1960; Kelemen 2008, 2010, 2011, 2012a, 2012b; Maticsák 2004; Palo 2001). Számbeli egyeztetés léphet fel a jelző és a jelzett szó között, valamint az alany és az állítmány között.

A személy a személyes névmások inherens (velejáró, benne levő) kategóriája, viszont az igék esetében kontextuális kategória. Az 'én' inherensen első személy, míg a 'tanulok' az egyeztetési szabályok révén egyes szám első személy (Corbett 2006: 130–131; Moravcsik 1988: 101).

A hagyományos nyelvtanok gyakran úgy tekintik az esetbeli egyeztetést, mint egyenrangú egyeztetési kategóriát a szám és a nyelvtani nem mellett. Viszont a behatóbb vizsgálat azt mutatja, hogy az esetbeli egyeztetés valami teljesen más. Az eset a főnévnek nem inherens kategóriája, mint a szám és a nem, hanem szintaktikai okok miatt a főnév és a melléknév ugyanabba az esetben kerülnek, és az összefüggést azonos morféma jelöli. Néha a határozottságot is egyeztetési kategóriának tekintik, mivel léteznek olyan nyelvek,

² „Number might appear to be one of the simplest natural categories, as simple as ‘two and two are four’. Yet on closer inspection it presents a great many difficulties, both logical and linguistic.”

amelyekben a határozottságot egynél többször megjelölik az NP-frázisban (Corbett 2000: 133–135).

Alaki és értelmi egyeztetés a predikatív szerkezetben

Az alaki egyeztetés hagyományos szabály, míg az értelmi egyeztetés bizonyos esetekben a gondolkodás és a nyelv fejlődésének új mozzanatait adhatja vissza. Az alaki egyeztetésnél az egyes számú alanyhoz egyes számú állítmány, a többes számú alanyhoz pedig többes számú állítmány kapcsolódik. A kapcsolat az alany és az állítmány (irányító és egyeztetett tag) között azonban nem mindig ilyen egyszerű. Nem mindig igaz, hogy az egyes számú irányító tagot egyes számú állítmány követi. A gyakorlatban bőven találhatók olyan esetek, ahol az egyes számú irányító taghoz többes számú egyeztetett tag, a többes számú irányító taghoz egyes számú egyeztetett tag kapcsolódik. Az úgynevezett értelmi egyeztetés elsősorban a számbeliséget érinti. Az értelmi egyeztetés az alaki egyeztetés rovására érvényesül (vö. Moravcsik 1978: 343; Rácz 1991: 25; Quirk et al. 1991: 757). Az olyan nyelvekben, amelyekben ismeretes a nyelvtani nem, nembeli/értelmi egyeztetés is lehetséges, elsősorban akkor, ha ellentmondás áll fenn az irányító tagon belül a természetes és a nyelvtani nem között. Pl. (fr.) *La sentinelle* [fNomSg] *et sa femme* [fNomSg] *ont été pris* [m] *en otage*. 'The sentry and his wife have been taken hostage. / Az őrt és a feleségét túszul ejtették.' A francia *sentinelle* 'őr' főnév grammatikailag nőnemű, függetlenül attól, hogy férfira vagy nőre utal (igaz, hogy tipikusan férfi foglalkozás, de nem kizárólag). Annak ellenére, hogy a jelentése révén grammatikailag nőnemű, szemantikailag hímnemű, és ezt egyértelműen mutatja a múlt idejű melléknévi igenév (*pris*). (Vö. Wechsler – Zlatić 2003: 73.) A franciában, ha hímnemű főnév szerepel a főnévi frázisban, a névszói állítmány csak többes számú, hímnemű alak lehet.

Corbett a következő eseteket említi, amelyek előidézhethetnek értelmi egyeztetést (vö. Barlow – Ferguson 1988: 14–15): bizonyos nyelvekben (pl. angol) az egyes számú irányító tag jelentése révén akkor formálja többes számúvá az egyeztetett tagot, ha a következő kategóriákba tartozik:

1) Gyűjtőnév: az angolban a *committee*-féle gyűjtő főnevek, mint például *crowd* 'tömeg', *public* 'közönség', *audience* 'hallgatóság', *family* 'család' egyes vagy többes számú állítmányt vesznek fel annak függvényében, hogy a beszélő homogén egységnek tekinti-e őket, avagy több személyből álló egységnek: *the audience were enjoying every minute of it* 'a közönség minden egyes percet élvezett'; *the audience was enormous* 'a hallgatóság óriási volt' (Quirk – Greenbaum 1972: 360–361).

2) Mennyiségnév (azaz főnévi használatú számnév vagy mennyiséget jelentő főnévi névmás): bg. *всички пристигнаха* [Vx3Pl] 'mindenki eljött'; fi. *kaikki lupasivat* [Vx3Pl] *tulla ajoin* 'mindenki megígérte, hogy időben fog megérkezni'. A magyarban a mennyiségnév után az állítmány egyes számban áll. Hasonló a helyzet a mennyiségjelzős főnévvel is.

3) Mennyiségjelzős főnév: bg. *много хора пушам* [Vx3Pl] 'rengeteg ember dohányzik'.

4) Két vagy több (halmozott) egyes számú főnév: *American and Dutch beer are (both) much lighter than British beer.* 'Az amerikai és a holland sör sokkal gyengébb, mint az angol sör.' Nyilvánvalóan két különböző sörről van szó és két egyes számú alanyról, tehát 'az amerikai sör és a holland sör...' Ennek a fordítottjával is találkozunk a következő mondatban: *eating chocolate and drinking red wine sometimes gives me a headache* 'a csoki-evés és a vörösborivás néha fejfájást okoz nekem', ami azt jelenti, hogy a kettő együtt okoz fejfájást, ezért itt kötelező az egyes szám használata. A többes szám használata megváltoztatná a mondat jelentését, azaz vagy az egyik, vagy a másik okozna fejfájást (Quirk et al. 1991: 760).

5) Társhatározóval bővített főnév: fr. *le pape avec le cardinal sont retournés* szinonim a következő konstrukcióval: *le pape et le cardinal sont retournés* 'a pápa visszatért a bíborossal' vagy 'a pápa és a bíboros visszatért' (vö. Moravcsik 1978: 343; Rácz 1991: 28).

A többes számú irányító tag jelentése révén akkor vesz maga mellé egyes számú egyeztetett tagot, ha az a tulajdonnév adott típusának számít, pl. plurale tantum vagy könyvcím: *the Canterbury tales exists in many languages* 'a Canterbury mesék sok nyelven olvasható' (Quirk et al. 1991: 756); helynév: *les Cabannes est un village placé le long de la route* 'Cabannes egy falu, amely az út mentén található' (Moravcsik 1978: 345), vagy mennyiségnév: *five dollars* [NomPl] *is* [Vx3Sg] *all I have* 'összesen öt dollárom van' (Quirk et al. 1991: 758; Moravcsik 1978: 345; Rácz 1991: 30).

Corbett szerint (2006: 14) még több nyelvi jelenség is hozzájárul ehhez a conflict agreement-hez vagy agreement mismatch-hez (egyeztetési ellentmondás). Ő a következőkkel bővíti a listát: a) udvariassági formulák (polite plurals), b) lexikális sajátosságok (lexical idiosyncrasies), c) szórend (word order), d) szintaktikai távolság (syntactic distance), e) illeszkedés / igazodás (attraction) (vö. Barlow – Ferguson 1988: 14–15).

Az agreement conflict klasszikus esete az, amikor a halmozott alanyban más és más, különböző egyeztetési kategóriák találkoznak, és ebből kifolyólag egyeztetési ellentmondás áll fenn az állítmányban. Tipikus példa erre az esetre a különböző számú névmások vagy különböző nemű és számú főne-

vek a NP frázisban, pl. fr. *la fille* [fNomSg] *et sa soeur* [fNomSg] *sont competentes* [fPl] 'a lány és a nővére tehetségesek'; fr. *le garçon* [mNomSg] *et sa soeur* [fNomSg] *sont competents* [mPl] 'a fiú és a nővére tehetségesek'. A francia nyelv egyeztetési szabályai szerint, ha két vagy több nőnemű főnév a halmazott alany, a névszói állítmány többes szám nőnemű. A helyzet megváltozik, amikor hímnemű főnév is szerepel a főnévi frázisban. Ilyenkor a névszói állítmány csak többes számú hímnemű lehet (Kurián 2002: 703).

Pragmatikai vagy szociolingvisztikai tényezők szintén hozzájárulhatnak a szemantikai egyeztetéshez.

Egy másik érdekes eset, amely sok nyelvben megtalálható, a többes szám második személy használata (udvarias forma) egy személy megszólításakor (Barlow – Ferguson 1988: 15; Comrie 1975: 407–408). Példák a francia és a bolgár nyelvből: fr. *vous êtes loyal* 'You [2Pl] be [KopVx2Pl] loyal [Sg] / ön lojális'; bg. *вие сте учтив и внимателен* 'You [2Pl] be [KopVx2Pl] polite [mSg] and attentive [mSg] / ön udvarias és figyelmes'. A francia, ill. bolgár igei állítmány (*êtes; cme*) a többes szám második személyű névmáshoz igazodik (*vous; вие*), az állítmány névszói része pedig a jelentéshez, így egyes számban van.

Érdekes egyeztetési megoldás található az NP + kopula + NP típusú mondatokban. Ezt a jelenséget attraction-nak vagy backward agreement-nek nevezik. Ennek a lényege, hogy a kopula nem az alannal egyezik, ahogyan elvárható lenne, hanem a predikátum névszói részével. A cseh nyelvben tapasztalható a következő összefüggés: ha a számnév 'kettő', 'három' vagy 'négy', a kopula többes számban van, de ha 'öt' vagy ötnél nagyobb a szám, akkor a számnév egyes számban van (Corbett 2006: 63): *jedna a dvě jsou* [KopVx3Pl] *tři* 'one and two are [KopVx3Pl] three / egy meg kettő három'; *dvě a tři je* [KopVx3Sg] *pět* 'two and three is [KopVx3Sg] five / kettő meg három öt'; *tři a tři je* [KopVx3Sg] *šest* 'three and three is [KopVx3Sg] six / három meg három hat'. A bolgár nyelvben ilyenkor a kopula egyes számban áll: *две и две е* [KopVx3Sg] *четупу* 'kettő meg kettő az négy'. A brit angolban pedig a matematikai összegek egyes vagy többes számot vesznek fel: *Two and two is/are four*.

Az alaki és az értelmi egyeztetés mellett a nyelvtanok beszámolnak az egyeztetésnek egy különleges fajtájáról, az úgynevezett pragmatikai egyeztetésről. Véleményem szerint ez egyfajta értelmi egyeztetés. Tipikus példa erre, amikor a 2. személyt kifejező határozott alanyok egyike tegező, a másik pedig magázó alany, az állítmány pedig 3. személyű, pl. *Ön, Pista bácsi és te, Jóska, üljenek ide!* (Lengyel 2000: 405). Wechsler és Zlatić (2003: 9) a következő példával szemlélteti ezt az esetet: *A cowboy approached the bar*.

She ordered a drink.’ A cowboy megközelítette a bárpultot. Ő egy italt rendelt.’ Ránézésre a *she* és a *cowboy* nem koreferens, mivel a két referensnek a neve különböző. Viszont ez a megoldás akkor lehetséges, ha a beszélő szeretne retorikus hatást elérni, vagy ha bizonyos nyelvhasználók számára, illetve megfelelő szövegkörnyezetben a *cowboy* szó nem csak hímnemre utal.

Az alaki és értelmi egyeztetés mellett az úgynevezett közelségi egyeztetés (the principle of ‘proximity, attraction’) egy harmadik fajta egyeztetésnek tekinthető (Quirk – Greenbaum 1972: 360). A közelségi szabálynak nagy hatóereje van az angolban, főleg az *either – or* kötőszókkal kapcsolt alanyok esetében (Quirk – Greenbaum 1972: 363). Az egyeztetett tag a közvetlen előtte állóhoz igazodhat, különösen akkor, ha az irányító tagok között nem egyszerű kapcsolatos viszony van (*nem én, hanem te mégy el*). Például: *either John or his brothers are bringing the dessert* ’vagy John, vagy a testvérei hoznak be desszertet’.

Összegzés

Az egyeztetés szabályai nyelvcsaládonként és nyelvenként is változhatnak. Akkor beszélhetünk alaki egyeztetésről az alany és az állítmány között, ha az állítmány számban és személyben egyezik az alannyal, tehát formális egyezés (kongruencia) tapasztalható, pl. *Krisztián* [NomSg] *iskolába ment* [Vx3Sg]. – *A diákok* [NomPl] *iskolába mentek*. | *A diák* [NomSg] *finn* [NomSg]. – *A diákok* [NomPl] *finnek* [NomPl]. Az alany és állítmány $\emptyset$ morfémájával szemben a többes számban mindkét tagon *-k* többes jel található.

Minden egyéb eset, amikor tulajdonképpen nem ilyen „mechanikus” egyezés van, grammatikailag inkongruenciának számít. A szintagmákat összekötő koherencia nem grammatikai, hanem értelmi vagy szemantikai. Az értelmi egyeztetés révén az egyeztetett tag az (irányító) alaptagnak nem az alakjához, hanem a jelentéséhez igazodik, pl. az *Egyesült Államok* [NomPl] *csatlakozott* [Vx3Sg] *a javaslathoz*. – Az értelmi egyeztetés végül is elsősorban a számbeliséget érinti. Mondhatjuk, hogy a szemantikai egyeztetés érdekessé teszi a jelenséget, és ezen a területen a legtöbb nyelv különbséget mutat.

Irodalom

- Barlow, M. – Ferguson, C. A. (eds) 1988: *Agreement in Natural Language: Approaches, Theories, Descriptions*. Center for the Study of Language and Information, Stanford University, Stanford.
- Bergsland, Knut 1953: Numeral Constructions in Lapp. In: *Studia Septentrionalia*. V. H. Aschehoug & Co (W. Nygaard), Oslo. 31–68.
- Comrie, Bernard 1975: Polite Plurals and Predicate Agreement. *Language* 51/2: 406–418.
- Corbett, Greville G. 1999: *Gender*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Corbett, Greville G. 2000: *Number*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Corbett, Greville G. 2006: *Agreement*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ferguson C. A. – Moravcsik, E. A. (eds) 1988: *Universals of Human Language IV: Syntax*. Stanford University Press, Stanford. 585–623.
- Honti, László 1995: Der uralische Numerus Absolutus – was ist er eigentlich? *Linguistica Uralica* 31: 161–169.
- Honti, László 1997: Numerusprobleme. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54: 1–126.
- Ingo, Rune 1978: Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus I. Väenkokouksia ja teknisiä laitteita tarkoittavat sanat. Åbo Akademi, Turku.
- Ingo, Rune 1997: Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus II. Ruumiinosia ja vaatteita tarkoittavat sanat. Vaasan yliopisto. Humanistinen tiedekunta. Käännösteorian ja ammattikielten tutkijaryhmä, Vaasa.
- Jespersen, Otto 1968: *The philosophy of grammar*. George Allen & Unwin Ltd., London.
- Karlsson, Fred 1994: *Yleinen kielitiede*. Yliopistopaino, Helsinki.
- Karlsson, Göran 1960: Numerustutkielmia. Kirjoituksia suomen kielen yksikön ja monikon käytöstä. Tietolipas 19. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kelemen Ivett 2008: Plurale tantumok az északi lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 15: 35–48.
- Kelemen, Ivett 2010: Examination of number-problems in the North Saami (with special regard to pluralia tantum). In: *CIFU-11/4*: 201–214.

- Kelemen Ivett 2011: Pluratívák szemantikai és szintaktikai vizsgálata az északi lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 89–98.
- Kelemen Ivett 2012a: Pluratívák (plurale tantumok) vizsgálata az északi lappban. PhD értekezés. Debreceni Egyetem.
- Kelemen Ivett 2012b: Pluratívák vizsgálata az északi lapp Máté evangéliumban. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 83–99.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2002: Kis magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kurián Ágnes – Nemes Ilona – Salgó János 2002: Francia leíró nyelvtan gyakorlatokkal. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 2000: Az állítmány. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 399–409.
- Levin, Magnus 2001: Agreement with Collective Nouns in English. *Almqvist & Wiksell*, Stockholm.
- Lyons, John 1968: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Majtyinszkaja 1968: К. Е. Майтинская, К вопросу категории двойственного числа в уральских языках. *Советское финно-угроведение* 4: 153–163.
- Maticsák Sándor 2004: A plurale tantum a mordvinban. In: Csepregi Márta – Váradi Eszter (szerk.), *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 264–276.
- Moravcsik, Edith A. 1978: Agreement. In: Greenberg, J. H. (ed.), *Universals of Human Language* 4. Stanford University Press, Stanford. 331–372.
- Moravcsik, Edith A. 1988: Agreement and Markedness. In: Barlow, M. – Ferguson, C. A. (eds), *Agreement in Natural Language: Approaches, Theories, Descriptions*, Center for the Study of Language and Information. Stanford University, Stanford. 89–158.
- Palo, Triinu 2001: Suomen ja viron pluratiivit eli monikkosanat. In: *CIFU* 9/6: 22–28.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney 1972: *A Grammar of Contemporary English*. Longman, New York – London. 359–370.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney – Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan 1991: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London – New York. 755–768.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Sadeniemi, Matti 1960: Numeruskysymyksiä. In: Sadeniemi, Matti (toim.), *Kielenkäytön kysymyksiä*. Tietolipas 18. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 78–81.
- Steele, S. 1978: Word order variation: a typology study. In: Greenberg, J. H. – Ferguson, C. A. – Moravcsik, E. A. (eds), *Universals of Human Language IV: Syntax*. Stanford University Press, Stanford. 585–623.
- Szépe György 1963: Az egyeztetés kérdéséhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 355–359.
- H. Varga Márta 2010: Inkongruens jelenségek a magyarban. *Hungarológiai Évkönyv* 11/1: 44–53.
- Wechsler, Stephen – Zlatić, Larisa 2003: *The Many Faces of Agreement*. Center for the Study of Language and Information. Stanford Monograph in Linguistics. CSLI Publications. Stanford, California.

*

Problems of agreement

This paper gives a brief overview of the phenomenon of agreement with special emphasis on non-grammatical agreement. As a grammatical term, agreement is the relationship between two elements determined by the fact that a constituent (controller) in the sentence affects another constituent (target) morphosyntactically. Thus the harmony created by the same or synonymous morphemes ensures syntactical transparency and makes the understanding of the sentence and of the message easier. When we discuss subject–verb agreement we discuss it in terms of grammatical (syntactic) agreement and semantic agreement. We speak of subject–verb grammatical agreement whenever the verb agrees with the subject in number and in person. In all other cases in which there is no such 'mechanical' agreement, it is referred to as grammatical incongruence. The relationship between the syntagmas is not grammatical but logical or semantic.

We may therefore conclude that it is semantic agreement that makes agreement phenomena an interesting and challenging area of research because it is an area in which languages differ mostly.

DENNIC PENEVA

Jalanjäljen jäljillä

Eliisa PITKÄSALO

1. Aluksi

Tunnettu sanonta *yksi kuva kertoo enemmän kuin tuhat sanaa* kuvaa mainiosti kuvan ja tekstin – kirjoitetun tai puhutun – välisen suhteen syvyyttä. Sanontaa voi laajentaa kuvaamaan tekstin ja tekstin kuvallisuuden suhdetta. Kirjoitettu teksti sisältää aina runsaasti kielikuvia riippumatta siitä, mihin tekstilajiin se kuuluu, ja tällaisten tekstuaalisten kuvien taakse kätkeytyy kokonaisias käsitteverkostoja. Tämä johtuu kielen ominaislaadusta, jota George Lakoff ja Mark Johnson tarkastelevat 1980-luvulla ilmestyneessä teoksessaan *Metaphors we live by*. Teoksessaan Lakoff ja Johnson lähestyvät kieltä kognitiivisen metaforateorian kautta. Teorian mukaan ajattelumme on suurelta osin metaforista ja tämä heijastuu myös kielenkäyttöömme (Lakoff – Johnson 1980). Tämän jälkeen monet eri metaforatutkijat ovat muokanneet ja laajentaneet käsitystä metaforan olemuksesta.

Artikkelini kannalta keskeisin lienee käsitys siitä, että metaforisen ilmauksen taustalla on abstraktio, eräänlainen ydinmetafora, jonka ympärille kerääntyy varsinaisia metaforia. Tämä on abstraktio on *käsittemetafora*, jota ei sellaisenaan esiinny välttämättä ollenkaan jokapäiväisessä kielenkäytössä. Esimerkkeinä käytetään usein sellaisia käsittemetaforia kuin IHMISRUUMIS ON SÄILIÖ (*tuli mitta täyteen*) tai TEORIA ON RAKENNUS (*teorialla on vankka pohja*) (Kövecses 2005: 39–43, 72–75).¹ Käsittemetafora rakentuu kohde- ja lähdealueesta, joista kohdealue on yleensä abstraktimpi käsitealue, josta puhutaan konkreettisemmän lähdealueen ilmauksin (Onikki-Rantajääskö 2008: 53). Esimerkiksi tässä artikkelissa tarkastelemani käsittemetaforan ELÄMÄ ON MATKA kohdealue on elämä, josta puhutaan sellaisilla ilmauksilla, jotka kuvaavat lähdealuetta, matkaa (*löytää uusi suunta elämässä*).

¹ Käytän tässä artikkelissa samaa tapaa kuin metaforatutkimuksessa yleensä: merkitsen käsittemetaforat versaaleilla ja käsittemetaforan ympärille kerääntyvät varsinaiset metaforat kursiivilla.

Artikkelini kannalta keskeinen on myös Joseph E. Gradyn väitöskirjassaan (1997) ja artikkeleissaan (esim. Grady – Taub – Morgan 1996; Grady 2007) esittelemä ajatus metaforien luokittelusta primaareihin ja kompleksisiin. Primaarit metaforat perustuvat arkipäiväisiin, usein kehollisiin kokemuksiin ja vaikuttaisivat siitä syystä olevan universaaleja, kun taas kompleksiset metaforat ovat monimutkaisempia kulttuurisidonnaisia metaforayhdistelmiä. Esimerkiksi käsittemetaforaa YMMÄRTÄMINEN ON NÄKEMISTÄ voidaan pitää kehollisuudessaan universaalina, eli se on primaari käsittemetafora (*esimerkki toi asiaan lisävaloa*). Kompleksisessa käsittemetaforassa MÄÄRÄTIETOINEN ELÄMÄ ON MATKA puolestaan yhdistyy useita primaareja käsittemetaphoria, kuten esimerkiksi PYRKIMYKSET OVAT MÄÄRÄNPÄITÄ tai TOIMINTA ON LIKETTÄ (*saavuttaa virstanpylväs*).

Kielen ominaislaadusta johtuen metaforia löytyy sekä elävinä että kuolleina eli kiteytyneessä muodossa kaikenlaisista teksteistä – myös erilaisista asiateksteistä, erityisen runsaasti esimerkiksi poliittisista puheista – huolimatta siitä, että kielikuvien käyttöä pidetään erityisesti kaunokirjallisel le kielenkäytölle tyypillisenä. Kuolleet metaforat ovat Lakoffin ja Johnsonin (1999: 124) mukaan kieleen kauan sitten tul leita metaforia, joiden alkuperäistä merkitystä ei enää yleensä edes tunneta. Lakoff ja Johnson käyttävät esimerkkinä ranskan kielestä tullutta termiä *pedigree*, jonka alkuperäistä merkitystä (ransk. *ped de gris* 'metsäkanan jalka') ei enää englannin kielessä tunneta. Alun perin sukupuun on katsottu muistuttavan linnunjalkaa, joten se on saanut nimekseen *pedigree*, mutta nimityksen alkuperä on sen käyttäjiltä sittemmin unohtunut. Suomalaisesta kielikontekstista löytyy runsaasti esimerkkejä kuolleista metaforista, esimerkiksi *lampunjalka* tai *pohtia* (pohdin = astia, jonka avulla jyvistä erotetaan roskat ja akanat). Eläviä ovat sellaiset metaforat, joiden lähdealue (kuva) tunnistetaan edelleen, kun taas kuolleiden metaforien lähdealue (esimerkiksi edellä mainitun *pedigree*-esimerkin linnunjalka ja suomalaisen esimerkin *pohdin*) tunnistetaan ainoastaan niiden etymologian avulla, ja jäljelle on jäänyt ainoastaan metaforan alkuperäinen kohdealue (se, jota kuvataan, eli esimerkiksi sukupuoli tai verbi *pohtia*). (Lakoff – Johnson 1980, passim.; Lakoff – Johnson 1999, passim.)

Kääntäjä joutuu käännösprosessin aikana pohtimaan lähtökielen syvärakenteiden merkityksiä. Esimerkiksi metaforien merkitys korostuu, kun kääntäjä pyrkii siirtämään kielen kuvallisuuden mahdollisimman tarkasti lähtökielestä tulokieleen. Se, että kääntäjä onnistuu siirtämään metaforan tulokielelle, on lähtötekstin tyylin säilymisen kannalta erityisen tärkeää, mutta se on tärkeää myös yksinkertaisesti siksi, että kieli on kognitiivisen metaforateorian mukaan perusolemukseltaan metaforinen. Kieleen tulee jatkuvasti uusia me-

taforisia ilmauksia, mutta myös itse kielen rakenne on luonteeltaan metaforinen, kuten Onikki-Rantajääskö mainitsee. Ilmauksessa *Suomi nousi lamasta* käytetään rakennetta, joka pitää sisällään kuvan siitä, miten Suomi nousee kuopasta (Onikki-Rantajääskö 2008: 51–52). Kääntäjä joutuu valitsemaan metaforisista ilmauksista sopivimman, ja jos tulokielessä ei ole samanlaista ylös pääsemistä kuvaavaa metaforista ilmausta, teksti menettää osan merkityksistään. Tässä tapauksessa tosin juuri vertikaalinen suunta alhaalta ylöspäin tai päinvastoin on hyvin yleinen ja produktiivinen metaforisten ilmausten lähde (Kela 2007: 76), joten on hyvin todennäköistä, että kääntäjä pystyy valitsemaan sellaisen ilmauksen, jossa sama suuntaisuus esiintyy.

Artikkelissani pohdin metaforan kääntämistä kahdesta näkökulmasta. Ensimmäkin tarkastelen sitä, miten metaforan taustalta löytyvä abstraktio, käsite-metafora vaikuttaa käänösprosessiin, ja sitä, missä määrin voidaan puhua käsittemetaforan universaalista luonteesta. Tarkastelen ympäristöhallinnon ja ympäristönsuojelun sanastossa käytettyjen termien jälkiosaa *jalanjälki* (*hiili-jalanjälki*, *ekologinen jalanjälki*, *vesijalanjälki*) suhteutettuna käsittemetaforaan ELÄMÄ ON MATKA. Toiseksi käytän apuna Maria Kelan lanseeraama antropomorfista mallia, jonka mukaan metaforan perusteena kehollisuus – tässä tapauksessa kehollisuutta edustaa jalka – helpottaa uuden tai tulokulttuurissa tuntemattoman metaforan ymmärtämistä.

Tutkimukseni aineistona on EU:n kaksi päätöslauselmaa ja yksi tiedonanto (E1, E2, E3), jotka löytyvät sivustolta *EUR-Lex*. Sivusto sopii tämän tutkimuksen aiheeseen erityisen hyvin, koska tekstit ovat kaikilla EU:n virallisilla kielillä lukuun ottamatta kroatian ja iirin kieltä. Lisäksi jätin omasta aineistostani pois kreikankieliset tekstit, koska en osaa lukea kreikkaa enkä siten osannut hakea teksteistä tarkastelemiani termejä.

2. Kielen metaforisuus ja metaforan kehollisuus

Kaikissa kielissä on ilmaisuja, jotka perustuvat kuvallisuuteen, vaikka usein ilmaisujen kuvallinen merkitys onkin tarkistettavissa enää vain tutkimalla niiden etymologiaa. Voidaankin sanoa, että kieli on luonteeltaan metaforinen. Käsitykseni mukaan kielen metaforinen luonne on pääsyy – tai ainakin merkittävä syy – siihen, että kielten sanasto muuttuu ja uudistuu jatkuvasti. Tätä ilmiötä selittää myös se, että sanasto on luonteeltaan polyseemista eli monimerkityksistä. Tiina Onikki-Rantajääskö (2008) tarkastelee suomen kielen metaforisia kerroksia ja kuvailee useiden esimerkkien avulla, miten kielen kehitys on yhteydessä kulttuurin muutoksiin. Uudet metaforat ja metaforiset ilmaukset vaikuttavat kieleen sekä sanaston että rakenteen tasolla. Sanaston kehitystä tarkastellessaan Onikki-Rantajääskö mainitsee muutaman

tietotekniikassa käytetyn metaforan: tällaisia ovat esimerkiksi *verkko*, *huoneet* ja *polku* (mts. 51).

Tietotekniikan sanastoon pesiytyneen metaforan *polku* taustalla on jo kulunut, mutta edelleen tutkimuksellisesti käyttökelpoinen käsittemetaphora ELÄMÄ ON MATKA, joka on juurtunut ja punoutunut jokapäiväiseen kielenkäyttöömme ja kerää ympärilleen yhä uusia metaforia. Kun puhumme *harharetkistä*, joille ihminen elämänsä aikana saattaa eksyä, *esteistä*, jotka hänen täytyy ylittää, *päämääristä* elämässä tai siitä, miten jollakulla on elämässään *käännepaikka* ja joku on löytänyt elämälleen uuden *suunnan*, jolla taas on *suunnannäyttäjiä*, ilmauksen taustalla on aina ELÄMÄ ON MATKA -käsittemetaphora. Toisenlaisia matkaan liittyviä metaforia ovat vaikkapa *purjehtiminen* elämän merellä ja avioliiton *satama*. Tällaisia metaforisia ilmauksia löytyy erilaisesta kielenkäytöstä määrättömästi. Tietotekniikan *polku* on myös eräänlainen tie, jota pitkin pääsemme jatkamaan virtuaalista elämänkulkuaamme.

ELÄMÄ ON MATKA -käsittemetaphoraan voidaan yhdistää myös globaaliin ilmastomuutokseen liittyvä metaforinen ilmaus *hiilijalanjälki* tai *ekologinen jalanjälki* ja ympäristönsuojelun sanastoon kuuluva *vesijalanjälki*. Matkaa voi siis tehdä myös esimerkiksi valtio, tuote tai palvelu, mutta taustalla on ajatus siitä, että myös tuotteilla on elinkaari (elämä) ja että elinkaarensa aikana tuotteet jättävät jälkeensä jäljen, esimerkiksi synnyttävät ilmastokuormaa.

Matkatessamme halki elämän jätämme erilaisia jälkiä, myös jalanjälkiä. Metaphora *jalanjälki* voidaan ymmärtää paitsi ELÄMÄ ON MATKA -käsittemetaphoran kautta myös siksi, että kuva (image) on kehollinen. Maria Kela (2007) tarkastelee väitöskirjassaan metaforia raamatunkäännöksissä ja tulee siihen johtopäätökseen, että mitä kehollisempi kuva on, sitä helpompi se on ymmärtää, vaikka tulokielessä ei olisikaan vastaavaa kuvaa. Tämän ilmiön Kela nimeää antropomorfiseksi malliksi. Mallin mukaan kuva on sitä universaalimpi, mitä lähemmin se on yhteydessä ihmiskehoon, ja päinvastoin: mitä kauempana kuva on kehosta, sitä enemmän kulttuurispesifistä informaatiota tarvitaan, että kuvasta tulisi ymmärrettävä tulokielisessä kontekstissa (Kela 2007: 141).

Näin luettuna *jalanjälki*-metaphoran pitäisi olla suhteellisen helposti myös siirrettävissä kieleen kuin kieleen. Kuitenkin termien *hiilijalanjälki*, *ekologinen jalanjälki* ja *vesijalanjälki* merkitystä on vaikea ymmärtää ilman tarkempaa tutkimista. Minkälainen on esimerkiksi hiilijalanjälki? Onko se jalan jättämä musta jälki jossain? Ainoastaan asiaa tutkimalla pystymme ymmärtämään sekä sen, mihin käsitteeseen termillä viitataan, että sen, millaiseen metaphoraan termi perustuu.

3. Metaforan kääntämisestä

Oletetaan, että kääntäjä saa tehtäväkseen kääntää ympäristöasioita koskevan tekstin vaikkapa englannista jollekin sellaiselle kielelle, josta termit *ecological footprint* ('ekologinen jalanjälki'), *carbon footprint* ('hiilijalanjälki') ja *water footprint* ('vesijalanjälki') vielä puuttuvat. Mitä kääntäjä voi tässä tilanteessa tehdä? Susan Bassnetin (1995) mukaan kääntäjän tehtävä on solmia kompromisseja sisällön ja muodon välillä. Käännös on aina kääntäjän tulkin- ta lähtökielisestä tekstistä: kääntäjä on samanaikaisesti myös lukija, mutta kääntäessään hänen on uppouduttava syvemmälle lähtötekstin maailmaan kuin tavallinen lukija ja sitten uudelleenkoodattava lähtökielinen teksti tulokieliseksi (Bassnett 1995: 100). Tässä uudelleenkoodauksessa kääntäjän on ikään kuin katsottava termin taakse, löydettävä termin taustalla oleva metaforinen kuva.

Löydettyään termin sisältämän metaforisen kuvan kääntäjän tehtävä helpottuu huomattavasti: hän voi käyttää erilaisia käännösstrategioita metaforan siirtämiseen lähtökieleltä tulokielelle. Kääntäjä voi käyttää reproduktiota, eli hän voi siirtää metaforisen kuvan käyttäen sellaista tulokielistä metaforaa, joka sisältää saman kuvan kuin lähtökielinen metafora. Tarvittaessa metaforiseen kuvaan voidaan lisätä myös selitys. Vaihtoehtoisesti kääntäjä voi käyttää kotouttamista, eli hän voi korvata lähtökielisen metaforan tulokielisellä, vaikka sen sisältämä kuva olisikin eri kuin lähtökielisen metaforan. Joissakin tapauksissa kääntäjä voi käyttää vieraannuttamista, eli metaforinen kuva voidaan siirtää tulokieleen sellaisenaan, vaikka tulokielessä ei ole vastaavaa kuvaa. Yksi mahdollisuus on poistaa metafora kokonaan, mikäli sillä ei ole oleellista merkitystä kokonaisuuden kannalta (Newmark 1981: 87–91; Schäffner 2004: 1257).

Teknologista terminologiaa sisältäviä tekstejä käännettäessä termiä ei aina edes käännetä, vaan se voidaan jättää tekstiin sellaisenaan, yleensä englanninkielisenä. Usein metaforisen kuvan merkityssisältö on kuitenkin syytä selittää. Tämä on varteenotettava vaihtoehto, mikäli metaforisen kuvan sisältämän termin käyttö on kertaluonteista eikä uutta termiä ole tarpeen luoda. Selittämistä voidaan käyttää myös siinä tapauksessa, että tekstissä on hyvin paljon sellaista informaatiota, joka vaatii tekstin sisällön yksiselitteistä välittämistä. Esimerkiksi lakitekstit tai tekniset sisällöt on välitettävä vastaanottajalle mahdollisimman yksiselitteisesti tekstissä, jonka funktio (informaation välittyminen) on tärkeämpi kuin metaforisen kuvan siirtäminen tekstin tyylin säilyttämiseksi (Klaudy 1999: 59; ks. Newmark 1981: 87–91; Schäffner 2004: 1257).

4. Jalanjäljet tutkimusaineistossa

Tutkimukseni lähtökohtana oli tarkastella sitä, miten käsitteet hiilijalanjälki, ekologinen jalanjälki ja vesijalanjälki on ilmaistu eri kielillä. Kielitoimiston sanakirjan mukaan *hiilijalanjälki* viittaa siihen, kuinka suuri ilmastokuorma eri tuotteiden ja palveluiden elinkaaren aikana syntyy eli minkälaisia ympäristölle haitallisia seurauksia mistäkin teosta seuraa. *Ekologinen jalanjälki* kertoo siitä, kuinka suuri alue tarvitaan ihmisen kuluttaman energian ja hänen käyttämiensä ravintoaineiden ja materiaalien tuottamiseen sekä niiden tuottamisesta syntyneiden jätteiden käsittelyyn. Tärkein ero näiden kahden käsitteen välillä lienee se, että *hiilijalanjälki* ilmoitetaan massana, kun taas *ekologinen jalanjälki* ilmoitetaan pinta-alana. *Vesijalanjälki* puolestaan kertoo tuotteiden ja palveluiden tuottamiseen tarvittavien vesivarojen määrän. (Kielitoimiston sanakirja.) Valitsin jokaista termiä kohden yhden EU-tekstin (E1, E2 ja E3) ja tarkastelin niiden eri versioita 21 kielellä. Tässä tutkimuksessa vertailen sitä, millä ilmauksilla eri EU-kielissä viitataan tarkastelemini käsitteisiin. Jo tämän suppean tutkimuksen perusteella voidaan tehdä muutamia suuntaa-antavia huomioita.

Aloitin analyysin keräämällä termit *EUR-Lex*-sivustolla olevista EU-teksteistä ja ryhmittelemällä ne niiden kielenaineksen perusteella taulukon 1 kuvaamalla tavalla. Taulukko 1 esittää, millä termeillä tarkastelemissani EU-teksteissä (E1, E2 ja E3) käsitteet hiilijalanjälki, ekologinen jalanjälki ja vesijalanjälki on ilmaistu eri kielillä. Tyhjä laatikko osoittaa, että käsite on ilmaistu jollakin muulla tavoin kuin termiä käyttäen. Olen merkinnyt kunkin jalanjäljen viereen sanan 'jalka', 'jälki' tai 'vaikutus' ilmaisemaan merkitystä, joka termissä esiintyvällä osalla 'jalanjälki' on.

Taulukko 1. Termit kielittäin

	'Hiilijalanjälki' (E1)	
bulgaria	въглеродният отпечатък	jälki
englanti	carbon footprint	jalka
espanja	huella de carbono	jälki
hollanti	CO2-voetafdruk	jalka
italia	impronta ecologica	jälki
latvia	oglekļa pēda	jalka
liettua	anglies pėdsakas	jalka
malta	impatt tal-karbonju	vaikutus
portugali	pegada de carbono	jalka

puola	ilości dwutlenku węgla emitowanego	päästö
ranska	empreinte en carbone	jälki
romania	amprenta de carbon	jälki
ruotsi	koldioxidavtryck	jälki
saksa	CO2-Fußabdruck	jalka
slovakki	uhlíkovéj stopy	jalka etym.
sloveeni	ogljikov odtis	jälki
suomi	hiilijalanjälki	jalka
tanska	CO2-fodaftryk	jalka
tšekki	uhlíková stopa	jalka etym.
unkari	szén-dioxid-kibocsátás	päästö
viro	süsinikuheitmed	päästö
'Ekologinen jalanjälki' (E2)		
bulgaria	Екологичният отпечатък	jälki
englanti	ecological footprint	jalka
espanja	huella ecológica	jälki
hollanti	ecologische voetafdruk	jalka
italia	impronta ecologica	jälki
latvia	ekolōģiskā ietekme	vaikutus
liettua	ekologinis pėdsakas	jalka
malta	impatt ekoloġiku	vaikutus
portugali	pegada ecológica	jalka
puola	ślad ekologiczny	jälki
ranska	empreinte écologique	jälki
romania	amprenta ecologică	jälki
ruotsi	ekologiska fotavtryck	jalka
saksa	ökologische Fußabdruck	jalka
slovakki	ekologická stopa	jalka etym.
sloveeni	ekološke sledi	jälki
suomi	ekologinen jalanjälki	jalka
tanska	økologiske fodaftryk	jalka
tšekki	ekologická stopa	jalka etym.
unkari	ökológiai lábnyom	jalka
viro	ökoloogiline jalajalg	jalka

	'Vesijalanjälki' (E3)	
bulgaria	отпечатъкът върху водите	jälki
englanti	water footprint	jalka
espanja	huella acuática	jälki
hollanti	watervoetafdruk	jalka
italia	impronta idrica	jälki
latvia	ietekme uz ūdeni	vaikutus
liettua	poveikis vandens ištekliams	vaikutus
malta	impronta fuq l-ilma	jälki
portugali	pegada na água	jalka
puola	śladu wodnego	jälki
ranska	empreinte sur l'eau	jälki
romania	amprenta asupra apei	jälki
ruotsi	vattenfotavtryck	jalka
saksa	Wasser-Fußabdruck	jalka
slovakki	stopa na vode	jalka etym.
sloveeni	vpliva na vodo	vaikutus
suomi	vesijalanjälki	jalka
tanska	fodafttryk på vandet	jalka
tšekki	vodní stopa	jalka etym.
unkari	vízlábnym	jalka
viro	vee jalajalg	jalka

Taulukko 1 osoittaa, että suomen lisäksi englanniksi, hollanniksi, portugaliksi, saksaksi, ja tanskaksi kaikki kolme jalanjälkeä on ilmaistu termillä, jonka osana on 'jalka' (englanniksi *footprint*, hollanniksi *voetafdruk*, portugaliksi *pegada*, saksaksi *Fußabdruck* ja tanskaksi *fodafttryk*). Viidellä kielellä – latviaksi, liettuaiksi, unkariksi, slovakiksi ja tšekiksi – kaikille jalanjäljille ei ole annettu teksteissä vastineita, mutta niihin termeihin, jotka teksteissä esiintyvät, sisältyy sana, jonka merkitys on 'jalka' (latvian *pēda* ja *pēdsakas*, liettuan *pėdsaką*, unkarin *lábnyom*, slovakin *stopa* ja tšekin *stopa*). Slovakian ja tšekin *stopa* poikkeaa toisista siinä mielessä, että sanaa käytetään nykykielessä merkitsemään jonkinlaista jälkeä, mutta sanan etymologinen merkitys on 'jalka'.

Bulgarian, espanjan, italian, ranskan ja romanian kielellä kaikki kolme jalanjälkeä on ilmaistu siten, että termin jälkimmäisen osan ensisijainen merkitys on 'jälki' (bulgariaksi отпечатък espanjaksi *huella*, italiaksi *impronta*, ranskaksi *empreinte*, romaniaksi *amprenta*), joka tarkoittaa jonkinlaista painauma. Näissä sanoissa ei esiinny kehollisuuteen (jalkaan) liittyvää osaa.

Toisaalta esimerkiksi espanjan *huella* (*huella di carbonio*) tulee verbistä *hollar*, jonka yksi merkitys on 'tallata rypäleitä', joten sanan *huella* voitaisiin katsoa sisältävän myös viittauksen kehoallisuuteen, vaikka se ei sisälläkään sanaa, jonka merkitys on 'jalka'.

Myös puolankielisessä termissä esiintyvän sanan *ślad* merkitys on 'jälki', mutta vain käsitteet ekologinen jalanjälki ja vesijalanjälki on ilmaistu puolaksi termin avulla (*ślad ekologiczny* ja *śladu wodnego*), kun taas käsite hiilijalanjälki on ilmaistu selittämällä käsitteen sisältö ('päästö').

Viroksi sekä ekologisen jalanjäljen että vesijalanjäljen käsite on ilmaistu termillä, jonka osa on merkitykseltään 'jalka' (*jalajalg*), mutta hiilijalanjäljen käsitteen ilmaisemisessa on käytetty termiä *süsinikuheitmed*, joka ei sisällä kehoallisuuteen liittyvää sanaa, vaan termissä on käytetty sisällön selittävää sanaa, jonka merkitys on 'päästö'.

Latvia, liettua, malta ja sloveeni poikkeavat muista kielistä siten, että kaikissa on käytetty yhden tai useamman termin osana sanaa, jonka merkitys on 'vaikutus'. Maltankielisissä teksteissä käytetään sanaa *impatt* 'vaikutus' sekä hiilijalanjäljen että ekologisen jalanjäljen käsitettä ilmaisevan termin osana. Vesijalanjäljen käsite on ilmaistu termillä, joka sisältää merkityksen 'jälki'. Sloveeniksi puolestaan käytetään kolmen jalanjäljen ilmaisemiseen keskenään erityyppisiä tapoja. Hiilijalanjäljestä käytetään termiä *ogljikov odtis* (*odtis* 'jälki'), ekologisesta jalanjäljestä termiä *ekološke sledi* (*sled* 'jälki') ja vesijalanjäljestä toisaalla tekstissä termiä *vpliva na vodo* (*vpliva* 'vaikutus'), toisaalla termin sisältö selitetään suorasanaisesti ('veden kulutus').

Tutkimusaineistossani on siis 32 sellaista termiä, jonka osana on käytetty sanaa, jonka merkitys on 'jalka' ja 22 sellaista termiä, jonka osana on käytetty sanaa, jonka merkitys on 'jälki'. Lisäksi aineistossa on 6 sellaista termiä, jonka osana on käytetty sanaa, jonka merkitys on 'vaikutus' ja 3 sellaista termiä, joka sisältää merkityksen 'päästö'.

5. Jalanjäljet, kehoallisuus ja käsittemetafora

Eri jalanjäljille on annettu vastineet eri kielissä eri tavoin. Tutkimukseni lähtöoletus oli, että kehoallisuus helpottaa metaforisen kuvan ymmärtämistä ja että kehoallisen kuvan sisältävä termi voidaan ymmärtää myös tulokielellä, vaikka tulokielellä ei vastaavaa kuvaa olisikaan. Analyysini lähtökohtana on siis kehoallisuuden esiintyminen tarkastelemissani termeissä, vaikka en otaakaan tutkimuksessani kantaa siihen, mikä termeistä on lähtökielinen vaan analyysini perustuu eri kielisten termien rinnakkaiseen tarkasteluun. Käsittemetafora ELÄMÄ ON MATKA vaikuttaisi olevan taustalla niissä metafori-

sisä kuvissa, joissa kehollisuus (’jalka’) on säilynyt. Taulukossa 2 nämä termit on lueteltu kielittäin.

Taulukko 2. Termit, joiden metaforinen kuva on kehollinen

Kieli	’Hiilijalanjälki’ (E1)	’Ekologinen jalanjälki’ (E2)	’Vesijalanjälki’ (E3)
englanti	carbon footprint	ecological footprint	water footprint
hollanti	CO2-voetafdruk	ecologische voetafdruk	ecologische voetafdruk
latvia	oglekļa pēda		
liettua	anglies pėdsaką	ekologinis pėdsakas	
portugali	pegada de carbono	pegada ecológica	pegada na água
ruotsi		ekologiska fotavtryck	
saksa	CO2-Fußabdruck	ökologische Fußabdruck	Wasser-Fußabdruck
slovakki	uhlikovej stopy (etym.)	ekologická stopa (etym.)	stopa na vode (etym.)
suomi	hiilijalanjälki	ekologinen jalanjälki	vesijalanjälki
tanska	CO2-fodaftryk	økologiske fodaftryk	fodaftrykket på vandet
tšekki	uhliková stopa (etym.)	ekologická stopa (etym.)	vodní stopa (etym.)
unkari		ökológiai lábnyom	vízlábnyom
viro		ökoloogiline jalajalg	vee jalajalg

Kaikissa kielissä metaforisen kuvan kehollisuus ei ole näkyvillä, vaikka joissakin termeissä se saattaa olla taustalla. Taulukko 3 esittää ne termit, joihin sisältyy metaforinen kuva ’jälki’.

Taulukko 3. Termit, joiden metaforinen kuva ei ole kehollinen

Kieli	’Hiilijalanjälki’ (E1)	’Ekologinen jalanjälki’ (E2)	’Vesijalanjälki’ (E3)
bulgaria	въглеродният отпечатък	екологичният отпечатък	отпечатъкът върху водите
espanja	huella de carbono	huella ecológica	huella acuática
italia	impronta ecologica	impronta ecologica	impronta idrica
malta			impronta fuq l-ilma
puola		śląd ekologiczny	ślądu wodnego
ranska	empreinte en carbone	empreinte écologique	empreinte sur l’eau
romania	amprenta de carbon	amprenta ecologică	amprenta asupra apei
ruotsi	koldioxidavtryck		vattenavtryck
sloveeni	ogljikov odtis	ekološke sledi	

Näissä tapauksissa siis kehoollisuutta kuvaavan sanan sisältämä metaforinen kuva 'jalanjälki' on korvautunut toisella kuvalla 'jälki', 'painauma', tai mahdollisesti kehoollisuutta kuvaava sana 'jalka' on jätetty pois (esimerkiksi ruotsin kielen koldioxid**avtryck** vs. ekologiska **fotavtryck**). Vaikuttaa siis siltä, että koska taulukossa 3 esitetyt termit sisältävät merkityksen 'jälki', niiden taustalla ei olekaan käsittemetafora ELÄMÄ ON MATKA vaan ennemminkin toinen käsittemetafora VAIKUTUKSET OVAT JÄLKIÄ.

Usein tekniikan ja tieteen termit käännetään käyttämällä käännoislainoja, eli kääntäjä siirtää termin kirjaimellisena käännoksenä tulokieleen. Esimerkiksi suomen kielen *hiilijalanjälki*, *ekologinen jalanjälki* ja *vesijalanjälki* ovat hyvin todennäköisesti käännoislainoja.

Termin tarkan merkityksen välittämiseen pyrkii myös sellainen käänнос, joka selittää metaforan sisällön. Taulukoissa 2 ja 3 esitettyjen termien lisäksi aineistossa esiintyy myös sellaisia termejä, jotka eivät sisällä kumpaakaan merkitystä – 'jalka' tai 'jälki' – vaan joista puuttuu metaforinen kuva kokonaan. Näitä termejä luotaessa ei siis ole käytetty metaforista kuvaa vaan metaforan sisältö on selitetty (latvia, liettua, malta, ruotsi ja sloveeni: 'vaikutus'; viro ja puola: 'päästö'). Taulukossa 4 esitetään tällaiset termit.

Taulukko 4. Termit, jotka eivät sisällä metaforista kuvaa

Kieli	'Hiilijalanjälki' (E1)	'Ekologinen jalanjälki' (E2)	'Vesijalanjälki' (E3)
latvia		ekologiskā ietekme	ietekme uz ūdeni
liettua			poveikis vandens
			ištekliams
malta	impatt tal-karbonju	impatt ekologiku	
puola	ilości dwutlenku węgla emitowanego		
sloveeni			vpliva na vodo
viro	süsinikuheitmed		

Nämä termit eivät siis sisällä metaforaa, joten niiden taustalla ei voi myöskään olla käsittemetaforaa.

Käsitteiden hiilijalanjälki, ekologinen jalanjälki ja vesijalanjälki sisältämä metafora viittaa siihen, että kulkiessa askeleista jää jälkiä, painauma, jotka ovat tässä tapauksessa ympäristöä kuormittavia. Metaforinen kuva sisältää siis merkityksen 'jälki', 'painauma', eikä käsitteeseen viittaava termi näin ollen tarvitse välttämättä kehoollisuutta merkitsevää lisäosaa 'jalka' välittämiseen tarkasti käsitteen merkityksen.

Analyysin perusteella voidaan olettaa, että antropomorfisen mallin mukainen kehoisuus ei ole siirtynyt kaikkiin termeihin eikä niiden taustalla vaikuta myöskään olevan käsittemetäfora ELÄMÄ ON MATKA. Termit voidaan jakaa kahteen ryhmään, joista suurempi osa sisältää kehoisuutta ilmentävän osan 'jalanjälki'. Lähes yhtä suuressa osassa on kuva, jonka merkitys on 'jälki' tai 'painauma', jonka taustalla olevaksi käsittemetäforaksi ehdotan analyysin perusteella käsittemetäforaa VAIKUTUKSET OVAT JÄLKIÄ.

6. Jalanjälki metaforana

Metaforana jalanjälki on ollut myös suomen kielessä hankala hahmottaa. Tähän on varmasti syynä se, että jalanjäljen käsitettä vastaavalle termille on käytännön syistä pitänyt etsiä vastine systemaattisesti ja todennäköisesti myös nopeasti. Useissa kielissä esimerkiksi hiilijalanjäljen käsitettä ilmaisemaan käytetään sellaista termiä, jossa viitataan hiileen tai hiilidioksidiin, mutta usein erityisesti arkipuheessa käytetään kahta termiä rinnakkain: esimerkiksi suomessa *hiilijalanjäljen* rinnalla käytetään synonyymisesti termiä *ekologinen jalanjälki*, vaikka hiilijalanjälki ja ekologinen jalanjälki eivät ole synonyymejä keskenään. Se, että pinta-alana ilmoitettava ekologinen jalanjälki jättää jäljen, painauman johonkin, tuntuu kuitenkin melko loogiselta verrattuna siihen, että massana ilmoitettava hiilijalanjäljen jättämää painauma ilmakehässä on hankalampi kuvitella. Vielä oudommalta vaikuttaa termi *vesijalanjälki*, jos *hiilijalanjälki* ja *ekologinen jalanjälki* eivät ole ennestään tuttuja termejä. *Vesijalanjälki* – tuotteiden ja palveluiden tuottamiseen tarvittavat vesivarat – onkin helpompi käsittää analogian perusteella, jota käytetään usein termien luomisessa.

Jalanjälki-metaforan outoudesta huolimatta on todennäköisesti katsottu, että jalanjälki on kehoillisena riittävän primaari, jotta se ymmärretään kontekstissaan. Kelan (2007: 143) mukaan kehoillisen metaforan voi kääntää sananasaisesti ilman että tekstin ymmärrettävyys kärsii, koska kehoisuus on kaikille ihmisille yhteistä. Primaareiksi käsitetyt metaforat eivät kuitenkaan välttämättä ole universaaleja. Alan Cienki ja Cornelia Müller (2008) tarkastelevat artikkelissaan elekielen metaforisuutta. Cienkin ja Müllerin mukaan eurooppalaisperäisissä kielissä esimerkiksi tulevaisuudesta puhuttaessa osoitetaan eteenpäin (horisontaaliorientaatio), mutta Perun ja Chilen Andeilla elävien aimarojen kielessä aimarassa tulevaisuudesta puhuttaessa ei viitatakaan eteenpäin vaan taaksepäin (mts. 17). Jos leikittelemme ajatuksella, että sana *hiilijalanjälki* pitäisi kääntää aimaran kaltaiselle kielelle, jossa tulevaisuus ei olekaan eteenpäin menemistä, miten kävisi ELÄMÄ ON MATKA -käsittemetäforan ympärille kerääntyneiden metaforien? Osaa 'jalanjälki' ei ehkä

voisi käyttää ainakaan samalla tavalla kuin eurooppalaisissa kulttuureissa, joissa toimintamme – esimerkiksi ympäristön saastuttaminen – vaikuttaa tulevaisuuteen eli eteenpäin, samaan suuntaan kuin myös jalanjälki näyttää. Tämä on tietenkin spekulointia, mutta osoittaa hyvin sen, millaisiin vaikeuksiin kulttuurisidonnaisten metaforien kääntäjä saattaa joutua. Kääntäjä joutuu pohtimaan sitä, miten tulokielisessä kulttuurissa ajatellaan elämästä ja ympäristöstä, ja sitä, onko esimerkiksi käsittemetaphora ELÄMÄ ON MATKA ylipäätään relevantti tulokielisessä kulttuurissa tai voiko kehoallisuutta käyttää metaforan luomisen apuna.

7. Lopuksi

Tutkimustuloksia tarkasteltaessa on otettava huomioon, että analyysin kohteena on vain kolme tekstiä. Laajempi tekstikorpus antaisi todennäköisesti lisää kiinnostavia tuloksia. Tästä vihjaa esimerkiksi se, että puolaksi ja unkariksi hiilijalanjäljen käsite on tarkastelemassani tekstissä (E1) ilmaistu selittämällä asiasisältö, vaikka molemmissa kielissä on käytössä hiilijalanjäljen käsitettä ilmaiseva termi: puolaksi termi on *ślad węglowy* (*ślad* ’jälki’) ja unkariksi *szénlábnym* (*lábnym* ’jalanjälki’). Huomionarvoista on myös se, että tekstin (E1) vironkielisessä versiossa hiilijalanjäljen käsite on ilmaistu termillä *süsinikuheitmed*, mutta toisessa tekstissä (E2) termiä *süsinikujalajalg* ’hiilijalanjälki’ on käytetty käsitteen ekologinen jalanjälki ilmaisemiseen. Tämä osoittaa, että termien käyttö on horjuvaa.

Käännettäessä tekniikan ja tieteen termejä metaforisten ilmausten vastineina käytetään usein käännöslainoja, eli kääntäjä siirtää metaforan kirjaimellisenä käännöksenä tulokieleen. Esimerkiksi niiden kielten termit, joiden osana on sana jalanjälki, on todennäköisesti käännetty suoraan englannista (*footprint*). Uudet metaforat voidaan myös jättää englanninkieliseksi. Aineistossani ei ole yhtään esimerkkiä tällaisesta tapauksesta, mutta esimerkiksi WWF:n italiankielisillä sivuilla termiä *carbon footprint* käytetään kahdella tavalla: toisaalla sille on annettu italiankielinen vastine *l'impronta carbonica* ja toisaalla se on jätetty englanninkieliseksi (WWF).

Tutkimusaineistoni antaa osviittaa siitä, mitä metaforalle voi tapahtua käännösprosessin aikana. Ensinnäkin termien *hiilijalanjälki* ja *ekologinen jalanjälki* vastineet näyttävät olevan useimmissa tarkastelluissa kielissä vakiintuneita termejä. Termin *vesijalanjälki* vastine ei välttämättä ole useimmissa kielissä vielä kovin vakiintunut, joten voidaan olettaa, että kääntäjä ei ole halunnut kiirehtiä luomaan uutta termiä vaan on sen sijaan selittänyt termin sisällön. Muutamassa tapauksessa taas kääntäjä on saattanut käyttää apunaan analogiaa. Varsinaisen analyysin jälkeen tein vertailun vuoksi haun sanapa-

rilla *digitaalinen jalanjälki*. Haun tulokset osoittivat, että useimmissa tarkastelemissani kielissä termin toinen osa (*jalanjälki*) oli sama kuin muissa jalanjäljissä, mutta muutamassa tapauksessa kehollisuutta osoittava sananosa (jal-ka) oli pudonnut pois (viro: *jälg*) tai muuttunut muuten jälkeä merkitseväksi sanaksi (portugali: *rasto*). Lisätutkimuksen kannalta oleellinen kysymys onkin, kuluuko metaforan kehollisuus pois, kun sitä lainataan analogian perusteella uusiin termeihin.

Toinen tutkimusaineistoni herättämä mutta edelleen avoimeksi jäänyt kysymys on, muuttuuko metaforan taustalla oleva käsittemetaphora käännošprosessissa. Jos antropomorfisen mallin mukainen kehollisuus ei ole siirtynyt kaikkiin tarkasteltuihin termeihin eikä taustalla siis olekaan käsittemetaphora ELÄMÄ ON MATKA, voimme rakentaa yhdessä käsittemetaphoran VAIKUTUKSET OVAT JÄLKIÄ kanssa uuden, kompleksisen käsittemetaphoran ELÄMÄ ON PAINAUMAN, JÄLJEN JÄTTÄMISTÄ. Näin ollen voitaneen katsoa, että tutkimusaineistossani esiintyvien termien kääntäminen on tuottanut uuden käsittemetaphoran.

LÄHTEET

Tutkimusaineisto

E1 = 2050: Tulevaisuus alkaa tänään – EU:n tulevaa yhdennettyä ilmastonsuojelupolitiikkaa koskevia suosituksia Euroopan parlamentin päätöslauselma 4. helmikuuta 2009 aiheesta 2050: Tulevaisuus alkaa tänään – EU:n tulevaa yhdennettyä ilmastonsuojelupolitiikkaa koskevia suosituksia (2008/2105(INI)).

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/FI/TXT/?uri=CELEX:52009IP0042>

E2 = Komission tiedonanto Euroopan parlamentille, neuvostolle, Euroopan talous- ja sosiaalikomitealle ja alueiden komitealle – Vaihtoehtoja biologista monimuotoisuutta koskevaksi EU:n visioksi ja tavoitteeksi vuoden 2010 jälkeen.

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/FI/TXT/?uri=CELEX:2010DC0004>

E3 = Resurssitehokas Eurooppa Euroopan parlamentin päätöslauselma 24. toukokuuta 2012 resurssitehokkaasta Euroopasta (2011/2068(INI)).

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/FI/TXT/?uri=CELEX%3A52012IP0223&qid=1398836310417> (30.4.2014)

Lähdekirjallisuus

- Bassnett, Susan 1995: Teoksesta toiseen. Toim. Riitta Oittinen. [Alkuper.: Translation Studies. Routledge, 1991. Suomenkielinen käännös Kristiina Helander ym.] Vastapaino, Tampere.
- Cienki, Alan – Cornelia Müller 2008: Metaphor, gesture, and thought. In: Gibbs Jr., Raymond W. (ed.), *The Cambridge handbook of metaphor and thought*. Cambridge University Press, Cambridge. 483–501. http://www.kuwi.europa-uni.de/de/lehrstuhl/sw/sw0/_texte/introgesture_analysis/Cienki_M_llerMetaphor_Gesture.pdf
- Grady, Joseph E. 1997: *Foundations of Meaning: Primary Metaphors and Primary Scenes*. Unpublished Ph.D Dissertation. University of California, Berkeley.
- Grady, Joseph E. 2007: Metaphor. In: Greeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 188–213.
- Grady, Joseph – Taub, Sarah – Morgan, Pamela 1996: Primitive and compound metaphors. In: Goldberg, Adele E. (ed.), *Conceptual structure, discourse and language*. CSLI Publications, Stanford, CA. 177–187.
- Kela, Maria 2007: Jumalan kasvot suomeksi. Metaforisaatio ja erään uskonnollisen ilmauksen synty. Jyväskylän yliopisto. <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/13470/9789513930691.pdf?sequence=1>
- Kielitoimiston sanakirja 2012: Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 166. Kotimaisten kielten keskus – Kielikone, Helsinki.
- Klaudy Kinga 1999: *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica, Budapest.
- Kövecses, Zoltán 2005: *Metaphor in culture. Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999: *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books, New York.
- Newmark, Peter 1981: *Approaches to translation*. Pergamon Press, Oxford.
- Onikki-Rantajääskö, Tiina 2008: Kielikuvia kaikkialla. In: Onikki-Rantajääskö, Tiina – Siirainen, Mari (toim.), *Kieltä kohti*. Otava, Helsinki. 49–65.
- Schäffner, Christina 2004: Metaphor and translation: some implications of a cognitive approach. *Journal of Pragmatics* 36: 1253–1269.
- WWF. http://www.wwf.it/il_pianeta/sostenibilita/il_wwf_per_una_cultura_della_sostenibilita/perche_e_importante2/gli_indicatori_di_sostenibilita/impronta_carbonio/

Tracking footprints

A well-known proverb "A picture is worth a thousand words" is applicable for describing the relationship between an image and a text – whether written or spoken. The use of different figures of speech is especially typical of fiction, but metaphors are used in other genres as well. In fact, metaphors are a crucial part of our everyday language use. It is necessary for a language user to realize that the same "image" (for example, the same metaphor) does not always transmit the same information in every culture. When translators translate different figures of speech, they have to take into account the conventions of the genre and the typological characteristics of the text, and also the language- and culture-specific matters that either help or complicate the translation of the metaphor. In this paper, I will discuss the possibility of metaphor translation from two points of view. First, I will examine to what extent it is possible to talk about the universal nature of conceptual metaphor and in which way the conceptual metaphor that can be found behind a certain metaphor influences the translation process. I will concentrate on the expressions carbon footprint, ecological footprint and water footprint and their relationship with the conceptual metaphor LIFE IS A JOURNEY. Secondly, I will use the antropomorphic model as a tool to explain how the embodiment that the metaphor is based on – in this case, foot – makes it easier to understand a metaphor that is new or unknown in the target culture. From this perspective, for example, a carbon footprint should be easy to translate and understand, independent of whether the concept already exists in the target language or not.

ELIISA PITKÄSALO

Az orosz feltételes kötőszó átvételének következményei az északi hantiban

SIPOS Mária

1. Bevezetés

Amint azt számtalan nyelvi kontaktus vizsgálata mutatja, a funkciósók, illetve azon belül a kötőszók, és elsősorban is az alárendelő kötőszók kölcsönzése szintaktikai következményekkel járhat. Jelen dolgozatban az orosz *jesli* 'ha' kötőszó átvételének a hanti feltételes mondatokra gyakorolt hatását vizsgálom a hantiban korábban is meglévő nyelvi elemek mai szerepével és előfordulásaival összefüggésben.

A szakirodalom évtizedekkel ezelőtt kimondta, hogy a finnugor nyelvek számos orosz kötőszót átvettek (Majtyinszkaja 1983; Alvre 1983; később pl. Leinonen 2002). Majtyinszkaja (1983: 187) felsorolja azokat a kötőszókat, amelyek az oroszból átkerültek a Szovjetunió területén élő finnugor népek többségének nyelvébe: *i* 'és', *a* 'de', *il'i* 'vagy', *no* 'de', *jesli* 'ha', *što* 'hogya'. Jó néhány finnugor nyelv kölcsönözte az alábbiakat: *khotja* 'noha', *libo* 'vagy', *štoby* 'azért, hogy'. Alvre hasonló listát készített a finnségi népek átvételeiről, így e két mű volt az, amely ezekről a grammatikai átvételekről tájékoztatta a kontaktusokkal foglalkozókat, és máig sokan utalnak ezekre az eredményekre (pl. Leinonen 2002: 254–255; Riðler 2007: 241).

Az átvett kötőszók között van tehát a feltételes *jesli* is. Az északi hantiban, amelyben – a déli és a keleti nyelvjáráscsoporttal ellentétben – a feltételes viszonyokat kötőszó nélküli alárendelő összetett mondatokkal fejezik ki, az orosz kötőszó behatolása a mellékmondatba valóban nagy biztonsággal megjósolható.

Ezzel szemben Riese 1984-es – tehát ugyanabban az időszakban publikált – munkájának északi hantiról szóló fejezetében nem említi a *jesli* kölcsönzését vagy meglétét. Ennek egyik oka bizonyára az, hogy Riese évtizedekkel korábbi forrásokat dolgozott fel, ezek egy része 2–8 évtizeddel régebbi gyűjtésekből származott (Pápay 1910; Rédei 1968; Steinitz 1975). Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy Schmidt Évának az 1990-es évekből származó és

a 2000-es években kiadott Kazim-torkolati gyűjtéseiben (Homljak 2002) sem jelenik meg (ezek között már nemcsak népmesék vannak, hanem – kétségkívül gyakran elmesélt, de kifejezéspanelekben kevésbé bővelkedő, orosz jövevényszavakat is tartalmazó – „rég történet”-nek nevezett szövegek is). Mivel lejegyzéseiben Schmidt Éva mindig az elhangzottak hű lejegyzésére törekedett, és mind grammatikai, mind pedig nyelvjárási elvárások nélkül, preconcepcióktól mentesen viszonyult az adatközlő szövegprodukcijához, arra következtethetünk, hogy az északi nyelvjárásokban, de legalábbis annak az adatközlőnek a beszédprodukcijában a *jesli* kötőszónak nem volt nagy súlya.

A vizsgált szövegekben több mint harminc oroszból kölcsönzött funkciószót találunk. Vannak köztük kötőszók, különféle határozószók, és a partikulák számos fajtája is előfordul bennük. Ami a kötőszókat illeti, a következők jelennek meg: alárendelő kötőszók: *što* 'hogya', *štoby* 'azért, hogy', *jesli* 'ha'; mellérendelő kötőszók: *i* 'és', *a* 'de, hanem', *il'i* 'vagy', *no* 'de'. A *kak budto* 'mintha' egyetlen mondatban szerepel, ezért nem zárható ki, hogy esetében kódváltásról van szó. A többi közül az *il'i* nagyságrendekkel sűrűbben fordul elő a többinél, mert az adatközlő szavajárása *il'i mŭj* 'vagy mi(csoda)' – amely nagyon gyakran fejezi ki a beszélő bizonytalanságát, illetve szolgál időnyerésre.

A szakirodalom leírt jó néhány olyan esetet, amikor a kötőszó átvétele bizonyos szintaktikai következményekkel járt (finnugor nyelvekben legutóbb pl. Jefremova 2013; Kaysina 2013; Tánczos 2013). Ezek között vannak olyanok is, amelyekben az orosz eredetű kötőszó úgy jelenik meg a mellékmondat elején, hogy eközben az átvevő finnugor nyelv – nem mellékmondatkezdő helyzetben használatos – kötőszava vagy partikulája is szerepel ugyanabban a mellékmondatban (Kaysina 2013: 140; Tánczos 2013; Sipos 2014). Hasonló jelenség valószínűsíthető az oroszból kölcsönzött *jesli* és a hantiban általános *ki* feltételes partikula esetében is.

Írásomban a következő kérdésekre keresem a választ:

- a) Milyen mértékben van jelen az oroszból kölcsönzött feltételes kötőszó, a *jesli* egy középkorú kétnyelvű beszélő beszédprodukcijában?
- b) Milyen megoszlása van a hantiban hagyományos szerkesztésmódot követő, illetve az oroszból átvett feltételes kötőszót tartalmazó mondatoknak?
- c) Vannak-e nagy számban kétszeresen jelölt feltételes mondatok a korpuszban?
- d) Vannak-e szintaktikai következményei a *jesli* megjelenésének?

Jelen írásban csak az úgynevezett reális / nyitott feltételt tartalmazó mondatokat tárgyalom, egyebek között azért, mert az úgynevezett irreális / lehetetlen feltételt tartalmazó mondatok egyébként sem sűrűn fordulnak elő, a vizsgált, döntően leíró, magyarázó jellegű szövegben pedig különösen ritkák. A mondatokban szereplő igeidők, a hanti *ki* partikula helye a mondatban, a főmondat és mellékmondat sorrendje nem tárgya ennek a vizsgálatnak.

A hanti feltételes mondatok különböző megformálásait, illetve ezek megoszlását az alábbi lépésekben vizsgálom. A bevezetés után a nyelvi anyag és az adatközlő bemutatása következik (2–3. rész). A feltételes mondatok hantira jellemző fajtáinak bemutatása után azokra a típusokra adok példát, amelyek a vizsgált anyagban előfordulnak (4. rész). Ezután a hantira jellemző feltételes partikula egyéb funkcióit gyűjtöm össze (5. rész). A számadatok áttekintése után az összegzés következik (6. rész).

2. A korpusz

A vizsgálat anyagát az a lejegyzett, és magyarra, valamint angolra fordított szöveganyag képezi, amelyet Ruttkay-Miklán Eszter egy színjai hanti adatközlővel folytatott terepmunka eredményeként rögzített a 2000-es évek elején. Ennek során a beszélő feladata az volt, hogy a megadott szó jelentését megmagyarázza, példákat hozzon rá, használatát leírja stb., vagyis mindent úgy mondjon el, ahogyan eszébe jut. Ezzel a módszerrel Ruttkay-Miklán lekérdezte Steinitz etimológiai és nyelvjárási szótárának (Steinitz 1966–1988) teljes északi (illetve ezen belül színjai) anyagát, ami mintegy 70 óras hangfelvételt eredményezett. A gyűjtés során fontos szempont volt, hogy a beszélőt megnyilatkozásaiban se a terepmunkás, se pedig a szótár ne befolyásolja. A lejegyzett szöveget sem javították a későbbiekben, így a végeredmény olyan változatos hosszúságú szakaszokból álló, spontán beszélt nyelvi szöveg lett, amely tartalmaz tévesztéseket, helyesbítéseket, elharapott szavakat, helytelen egyeztetéseket stb. (Ruttkay-Miklán 2008). Ennek bizonyos nyelvi jelenségek vizsgálatában jelentősége van (Grenoble 2012: 102).

3. Az adatközlőről

Az adatközlő Roza Makarovna Rohtimova volt, aki 1946-ban a Szinja folyó menti Tiltum faluban született, és a későbbiekben sem hagyta el a folyóvidéket, tehát a színjai nyelvjárást beszélte, csakúgy mint férje. Megözvegyülése után Roza Makarovna egyedül nevelte gyerekeit, és beköltözött a folyó alsóbb szakaszán található településközpontba, Ovgortba, ahol az általa jól ismert hagyományos világ mellett a modernebb élettel is kapcsolatba került. Beszédmódja ennél fogva nem archaikus, hanem jól reprezentálja a kétnyelvű

környezetbe költözött, nyelvjárását biztosan ismerő, és oroszul is igen jól tudó hanti beszédprodukciónak (bővebben: Ruttkay-Miklós 2008).

4. A feltételes mondatok típusai a vizsgált szövegekben

A nyelvek mindegyike rendelkezik valamilyen eljárással a feltételes viszony kifejezésére. Az a sokféleség, amely a jelöltség különböző mértékéből és a jelölők változatosságából fakad, a parataktikus szerkezetektől (jelöletlen szerkezetek, amelyekben a feltételes olvasatot inkább a kontextus és az említett események logikai összefüggése sugallja vagy teremti meg), a kapcsolat többszörös jelölése (utalószó, kötőszó, igeidő stb.) miatt kifinomult kifejezés-módokig terjed (Bakró-Nagy 2008; Veltmann 1994: 683). A dolgozatban azt a viszonylag tág, de a vizsgálat során jól használható, leegyszerűsített definíciót veszem alapul, amely a nyelvi megformálástól elvonatkoztatva adja meg a definíciót. Eszerint a feltételes szerkezet olyan állítást tartalmaz, amelynek teljesülése a szerkezet egy másik részének teljesülésétől, illetve igazságtartalmától függ (Bakró-Nagy 2006: 1). Két fő alkotóeleme a protasis (feltétel, előzmény; ang. antecedent) és az apodosis (következmény; ang. consequent).

Riese monográfiájában (1984) az északi hantira jellemző feltételes mondatok típusainak bemutatását (az említett nyelvi elemekből csak a színjai nyelvjárású alakokra szorítkozva) a következőképpen lehet összefoglalni. A nyitott feltételt tartalmazó feltételes mondatoknak három fő típusa van: (a) a *ki* feltételes partikulát tartalmazó protasis + apodosis; (b) protasis feltételes partikula vagy feltételes kötőszó nélkül + apodosis, ezt parataktikus (jelöletlen tagmondatokból álló) szerkesztésmódként is emlegetik; (c) a *χun* 'mikor' kötőszót tartalmazó feltételes mondatok. (A mondat apodosist tartalmazó részében nincsen utalószó.) E szerkezetek közül minden bizonnyal a jelöletlen, parataktikus feltételes mondattípus a legősibb, amelyben értelemszerűen a protasis + apodosis sorrend az uralkodó, és azt is tudjuk, hogy az obi-ugor nyelvek a *ki* / *ke* feltételes partikulát a komiból vették át. A *ki* partikula tagmondatkezdő pozíción kívül szinte minden más helyen előfordulhat a mondatban, bár a legjellemzőbb az állítmány előtti és az abszolút tagmondat végi pozíció. Általában véve uralkodó a protasis + apodosis sorrend, ha azonban a sorrend fordított, akkor mindenképpen megjelenik a *ki* feltételes partikula. A *ki* partikulát tartalmazó feltételes mondatok számbeli fölénye vitathatatlan, az összes példa 89%-a tartalmazza (Riese 1984: 101–106).

Roza Makarovna szövegeiben a feltételes összetett mondatok megformálásának a fentieknél több fajtája lelhető fel. Természetesen akadnak példák a parataktikus szerkesztésmódra, és a protasisban *ki* partikulát tartalmazó mondatokra is. Az oroszról kölcsönzött *jesli* kötőszót tartalmazó mellékmondatot

is találunk. Van példa kötőszót és partikulát egyaránt tartalmazó mellékmondatokra is (*jesli ... ki*). Emellett két hanti kötőszóval is előállhat ugyanez: *χōn* 'mikor' ... *ki*, illetve *χōta* 'hol' ... *ki*. Végül olyan mondattal is találkozhatunk, amelyben a *ki* partikula – amely jellemzően nem fordul mondatkezdő pozícióban – a tagmondatkezdő kötőszó helyzetében van, miközben ugyanilyen partikula zárja is a mondatot (*ki... ki*). A Riese által említett *χōn* kötőszavas feltételes mondat nem fordult elő. Az alábbiakban a felsorolt típusok mindegyikére található példa.

A parataktikus szerkesztésmód jellemzője az, hogy a feltételt megfogalmazó mellékmondat (protasis) minden szempontból jelöletlen, nem találunk sem kötőszót, sem utalószót, sem feltételes partikulát. A két tagmondat között logikai kapcsolat van, és a tipikus sorrend protasis + apodosis, pl. (1):

- (1) *ōχ āntām in wan, let-ōt ũ-ti śir-en āntām.*
 pénz Neg most nézd étel vesz-Inf mód-2Sg Neg
 'Ha most nincs pénz, nézd, nem tudsz ennivalót venni.' (Ruttkay-Miklián 2010)

A Riese által vizsgált nyelvi anyagokban és Roza Makarovna szövegeiben is a *ki* partikulával jelölt protasisú mondatok a legjellemzőbb kifejezései a feltételes mondatoknak.

- (2) *nō, šūw, ulten jastl, il pit-l ki, tōrām*
 na köd általában aszongya le esik-Prs.3Sg ha időjárás
jām-a ji-l, nōχ katlās-l ki, jert-a ji-l,...)
 jó-Lat válik- Prev összeáll- ha eső-Lat válik-Prs.3Sg
 Prs.3Sg Prs.3Sg
 'Na, a köd, általában, aszongya, ha leesik, jó idő lesz, ha összeáll, esni fog (...)' (Ruttkay-Miklián 2010)

A (3) *jesli* kötőszót tartalmazó mellékmondatra hoz példát. Ebben az apodosis megelőzi a protasist, ami akkor fordul elő, amikor a feltételes viszony jelölt (Nb. a többi *jesli* kötőszót tartalmazó példában nem ilyen a sorrend):

- (3) *χulm-a jōχαR-s-əl. āntām kātñ-a, χulm-a, jesli χulām juš!*
 három- elágazik- NegPtcl kettő- három- ha három út
 Lat Prs.3Sg Lat Lat
 'Háromfelé ágazik. Nem ketté, háromfelé, ha három út!' (Ruttkay-Miklián 2010)

A *jesli* kötőszó megjelenik olyan mellékmondat elején is, amelyik tartalmazza a hanti feltételes partikulát. A (4) valójában a feltételes mondatnak nem a prototípusa, jobb példa a feltételes mondat az időhatározói összetett mondat szemantikájának érintkezésére:

- (4) *nõ, mõlti săḡat, nõ jesli pelt-s-en ki, nãṇ*
 na valami PurpPpos na ha cserél-Pst-2Sg.O ha te
jasti-l-ən: ma, ma ši săḡat pelt-s-em tãme-m.
 mond-Prs-2Sg én én az PurpPpos mond-Prs-1Sg.O ez-1Sg
 'Na, valamiért, na, ha elcserélted, azt mondom: én, én azért cseréltem ezt.' (Ruttkay-Miklián 2010)

Ugyanakkor más kötőszókkal is előfordul a *ki* partikula ugyanazon a tagmondaton belül. Mivel az időhatározói mellékmondatok szemantikailag nem állnak távol a feltételesektől, semmiképpen nem meglepő, hogy a 'mikor, amikor' jelentésű *ḡõn* megjelenhet protasisban. Riese (1984) tárgyalja, hogy a legészakibb hanti nyelvjárásokban, Pápay szövegeinek tanúsága szerint létezik *ḡundi-gi* összetett kötőszó is, amely gyakorlatilag ugyanazokból az elemekből épül fel (ti. az obdorszki nyelvjárásban a *ḡunti* a *ḡun* megfelelője, amely után zöngésült változatban a *ki* partikula található), itt azonban másról, kettős jelölésről van szó, amikor is a kétféle nyelvi mintát egyaránt követő tagmondatban kötőszó és partikula is szerepel (5):

- (5) *uxəl-en, lűw ḡõn lõpas-en jem ki åt tãj-l,*
 szán-2Sg ő amikor tároló-2Sg tiltás ha Neg birtokol-Prs.3Sg
nõ nõḡ ḡux-ti ki åt raḡ-əl, want-e,
 na fel mászik-Inf ha Neg lehet-Prs.3Sg néz-Imp.2Sg.O
ši ɔməs-l-en uxl-en.
 PtcI állít-Prs-2Sg.O szán-2Sg
 '...a szánt, ha a lábaskamra nem tilalmas, na, ha felmászni nem szabad rá, nézd, odaállítod a szánt.' (Ruttkay-Miklián 2010)

Egy másik kötőszó, amely a fentiekhez hasonlóan előfordulhat a *ki* partikulával együtt, az a *ḡõta* 'hol'. Az alábbi példában azonban távolról sem helyhatározói mellékmondatról van szó, a feltételes jelentés bizonyos (6):

- (6) *ar-sir sɔḡəl ul. ḡõta nãṇ ki wɔḡ-l-ən,*
 sok-fajta deszka van.Prs.3Sg hol te ha vág-Prs-2Sg

lōpsax-a pa ji-l, pa sōxəl.
 lapos-Lat valóban válik-Prs.3Sg is deszka
 'Sokféle deszka van. Ahol/ha(?) csak úgy te bárdolod,
 ha lapos is lesz, az is deszka.' (Ruttkay-Miklián 2010)

A következő példában a protasisban ugyancsak együtt szerepel kötőszó és partikula. A korábbi példákkal szemben tagmondatkezdő „kötőszó” gyanánt az egyébként kizárólag tagmondatkezdő szerepben nem látható *ki* feltételes partikula áll, majd pedig *ki* partikula fejezi be a tagmondatot. Ez a különös mondat úgy állhatott elő, hogy a *ki* partikula mint feltételességet jelölő elem a kötőszókban bővelkedő orosz nyelv hatására kötőszóként, tagmondatkezdő pozícióban jelenik meg, és eközben a *ki* a hagyományos partikula szerepkörben is ott van a feltételt kifejező tagmondat végén. Mivel erre egyetlen példa akad, nem könnyű eldönteni, hogy vajon – a spontán beszédnél nem idegen – tévesztésről van-e szó (azaz egyszerinek vagy nagyon ritkának tartandó az adat, és valószínűleg nem minősülne grammatikusnak a mondat), vagy valamilyen értelemben elfogadható (lenne-e) a színjai hanti beszélők számára.

- (7) *ki jǎxa ar-šək sōx xōša ōl-l ki, sōx sí.*
 ha együtt sok-Comp holmi Ppos hever- ha holmi bizony
 Prs.3Sg
 'Ha együtt hever több holmi, az holmi bizony.' (Ruttkay-Miklián 2010)

5. A *ki* partikula egyéb szerepei

Annak megítéléséhez, hogy a *ki* partikula a feltételesség kifejezésében milyen szerepet vállal, tisztában kell lennünk azzal, hogy vannak-e további szerepei vagy jelentései, s ha igen, ezek milyenek.

Az egyik jellemző előfordulása olyan szövegrészekben figyelhető meg, ahol az adatközlő már megkapta a magyarázandó szót, és éppen azon tűnődik, hogy jól értette-e, vajon az-e a szó, amelyikre ő gondol, esetleg nem biztos a jelentésében, vagyis valamiféle bizonytalanság jellemzi a mondatot. A számtalan hasonló példa közül egyet mutat be a (8):

- (8) *sít mōs jasəŋ ki.*
 az mese szó ha
 'Az esetleg mesei szó.' (Ruttkay-Miklián 2010)

A következő mondatban ugyancsak valamilyen fokú bizonyosság vagy valószínűség kifejezésére szolgál. A mondat egyértelműen következtetést fe-

jez ki ('érkezésedkor hideg volt, ezért nem voltak már valószínűleg szúnyogok'), nem pedig feltételt és következményt (*'érkezésedkor hideg volt, ha nem voltak szúnyogok').

- (9) *năŋ jōχət-m-en-[Ø] ta iški us, pelňa χōla-s ki.*
 te érkezik-PstPrtl- na hideg van. szúnyog elfogy- ha
 2Sg-[Loc] Pst.3Sg Pst.3Sg

'Amikor te érkeztél, hideg volt, a szúnyog talán elfogyott.' (Ruttkay-Miklián 2010)

Kiterjedt használatát az is mutatja, hogy bizonytalanság kifejezésére kódváltó mondatokban is megjelenik. Erre nem is egy példa akad (10)–(11):

- (10) *lōłpi, śiməs karti, mŭj... swińec,*
 ólom olyan vas/fém mi ólom (or.)

kāk năziwa-jet, swińec ki.
 hogy (or.) hív-3Sg (or.) ólom (or.) ha

'Ólom, olyan fém, micsoda... ólom, hogy hívják, ólom talán.'
 (Ruttkay-Miklián 2010)

- (11) *sōwa tām mŭj năwrena (!) kāk eta pōčka-en iti ki,*
 zúza ez mi alighanem mint ez vese módjára ha
 (or.) (or.) (or.) (or.)-2Sg

'A zúza, az micsoda, alighanem mint ez a vese talán, (...)'
 (Ruttkay-Miklián 2010)

A *ki* partikula tehát nemcsak a feltételes mellékmondatokban szerepel, hanem meglehetősen sűrűn tűnik fel valószínűség kifejezőjeként is. Annak felmérésére, hogy milyen arányban tölti be ezt a két funkciót, a korpusz egy részében, az *s-* kezdetű szócikkekhez tartozó kommentárookban megszámláltam a kétféle előfordulást. Ez körülbelül 19 teljes oldalnyi szövegmennyiséget jelent, amelyben a szavak száma 13 778. Ebben a *ki* feltételes partikulaként 58 mondatban jelenik meg, 24 mondatban pedig a valószínűség kifejezésére szolgál.

A *ki* partikula a fentitől különböző szerepkörben is feltűnik. Amint arról már többször volt szó, az időhatározói és a feltételes mellékmondatok szemantikailag olykor nem állnak egymástól távol. A következő példa besorolása problematikus lehet (12):

- (12) *nő, amp-ət xõn jõt-l-ət ki, šiti*
 na kutya-Pl amikor játszik-Prs-3Pl ha így
jast-l-a, atəm tǝrəm-a ji-l.
 mond-Prs-Pass.3Sg rossz idő-Lat válik-Prs.3Sg
 'Na, amikor a kutyák játszanak, azt mondják, hogy rossz idő lesz.'
 (Ruttkay-Miklián 2010)

A következő mondat (13) inkább időhatározói összetett mondat, bármelyik értelmezés szerint tagoljuk:

- (a) amikor a kötél elszakad, (akkor) összekötöd, és – aszongya – „összetoldom”;
 (b) amikor a kötél elszakad (és) összetoldod, – aszongya – „összetoldom”.

Ugyanakkor a feltételes relációval is rokonságot tart, ezért nem meglepő, hogy az 'amikor' jelentésű kötőszóval kezdődő határozói mellékmondatban is jelentkezhetsz a *ki* partikula, amint az alábbi példában (13):

- (13) *xõn kel toχ-əl ki, jǎχa jǎr-l-en, jastl: oL-L-em.*
 amikor kötél szakad- ha (?) össze köt-Prs- aszongya told-Prs-
 Prs.3Sg 2Sg.O 1Sg.O
 'Amikor a kötél elszakad, összekötöd, aszongya: összetoldom.'
 (Ruttkay-Miklián 2010)

Más példák is vannak azonban arra, hogy a *ki* partikula kötőszóval kezdődő, de nem feltételes mellékmondatot zár le. Az alábbi két példa (14) (15) mellékmondataiban a kötőszó nem 'ha' vagy 'amikor', hanem 'ahol' jelentésű.

- (14) *xõta jǎm-a šit-l ki, šit mǔw-əl lepət.*
 hol jó-Lat lehet-Prs.3Sg ha (?) az föld-3Sg puha
 (Kemény, kemény ez a prém szokott lenni, vagy leginkább a prémnél van, kemény. Vagy kemény föld, a földet néha valami nem bír (ásni), és azt mondod: a föld kemény.)
 'Ahol jól lehet, ott a föld puha.' (Ruttkay-Miklián 2010)
- (15) *šit tǎŋχa lǔw mǔj, sǔt, lǔw šiməs kew,*
 az alighanem ő/az mi fenőkő ő/az olyan kő,
ateŋ kew, ǎntəm ǎl kew-šup, lǔw šiməs kew, sǔt,
 külön kő Neg egyszerű kő-darab, az olyan kő fenőkő

χῶτα *keši* *lōχᾶt-ti* *χῶr-pi* *ki*,
 ahol kés élez-PrsPrtl alak-Adj ha (?)

il'i *lajəm* *lōχᾶt-l-ən*, *păsti-ja* *ji-l*.
 vagy fejsze élez-Prs-2Sg éles-Lat válik- Prs.3Sg

'Az alighanem, az mi(csoda), fenőkő, az olyan kő, külön kő, nem egyszerű kődarab, az olyan kő, fenőkő, ahol (?amely) kés élező formájú, vagy fejszét élezel, éles lesz.' (Ruttkay-Miklán 2010)

Mindez arra mutat, hogy van a *ki* partikulának a feltételesség és a valószínűség kifejezésén túl egy olyan funkciója is, amely a kis számú előfordulás miatt egyelőre nem írható le teljes biztonsággal. Annyi mindenesetre elmondható, hogy feltételes mondatokon kívül, és más (azaz nem *χῶn* és nem *jesli*) kötőszók által bevezetett mellékmondatokban, tagmondatzáró pozícióban is előfordul.

A fentieket számadatokkal összegezve az alábbiakban foglalhatjuk össze a feltételes mód kifejezési lehetőségeit Roza Makarovna idiolektusában.

	R. Makarovna / s-kezdetű szócikkek		Riese 1984
	szám	%	%
<i>ki</i> partikula	58	78	89
parataxis	15	20	10
egyéb	1	2	1

A hagyományos megformálású feltételes mondatok aránya

Ha az *s-* kezdetű szócikkek adatainak fenti arányai alapján becsléseket végzünk arra nézve, hogy vajon a teljes szövegben hány *ki* partikulával kifejezett, és hány parataktikus szerkesztésű feltételes mondat lehet, a következő számokat kapjuk:

a feltételes mondat megformálása	becsült mennyiség
<i>ki</i> partikula	600–700
parataxis	150–200

A két leggyakoribb feltételesmondat-fajta becsült mennyisége

Ezzel – legalábbis nagyságrendileg – összevethető a korábban bemutatott megoldások gyakorisága. Az alábbi összesítésben a zárójelben álló számok az összes szóba jöhető, de például kissé töredékes vagy más okból bizonyta-

lanul megítélhető mondatok számát jelölöm. A nem zárójeles számok utalnak a biztos adatokra.

kötőszó és/ vagy partikula	előfordulás
<i>jesli</i>	3
<i>jesli ... ki</i>	2 (3)
<i>xun ... ki</i>	5 (8)
<i>xota ...ki</i>	2 (3)
<i>ki... ki</i>	1
összesen	13 (18)

A nem hagyományos megformálású feltételes mellékmondatok
R. Makarovna szövegeiben

Amint azt a fenti táblázatok adatai mutatják, az oroszból kölcsönzött kötőszó, a *jesli* 'ha' önállóan, azaz partikula nélkül mindössze három alkalommal adatható. Azokkal az előfordulásokkal együtt, amelyekben a mellékmondatban megtalálható a *ki* partikula is, összesen 5 (6) alkalommal fordul elő. Ha összevetjük az 2. és a 3. táblázat adatait, azt látjuk, hogy a feltételes mondatok hagyományos megformálásainak (becsült) száma (750–900) nagyságrendileg is felülmúlja az újító megoldások számát (13 / 18).

6. Összefoglalás

A bevezetőben feltett kérdésekre a szövegek vizsgálata nyomán a következő válaszok adhatók. Az oroszból kölcsönzött *jesli* feltételes kötőszónak, amely a szakirodalom alapján már az 1980-as évekre behatolt a finnugor nyelvek többségébe, így a hantiba is, a várhatónál jóval kevesebb az előfordulása a 2000-es évek elején egy középkorú kétnyelvű beszélő nyelvén.

Roza Makarovna a feltételes mondatok megformálása szempontjából hagyományos beszélőnek tűnik. Egyfelől azért, mert a hagyományos hanti eljárássok közül a korábbiak, eredetibbnek tartható paraktikus szerkesztést nagyobb százalékban produkálja, mint a Riese (1984) kutatásainak alapját képező szövegek.

Másrészt annak ellenére, hogy más grammatikai funkciói is kialakultak vagy kialakulóban vannak, az intenzív orosz–hanti kontaktusok előtti időben a feltételes mellékmondat legtipikusabb jelölőjének számító *ki* feltételes partikula ma is a legtipikusabb jelölő, hiszen a vizsgált korpuszban még mindig határozott többségben van más megoldásokkal szemben.

Amint más nyelvek példázzák, hasonló grammatikai feltételek között kialakul(hat) kettősen jelölt mellékmondat is (azaz a kizárólag mondatkezdő helyzetet el nem foglaló partikula és a tagmondatkezdő kötőszó együttes használata, esetünkben: *jesli ... ki*). A várakozásokkal szemben ilyenre csupán kis számú példa akad. Ugyanakkor ez az innováció nemcsak feltételes mondatokban és orosz eredetű kötőszóval fordul elő, hanem más határozói mellékmondatokban is, hanti eredetű kötőszóval.

A fenti adatok alapján valószínűleg nem a *jesli* direkt hatása a kötőszók viszonylagos térnyerése, hanem sokkal inkább a kétnyelvű helyzet általános következményeként értelmezhető, amelyben a hanti egy jellemzően kötőszavas összetett mondatokat alkalmazó nyelvvel kerül kontaktusba.

Rövidítések

Adj	melléknév	Ppos	névutó
Comp	középfok	Prev	igekötő
Imp	felszólító mód	Prs	jelen idő
Inf	főnévi igenév	PrsPrtl	folyamatos melléknévi igenév
Lat	lativus	Pst	múlt idő
Loc	locativus	PstPrtl	befejezett melléknévi igenév
Neg	tagadó	Ptcl	partikula
O	tárgyas ragozás	Purp	célhatározó(i)
or.	orosz	Sg	egyes szám
Pass	passivum		
Pl	többes szám		

Irodalom

- Alvre, Paul 1983: Vene laenudest uurali keelte konjunksioonides. In: Janhunen, Juha – Peräniitty, Anneli – Suhonen, Seppo (toim.), Symposium saecularae Societatis Fenno-ugricae. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 185: 25–50.
- Bakró-Nagy Marianne 2006: Grammatikai kölcsönzés és grammatikalizáció. A komi feltételes *ke* partikula a manysiban. In: Sipos M. (szerk.), Obi-ugorok a 21. században (CD). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- Bakró-Nagy, Marianne 2008: Conditional constructions in Uralic. <http://www.univie.ac.at/urtypol/bakro.pdf>
- Grenoble, L. A. 2012: Areal Typology and syntactic change. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin) 2012/1: 101–104.
- Jefremova, Tatyjana 2013: Mondattani kontaktusszerkezetek megítélése és használata városi marik beszédében. In: Csepregi Márta – Kubinyi Katalin – Siivonen, Jari (szerk.), Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszék, Budapest.
- Kaysina, Inna 2013: The Adoption of Russian Conjunctions in Udmurt. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 4/2: 131–144.
- Homljak 2002: Л. Р. Хомляк, Арем-моньцэм ел ки манл... Если моя сказка-песня дальше идёт... Групп Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Leinonen, Marja 2002: Influence of Russian on the Syntax of Komi. Finnisch-Ugrische Forschungen 57: 195–358.
- Majtyinszkaja 1983: К. Е. Майтинская, Заимствованные служебные слова в финно-угорских языках. In: Janhunen, Juha – Peräniitty, Anneli – Suhonen, Seppo (toim.), Symposium saecularae Societatis Fenno-ugricae. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 185: 179–188.
- Pápay József 1910: Északi-osztják nyelvtanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Rédei, Károly 1968: Nordostjakische texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen.
- Riese, Timothy 1984: The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages. Studia Uralica 3. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs (VWGÖ), Wien.
- Rießler, Michael 2007: Grammatical Borrowing in Kildin Saami. In: Matras, Yaron – Sakel, Jeanette (eds), Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective. Mouton de Gruyter, Berlin. 31–74.
- Ruttkay-Miklán, Eszter 2008: The Dialect Spoken by Roza Makarovna. Synya Khanty Dictionary. <http://hantisirn.nytud.hu/sites/default/files/Dialect%20of%20Roza%20Makarovna2.pdf>
- Ruttkay-Miklán, Eszter 2010: Synya Khanty Dictionary by Roza Makarovna. Kézirat.
- Sipos Mária 2014: Célhatározói mondatok idiolektális variánsai egy hanti–orosz kétnyelvű beszélő szövegeiben. Nyelvtudományi Közlemények 110: 77–94.

- Steinitz, Wolfgang 1975: Ostjakologische Arbeiten. Band I: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1988: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin.
- Tánczos Orsolya 2013: *Hogy ... hogy?* Kettős kötőszók az udmurt mondatban. In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 95–112.
- Thráinsson, Höskuldur 2013: Ideal Speakers and Other Speakers. The case of dative and other cases. In: Fernández, Beatriz – Etxepare, Ricardo (eds), *Variation in Datives: A Micro-Comparative Perspective.* Oxford Studies in Comparative Syntax. Oxford University Press, Oxford. 161–188.
- Veltmann, Frank 1994: Conditionals. In: Asher, R. E. – Simpson, J. M. Y. (eds), *The encyclopedia of language and linguistics.* Pergamon Press, Oxford – New York.

*

Some Consequences of Borrowing the Russian Conjunction *jesli* in the Khanty Language

The present paper deals with the types of conditionals in the Khanty language. The traditional ways of expressing conditional relation are on the one hand sentences with a conditional clause using the Khanty particle *ki*, and, on the other hand, sentences consisting of juxtaposed clauses (with neither conjunctions nor particles). The Russian conditional conjunction *jesli* has been said to be borrowed by the majority of Finno-Ugric languages, i.e. by Khanty as well. The main questions of the paper are the following: (a) to what extent is *jesli* present in the speech production of a middle-aged balance bilingual speaker? (b) what is the distribution of the sentences containing *jesli* and *ki*? (c) are there any consequences of appearing *jesli* in the Khanty conditionals; (d) are there double-marked sentences in great number. As a corpus for investigations, the text recordings (transcribed, as well as translated into English and Hungarian) amounting to 70 hours collected from a Synya Khanty speaker was used. The results indicate that borrowed elements, as well as syntactic structures induced by the borrowed conjunction were only used in a small proportion of the conditional sentences.

MÁRIA SIPOS

A manysi evidenciálisról¹

SIPŐCZ Katalin

1. Az evidenciális

Az evidenciális grammatikai kategóriája az utóbbi években az uralisztikai szakirodalom egyik sokat kutatott területévé vált. Nemcsak az uráli nyelvészet mutat figyelemre méltó érdeklődést a téma iránt (Erelt 2002; Kehayov 2002; Künnap 2002; Metslang – Pajusalu 2002), számos monográfia, tanulmány vizsgálta, és az újabb tipológiai kutatásokban is előkelő helyet foglal el ez a témakör (vö. de Haan 2013a, 2013b). Az obi-ugor nyelvek is megjelentek az evidenciális tárgyaló szakirodalomban (Skribnik 1998, 1999, 2012; Nikolaeva 1999; Csepregi 2014).

Szemantikai jelentését tekintve az evidenciális az a grammatikai kategória, amellyel a beszélő a közlésben az információszerzés forrására utal.² Grammatikai megvalósulása szerint az evidenciális tartalom többféle módon is kifejeződhet. Kevésbé grammatikalizálódott formában határozószó, módosítószó, szó szerkezet hordozhat ilyen funkciót, erősebben grammatikalizálódott módon pedig partikulák, modális igék, speciális igealakok használatosak az adott nyelvben. (Vö. *A bátyám, úgy látszik, már elment. – A bátyám már elmehetett.*) Ha speciális igealak használatos az evidencialitás kódolására, akkor további csoportokról beszélhetünk aszerint, hogy affixális elem, modális (segéd)ige vagy igemód fordul elő ebben a szerepben. A bizonyosságnak különféle módoszatai lehetnek: elsődlegesen a közvetlen vagy közvetett úton szerzett bizonyosság között kell különbséget tenni. Közvetlen evidencia esetén a beszélő érzékszervei jelentik az információ forrását, azaz a beszélő látta, hallotta, vagy más érzékei útján érzékelte a hírt, melyet közöl. Közvetett evidenciánál pedig vagy hallomáson, vagy pedig következtetésen alapul a közlés. A felsorolt típusokat valamilyen módon minden nyelv ki tudja fejez-

¹ A tanulmány az OTKA K 101652.sz. kutatás keretében készült.

² Az evidenciálissal gyakran együtt említett kategória az ún. episztémikus modalitás, mely a szituáció valószínűségének a megbecslését fejezi ki (Kugler 2012: 45).

ni, de grammatikalizálódott eszközzel nem minden nyelv rendelkezik (de Haan 2013b). A grammatikalizálódott evidenciálissal rendelkező nyelvek pedig a fenti típusokat megjeleníthetik ugyanazzal a grammatikai kifejező eszközzel, azaz nyelvtanilag nem differenciálnak közöttük, de vannak nyelvek, melyek ezen a téren „gazdagabbak”, azaz akár különféle toldalékokat használhatnak például vizuális, auditív vagy egyéb érzékszerveken alapuló evidenciák esetében (Kiefer 2000: 328–331). Jelen írásomban nem kívánok az evidenciális elméleti kérdéseivel részletesebben foglalkozni, célom a manysi evidenciálisról rendelkezésre álló ismereteket áttekinteni, kiegészíteni.

2. Evidenciális a manysi szakirodalomban

Több uráli nyelvben is használatos a grammatikalizálódott evidenciális (észti, lívi, mari, komi, udmurt, obi-ugor és szamojéd nyelvek), viszont az evidenciális megnevezés csak az utóbbi évtizedben kapcsolódott ezekhez a jelenségekhez, addig többnyire a szemtanúsági – nem szemtanúsági kategória névvel jelent meg a nyelvreírásokban. Ez érthető, hisz maga az evidenciális terminus is csak az elmúlt évtizedekben vált közhasználatúvá. Az ezzel a kategóriával rendelkező uráli nyelvekre jellemző, hogy formailag az ige participiuma hordozza ezt a funkciót (Csepregi 2014).

2.1. A manysi nyelvreírásokban és grammatikákban szintén nem jelent meg sokáig az evidenciális, de ez nem jelenti azt, hogy a korábbi nyelvtanok, tanulmányok ne említették volna meg azt, hogy a participium állhat állítmányi helyzetben és ennek sajátos jelentéstartalma is lehet. Munkácsinak a manysi nyelvjárásokat leíró könyve az igemódoknál a „föltételes és parancsoló” módokról szól (Munkácsi 1894: 37–40), evidenciálisról természetesen nem. Az északi nyelvjárás ismertetésében azonban megemlíti, hogy a jelen idejű melléknévi igenév „fölvéve a birtokosragot a folyamatos jelen kifejezésére szolgál (participium praesentis)” (uo. 43), valamint a befejezett melléknévi igenév és a gerundium a „birtokosragokkal mint állítmány, kifejezheti az alany személyviszonyát is” (uo. 45), pl. *naŋ ti xotal at temen* ’te ma nem ettél [eszik-PT.PST-2SG]’³. Hasonlót ír a középszloveni nyelvjárással kapcsolatban is (uo. 129). Munkácsi az efféle szerkezetek lehetséges jelentésárnyalatait nem elemzi. Kálmán Béla a Chrestomathia Vogulicában (Kálmán 1976a) nem említi a participiumok állítmányi használatát, a német nyelvű szöveg-

³ Tanulmányomban a manysi alakok glosszázásában a kérdéses morfémat a hivatkozott szakirodalom alapján nevezem meg. Eszerint, ha a hivatkozás szerzője igenévképzőnek tartja, én is így szerepeltem (PT.PRS, PT.PST, GER), ha evidenciális vagy miratív igemódnak, akkor a glosszában én is annak nevezem (EV, MIR)

gyűjteménye nyelvtani leíró részében viszont kitér az igenevek állítmányi szerepére, és nem-szemtanúsági múltként írja le a jelenséget (Kálmán 1976b: 41).

A manysi igenevekről monografikus leírás is rendelkezésünkre áll. Sz. Kispál Magdolna Munkácsi és Kannisto gyűjtésének vizsgálata alapján jellemzi a manysi igenevek mondattanát, és részletesen elemzi az igenevek állítmányként való használatát is (Sz. Kispál 1966). Mivel Sz. Kispál könyve a témánkat is érintő legrészletesebb adatfeldolgozáson alapuló könyv, célszerűnek tűnik röviden ismertetni, mit állapít meg az igenevek evidenciális-szerű használatáról. Az evidenciális elnevezés nála sem szerepel, főképpen a nem-szemtanúsági terminust említi, az igenév „módvonatkozásának” tartja, mellyel a beszélő a „nem látott, csak hallomásból ismert, vagy eredményeiben tapasztalt cselekvést, történést, ill. állapotot jelöli” (uo. 289).

A *-n(e)* képzős (folyamatos melléknévi) igenévvel kapcsolatban leírja, hogy ennek állítmányi szerepe meglehetősen ritka (kb. 80 előfordulás a teljes korpuszban), idővonatkozása folyamatos jelen, és módvonatkozást tekintve „azt jelzi, hogy a vele állított cselekvés, történés vagy állapot valamilyen szempontból bizonytalan, ill. teljesen átmeneti jellegű” (uo. 168–169). Megjegyzi, hogy Kannisto ezt rendszeresen jelzi is német fordításában a *’scheint zu’, ’wohl’, ’sicher’* elemekkel. A *-n(e)* igenév főbb funkcióit az alábbiakban összegzi (uo. 168–172, a példákat tőle idézem az eredeti forrás helyét is felüntetve):

(a) a rövid ideig tartó állapot jelölése:

- (1) *vit-xulən tayilä šält-nə*
 víz-hal-LAT tele lép-PT.PRS (VNGY I. 153)
 ’tele van hallal’ (’,vízi hal által tele van lépve ~ menve’)

(b) többnyire regékben az elmosódott, határozatlan látvány, kép elmondása:

- (2) *sunsi-tä: xarä paul ōl-nä-tä*
 néz-SG>3SG tágas falu van-PT.PRS-3SG
 ’nézi: egy tágas falu van [előtte]’ (VNGY II. 19)

(c) gyakran a ’mond’ igéhez kapcsolódóan az állítás határozatlanságát, esetleges valótlanóságát fejezi ki:

- (3) *nān lūl piš ōšnē-n*
 ti rossz szokás birtokol-PT.PRS-2SG
 ’Ihr scheint die üble Sitte zu haben’ (WV II. 170)

Az *-m* képzős (befejezett melléknévi) igenév a folklórszövegekben jóval ritkábban szerepel állítmányként, mint jelzőként, ennek ellenére gyakoribb, mint a *-ne* képzős igenév állítmányi szerepben (kb. 600 előfordulás a teljes korpuszban). Idővonatkozása múlt, kifejezhet előidejűséget is. Módvonatkozását tekintve elsősorban a nem-szemtanúsági jelentésárnyalatot fejezi ki, pl. az alábbi mondatban a második tagmondat cselekvését az elbeszélő – bent lévén – már nem láthatta:

- (4) *ēkwā kwonā kwāl-əs, kit liliŋ pirwā pūwmāt-əm*
 asszony ki kel-3SG.PST két élő ruca fog-PT.PST
 'az asszony kiment, megfogott két eleven rucát' (VNGY I. 29)

Az *-im(a)* képzős igenév (gerundium) az adatok egynegyedében szerepel állítmányi helyzetben, kifejezhet egyidejűséget és múlt időt is, és az *-m* képzős igenévhez hasonlóan a nem-szemtanúsági jelentést hordozza, ezzel összefüggésben tartalmazza a váratlanság mozzanatát. A gerundium állítmányként mindig passzív értelmű.

- (5) *jurt-xum-im-nə ta tūlment-ime-t pōr-anem*
 barát-férfi-1SG-LAT PTCL ellop-GER-PL ikra-PL>1SG
 'társam, az lopta el az ikrám' (VNGY IV. 246)

Sz. Kispál megállapítja, hogy az igenevek főképpen 3. személyű személyragokkal kapcsolódnak, és a fent ismertetett módféle használatok elsősorban az északi nyelvjárást jellemzik.

2.2. A 20. század második felétől jelentkező, orosz kiadású manysi nyelvkönyvekben jelennek meg először egyfajta paradigmaként kezelve a kérdéses igei alakok, de nem teljesen egységesen mutatják be ezeket az egyes szerzők. Balangyin (1960: 111–124) nyelvkönyve az igenevek között tárgyalja a jelenséget. A nyelvkönyv példamondatai bemutatják az igenevek különféle mondatbeli szerepben való előfordulását (jelzői szerep, cselekvésnévi funkcióban különféle határozói szerep), köztük az állítmányi szerepet is (6-7), de a funkcióról nem szól, illetve az *-m* képzős igenév állítmányi szerepével kapcsolatban említi a régmúlt idő kifejezését (7).

- (6) *Suns-en: eln pāwəl ūnli-ne-te!*
 néz-IMP elől falu ül-PT.PRS-3SG
 'Nézzétek, elől – úgy tűnik – egy falu van!'
 (Balangyin 1960: 113)

- (7) *Māxum xōsat xul ališl-aŋkwe min-am-ət.*
 nép régen hal öl-INF megy-PT.PST-3PL
 'Az emberek már rég elmentek halászni.' (uo.)

Rombangyejeva (1973: 137–144) manyisi nyelvkönyve az első, melyben voltaképpen paradigmaként, igemódként szerepel a kérdéses kategória. Rombangyejeva nem-szemtanúsági módnak nevezi a vizsgált alakokat (неочевидное действие / аудитивное наклонение). Balangyin nyelvkönyvével szemben mind a jelen (*-n* képzős), mind a múlt idejű (*-m* képzős) alakoknál alanyi és tárgyas ragozású paradigmát is közöl, a passzív formát (*-ima* képzős), melynek értelemszerűen csak egyféle ragozási sora van, múlt idejűnek tartja. A könyv meglehetősen részletesen ismerteti az igealakok morfológiáját, funkciójukat illetően szűkszavúbb, használatukat példamondattal nem illusztrálja. Véleménye szerint a jelen idejű formák olyan cselekvés kifejezésére szolgálnak, melyek a beszéd pillanata előtt kezdődtek el, de a beszélő csak a megnyilatkozás pillanatában szerez róla tudomást, és azt befejezetlennek érzékeli (uo. 137). Az *-n* képzős alaknak – Rombangyejeva szerint – passzív értelme is lehet, vö.: *totnem* 'оказывается, я везу (то, это) / оказывается, меня везёт (тот, этот)'. A múlt idejű alakok olyan cselekvést fejeznek ki, melyek a beszélő távollétében már lezajlottak, és arról a beszélő csak később szerzett tudomást például annak eredményét látva vagy valamilyen más módon (uo. 141). Rombangyejeva manyisi mondattana (1979) nem tárgyalja a kérdéskört, csupán röviden említi a „Mondatok igenevekkel” című fejezetben (uo. 46–49), s hozzáteszi, hogy az igenevek nem-szemtanúsági mód funkciójában való használata eddig kevés figyelmet kapott a kutatásokban (uo. 49).

Szkribnyik – Afanaszjeva (2007) manyisi gyakorlati nyelvkönyve Rombangyejeva nyelvtanához hasonló paradigmákat közöl, nem-szemtanúsági módnak nevezve azokat. Használatukat tekintve a szerzők kiemelik, hogy a beszélő számára váratlan cselekvés kifejezésére szolgálnak, s általában az orosz fordításokban az „оказывается” ('úgy tűnik') fordulat használatos ennek érzékeltetésére. A jelen és múlt idejű alakok között a fő különbség, hogy a jelen idejű használatban a beszélő a váratlan eseményt, történést rögtön annak felfedezésekor közli, a múlt idejű forma pedig valamilyen múltban történt váratlan esemény, történés elmondására szolgál. A szerzők megemlítik, hogy az újabb szövegekre jellemző, hogy a nem-szemtanúsági igemód használatát a *насаму* 'úgy látszik' (< *нас аму* 'не просто так': „egyszerűen + nincs”) partikula használata kíséri, vö. például:

- (8) *Matjomas ta ūs-n, nasat'i, Xōslox āyi*
 jó PTCL város-LAT úgy.látszik Hosloh lány
E. I. Rombandeeva ōs tuw min-nē-te.
E. I. Rombangyejeva is oda megy-EV-3SG
 'Jó, hogy a városba (Leningrád), úgy látszik, a Hoszloh falui lány,
 E. I. Rombangyejeva is elmegy.'

2.3. Szkribnyik több írásában is foglalkozott a manysi evidenciálissal (Szkribnik 1998, 1999, 2012). Leírja, hogy az oroszországi manysi nyelvtenok már Csernyecov óta igemódként kezelik a jelenséget: Csernyecovnál még ún. повествовательное наклонение („elbeszélő mód”), a későbbiekben válik általánossá a неочевидное наклонение („nem-szemtanúsági mód”) terminus. Legutóbbi, Jandával közös előadása (Szkribnik – Janda 2012) figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz. Egyrészt úgy vélik, hogy a manysiban a kérdéses igealakok funkciójukat tekintve elsősorban miratív kategóriát jelölnek, azaz a váratlan események közlésére szolgálnak. A váratlan események a beszélő csodálkozását, meglepődését váltják ki, s ennek kifejezésére szolgál a miratív igemód: „linguistic marking of an utterance as conveying information which is new or unexpected to the speaker” (DeLancey 2001). Szkribnik – Janda szerint a miratív funkció a manysiban olyannyira domináns, hogy az evidenciális jelentés csak egyfajta háttérként figyelhető meg: „their primary meaning became mirative, with evidential meaning only as a background”. Az idézett előadás foglalkozik a miratív szerep történeti kialakulásával, valamint a paradigmák megjelenésével és eredetével is. Leírják, hogy míg a múlt idejű (-*m* képzős) miratív alakok esetében megkülönböztethető alanyi és tárgyas ragozási paradigma, addig a passzív (-*ima* képzős) és jelen (-*n* képzős) miratívuszban csak egyfajta ragozás létezik. A passzív esetében ez természetesen, a jelen aktív viszont a korábbi orosz kiadású nyelvtenokkal szemben csak alanyi ragozású lehet az idézett előadás szerint. A szerzők szerint mindez a mondat információszerkezetével áll összefüggésben. Mivel a manysiban a tárgyas ragozás funkciója a topik tárgy jelölése (vö. Szkribnik 2001), a múlt idejű miratív alakok használatát is ez az elv irányítja, ld. az alábbi – általuk idézett – példamondatokat:

- (9) *χiχiχiχi, te:ham! Ka:tra a:mp so:ηχ taylən kossum tot-am!*
 hihihi friend old dog dung full knapsack bring-MIR.
 PST(3SG)
 'Tee-hee, friend! He brought a knapsack full of old dog's dung!'

- (10) *Luw-e* *la:ɣl-e* *no:ηχ-o:lm-am-e*
 horse-3SG foot-3SG high-keep-MIR.PST-SG<3SG
 'His horse keeps one hoof high' (to his surprise)

A jelen idejű alakoknál a tárgyas ragozású alakok hiányát az magyarázza, hogy a jelen miratívusz funkciójából következően fókusz kifejezés, azaz nem szerepelhet benne topikalizálódott direkt tárgy.

2.4. A fenti szakirodalmi áttekintést követően összefoglalom a manysi evidenciálisra vonatkozó legfőbb megállapításokat:

1) A manyсібán az evidenciális kifejezésére szolgáló igealakok homonimiek a participiumokkal, ezekhez járulnak a személyre utaló végződés, melyek a tárgyas ragozás esetén a tárgyra utaló morfémát is tartalmazzák. A végzések a jelen idejű evidenciális esetén alakilag a birtokos személyragokkal (Px) azonosak (melyek másrészt a manysi tárgyas ragozás igei személyragjai a tárgyra utaló morfémához kapcsolódva), a múlt idejű és passzív evidenciális esetén pedig az alanyi és tárgyas ragozásban használatos igei személyragokkal (Vx) mutatnak egybeesést. Ez a „kevert” személyragozás (Px és Vx) önmagában ellentmondásos, magyarázatot kíván. (Erre vonatkozóan l. még Bíró 2014: 112–120; Skribnik – Janda 2012.)

	EV.PRS	EV.PST (alanyi)	EV.PASS
1SG	<i>-ne + -m</i>	<i>-m + -əm</i>	<i>-ima + -m</i>
2SG	<i>-ne + -n</i>	<i>-m + -ən</i>	<i>-ima + -n</i>
3SG	<i>-ne + -te</i>	<i>-m + Ø</i>	<i>-ima + Ø</i>
1DU	<i>-ne + -men</i>	<i>-m + -əmen</i>	<i>-ima + -men</i>
2DU	<i>-ne + -n</i>	<i>-m + -en</i>	<i>-ima + -n</i>
3DU	<i>-ne + -ten</i>	<i>-m + -iγ</i>	<i>-ima + -γ</i>
1PL	<i>-ne + -w</i>	<i>-m + -uw</i>	<i>-ima + -w</i>
2PL	<i>-ne + -n</i>	<i>-m + -en</i>	<i>-ima + -n</i>
3PL	<i>-ne + -nəl</i>	<i>-m + -ət</i>	<i>-ima + -t</i>

	EV.PST(tárgyas) SG tárgy	EV.PST(tárgyas) DU tárgy	EV.PST(tárgyas) PL tárgy
1SG	<i>-m + -l-əm</i>	<i>-m + -aγ-əm</i>	<i>-m + -an-əm</i>
2SG	<i>-m + -l-ən</i>	<i>-m + -aγ-ən</i>	<i>-m + -an-ən</i>
3SG	<i>-m + -te</i>	<i>-m + -aγ-te</i>	<i>-m + -an-e</i>
1DU	<i>-m + -l-amen</i>	<i>-m + -aγ-men</i>	<i>-m + -an-men</i>
2DU	<i>-m + -l-en</i>	<i>-m + -aγ-en</i>	<i>-m + -an-en</i>
3DU	<i>-m + -ten</i>	<i>-m + -aγ-en</i>	<i>-m + -an-anen</i>

1PL	<i>-m + -l-uw</i>	<i>-m + -aγ-uw</i>	<i>-m + -an-uw</i>
2PL	<i>-m + -l-en</i>	<i>-m + -aγ-en</i>	<i>-m + -an-en</i>
3PL	<i>-m + -anəl</i>	<i>-m + (-aγ)-anəl</i>	<i>-m + -an-anəl</i>

A paradigmák érvényességét nagyban alátámasztaná, ha minden bennük szereplő formára lenne szövegbeli előfordulás, de ez aligha van így. A szakirodalom is utal rá, hogy az evidenciális használat a 3. személyben a legjellemzőbb, és a tárgyra is utaló formák meglehetősen ritkák (Sz. Kispál 1966: 245). Magam is úgy gondolom, hogy a paradigmák a felépítésük logikájából adódóan létrehozhatók, de szövegekből teljességükben nem adatolhatók. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy bár több nyelvkönyv is szerepelteti az evidenciális jelen idejű tárgyas paradigmát (l. fentebb), Skribnik – Janda (2012) elméleti megfontolásból vonják kétségbe a ragozási sor létét.

2) A manysiban csak egyféle evidenciális kategória használatos, azaz nincsenek külön igei formák az információszerzés különféle jellegének megkülönböztetésére.

3) Az evidenciális használatát tekintve a szakirodalmak kiemelik, hogy a vele kifejezett cselekvés

- határozatlan, bizonytalan, esetlegesen valótlan, rövid ideig tartott (EV.PRS)
- nem-szemtanúsági jellegű, váratlan vagy meglepő (EV.PRS, EV.PST, EV.PASS)
- idővonatkozása fontos: múlta (esetleg régmúlta, előidejűségre), múltban történt váratlan eseményre utal (EV.PST)
- Skribnik – Janda szerint miratív funkciójú, s mint ilyen nem is kell, hogy utaljon az információszerzés módjára.⁴

4) Elterjedésüket tekintve az északi nyelvjárást jellemzik ezek a formák. Ezt illetően magam kutatást nem végeztem, a szakirodalom erre vonatkozó megállapítására támaszkodom (Sz. Kispál 1966: 260). A terjedelmét tekintve nem sok déli manysi szöveget átnézve azonban megerősíthetem, hogy az ige-nevek állítmányi szerepe ebben a nyelvjárásban nem jellemző. Mindez azt jelenti, hogy a manysi nyelvjárások kialakulását követően, már az északi nyelvjárásban kezdődött el az a folyamat, melyben a participiumok állítmányi használata és ezt kísérő evidenciális funkciójú szerepe kialakult. Ennek részletei, valamint areális összefüggései további kutatást igényelnek.

⁴ A miratív jelentésre a következő komponensek jellemzők: hirtelen felfedezés, hirtelen felismerés, meglepetés, az érzékelő felkészületlensége („unprepared mind”), a várakozásokkal ellentétes történés/jelenség, valamint az új információ. Mindezek vonatkozhatnak a) a beszélőre; b) a közönségre (vagy a címzettre); c) a történet főhősére (vö. Aikhenvald 2012: 436–437).

5) Az evidenciális használati gyakorisága, műfaji vagy regiszterbeli kötöttsége szintén további kutatást kívánnak. Egyes tanulmányok utalnak arra, hogy bizonyos evidenciális alakok erősebben jellemzik a folklórszövegeket (Sz. Kispál 1966: 245), sőt ezekben néha mintha stíluseszközként jelentkezne a párhuzamos kijelentő módú szerkezet párjaként a jellegzetes obi-ugor folklórnyelvi parallelizmust létrehozva, vö. *saw pākwä saw tēlas*, *jāniy pākwä saw tēlam* 'sok toboza sok termett [terem-PST.3SG], nagy toboza sok termett [terem-PT.PST.3SG]' (uo. 250).

Csepregi (2014) szerint a hantiban hasonló jelenség figyelhető meg: a keleti hantiban csak az éneknyelvet jellemzi az állítmányi szerepű igenév használata, az északi hantiban ezzel szemben kiterjedt használata van az evidenciális szerepkörben grammatikalizálódott igenévi predikátumoknak. A mai északi manysiban az északi hantihoz hasonlóan nem korlátozódnak ezek a használatok az énekszövegekre, műfaji korlátozás nélkül megjelennek bárhol ezek az alakok. További – elsősorban nyelvi adatközlőkkel történő – kutatás tárgya, hogy az evidenciális alakok használata mennyire lehet kötelező, azaz található-e olyan szituáció, mely csak evidenciális móddal fejezhető ki, azaz a kijelentő igemódú szerkesztés agrammatikusnak tekinthető. (Ilyen jelenségre mutat rá Nikolaeva az északi hantiban: Nikolaeva 1999: 133.)

3. Az evidenciális használata egy ivgyeli manysi mesében

Írásom hátralevő részében egy rövid ivgyeli manysi mesében kívánom vizsgálni az evidenciális igemód használatát.

3.1. A 19. század végén és a 20. század elején, Munkácsi és Kannisto gyűjtései idején a manysi nyelvnek még négy nyelvjárását beszéltek: északi, nyugati, keleti és déli. Már abban az időben is eltűnőben voltak a nyugati és déli nyelvjárások, a keleti manysinak a 20. század második felében még voltak beszélői, de napjainkra már kihaltak tekinthető. Az északi manysi maradt az egyetlen még beszélt nyelvjárás, mely szintén erősen veszélyeztetett. Ezt a nyelvjárást kevesebb, mint ezer ember beszéli a Hanti-Manszijszki Körzetben az Ob, a Szoszva és a Szigva folyók mentén még néhány faluban, valamint a Szverdlovszki Területen az Ivgyel folyónál (Bíró – Sipőcz 2009). Az elmúlt évek sikeres nyelv- és kultúramentő kezdeményezései mellett is tény, hogy a beszélők zöme az idősebb korosztályhoz tartozik, a fiatalabb generációk anyanyelvüket nem tanulják meg, nem használják. Némi kivételt jelent ez alól az ivgyeli manysi nyelvjárás. A 2010-es népszámláláskor ebben a körzetben 251 fő tartotta magát manysinak, és a híradások szerint az itteni, elzártan az erdőben élő, főképpen vadászattal foglalkozó családokban a fiatalabb generációhoz tartozók is használják a manysi nyelvet. „Несмотря на

усилившиеся процессы ассимиляции, родной язык в лесных селениях знают представители всех поколений, что говорит о наследовании традиционных знаний” (Viktorovics 2011). Szoszvai manysi ismerősöm, aki maga is foglalkozik manysi szövegek gyűjtésével, publikálásával, szintén úgy nyilatkozott, hogy az ivgyeli manysik nyelve „élőbb és erősebb”, mint a Hanti-Manszijszki Körzetben élőké.

3.2. Az alábbi mese a Lujima Szeriposz nevű, kéthetente megjelenő manysi újságban látott napvilágot (2012. No. 29). Az utóbbi években egyre növekvő terjedelemben, egyre impozánsabb, színes külsővel – és digitálisan is – megjelenő Lujima Szeriposz rendszeresen tartalmaz szövegközléseket, ezek többnyire mesék, melyeket a manysi falvakba gyakran utazó újságírók jegyeznek le. Több ivgyeli manysi szöveg is megjelent már a lapban (ld. pl. http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/downloads/sujpil_lupta_original_article.pdf – elérés: 2014.12.05), az elemzett mese kiválasztása teljesen szubjektív; a szövegben az igealakok használata keltette fel az érdeklődésemet. Mivel a manysiban az evidenciális mód vizsgálatára hosszabb kontextusban eddig nem volt példa, ezért arra vonatkozóan nem kívánok megállapításokat megfogalmazni, hogy az elemzett szövegben a kérdéses igealakok használata mennyire tekinthető általánosnak vagy egyedinek. Arról sem szeretnék megállapításokat tenni, hogy mennyiben jellemző mindez kimondottan az ivgyeli manysi nyelvhasználatra, hiszen a mai ivgyeli manysi nyelvről meglehetősen kevés adat áll a rendelkezésünkre. Elemzésemmel legfőképp szeretném kiegészíteni és pontosítani a manysi evidenciálisra vonatkozó eddigi ismereteinket. Fontosnak tartom, hogy a vizsgálatok ne csak egyes példamondatokra irányuljanak, hanem kiterjedtebb kontextust is figyelembe vegyenek.

3.3. A mese 28 mondatot tartalmaz, több összetett mondatot is, összesen 58 predikátumot. Ebből 19 evidenciális igealak: 9 jelen idejű, 5 múlt idejű és 5 passzív igealak. A történetmondás fő vonalára jellemző az evidenciális mód használata, ennek funkcióját leginkább a nem-szemtanúsági szereppel hozhatjuk kapcsolatba. Az elbeszélő elmesél valamit, amit maga nem látott, csak hallomásból van róla tudomása („[Azt beszélik/Úgy mondják,] **él** egyszer egy faluban egy nép. **Éltek-éltek**...”)

A jelen és múlt idejű alakok használata a mesélésre jellemző módon váltakozik: az egész történet a múltban játszódik, de gyakran vált át a mesélő jelen idő használatára. (Pl. „Egyszer **jött** egy ember. Rénszarvassal **vágtat**, hallja...”)

Az evidenciális igealakok alanya a történet minden szereplője lehet: a falusiak, Atajpékva, a falusiakat megmentő férfi és az elásott lány is. Jellemző, hogy az alárendelt összetett mondatokban csak a főmondat igéje van evidenciálisban, az alárendelt mon-

daté nem, valamint az idézeteket bevezető állítmányok is evidenciális alakúak, de maga az idézett szöveg mindig kijelentő módban van. Ez szabályszerűen jellemzi a szöveget, és logikusan értelmezhető: a történetet magát az elbeszélő nem láthatta, ezért a történet váza evidenciálisban van, de a történeten belül a főbb szereplők perspektívájából látjuk a további közléseket, s így ezek esetében már nem szükséges az evidenciális használata. (Pl. „Ha valakinek a ruhája megég, azt **mondja**: „Ennek nem szabad itt lennie...”)

Mind a jelen idejű, mind a múlt idejű evidenciális alakok esetében van arra példa, hogy az ige topikalizált tárgyra utal. A múlt időben tárgyas ragozású alak használatos (*Тув **минам**, ёл иёһитим ут люньици, **нох-хилумтэ**, ...* 'Odament, az eltemetett valami sír, kiásta, ...' 11. mondat), a jelen időben viszont formailag problémás mindkét idevonatkozó igealak: *Ос хотьют **нох-косаялаве**, акваг ворн та **тотнэт**. Лылынг тагыл ёл та **иёһитанэт**.* 'És ha valaki megég, mindig az erdőbe **viszik**. Élve **eltemetik**.' (7–8. mondat) A mesében mindenütt a 3SG jelen idejű evidenciális *-ne + -te* végződésű (**атынтахтынэтэ, лавнэтэ (3x), султтанэтэ**), a 3PL pedig *-ne + -nəl* (**лавнэныл**), a paradigma „elvárásának” megfelelően. Itt azonban *-ne + -t* végzések állnak, melyek kétféle értelmezést tesznek lehetővé. Az egyik szerint a szóvégi *-e* lekopott, és az ige PRS.EV-3SG, melynek alanya Atajpekva: 'És ha valaki megég, mindig az erdőbe viszi. Élve eltemeti.' Ez – véleményem szerint – nem valószínű, hisz a szóvégi magánhangzó lekopására másutt a szövegben nincs példa. A másik feltételezés, hogy a *-t* a passzív és múlt idejű evidenciális esetén is használatos 3PL végződés, és a *-ne* képzős igealak passzív értelmű használatát láthatjuk itt, melyre egyébként Rombangyejeva is utalt nyelvtanában (l. fentebb). Feltehetőleg, azért nem az *-ima* képzős alak használatos, mert annak erős rezultatív jelentése van, s jelen példánk esetében a cselekvés folyamatos jellegű.

A bemutatott mese természetesen nem tekinthető korpusznak, mely alapján határozott állításokat fogalmazhatnánk meg a manyisi evidenciálisra vonatkozóan, de ennek ellenére úgy vélem, hasznos adatokkal egészíti ki az eddigi – még meglehetősen hiányos – ismereteinket a participiumi eredetű verbum finitumok használatáról.

Írásom mellékletében először a mese morfológiai elemzését közlöm, majd a manyisi meseszöveget, s végül a mese magyar fordítását. Kövérített betűtípussal szerepelnek a szövegben az evidenciális alakok, hasonlóan a magyar fordításban is. A manyisi szöveg fordításában és értelmezésében Szvetlana Gyinyiszlamova volt segítségemre, amit ezúton is köszönök.

- (1) *Атайнеква мойт*⁵
 Atajpékva mese
 'Atajpékva meséje'
- (2) *Ты мойт туи юв ял-м-ум пора-т ам цян-юм*
 ez mese nyár haza jár-PT.PST-1SG idő-LOC én anya-1SG
Васильевна Анямова анумн мойт-ыс-тэ, тав
 V. A. én.DAT mesél-PST-SG>SG3 ő
Керасколынгъя навыл-т Ивдельский район-т ол-ы.
 K. falu-LOC I. körzet-LOC él-3SG
 'Ezt a mesét anyám, Vasziljevna Anyamova mondta el, mikor
 nyáron otthon jártam, ő Keraskolengja faluban él.'
- (3) *Аквмат навыл-т махум ол-нэ-ныл.*
 egyszer falu-LOC nép él-EV.PRS-3PL
 'El egyszer egy faluban egy nép.'
- (4) *Ол-м-ыт – ол-м-ыт, Атайнеква-н ёхт-ыма-т.*
 él-EV. ÉI-EV.PST-3PL A.-LAT jön-EV.PASS-3PL
 PST-3PL
 'Éltek-éltek, (egyszer csak) Atajpékva jött hozzájuk.'
- (5) *Акваг та аты-нт-ахты-нэ-тэ.*
 egyre PTCL szagol-DER-DER-EV.PRS-3SG
 'Egyre csak szaglászik.'
- (6) *Хотьют матыр сун-анэ – улам-анэ уля-н*
 valaki valami ing-PL>SG3 – ruha-PL>SG3 tűz-LAT
нох-косаял-аве-т, лав-нэ-тэ: «Тыя-н
 PV-ég-PASS-PL3 mond-EV.PRS-SG3 ez-LAT
ол-унгкв ат ров-и, вор-н тот-унгкв эр-и».
 van-INF NEG lehet-3SG erdő-LAT visz-INF kell-3SG
 Ha valakinek a ruhája megég, azt mondja: „Ennek nem szabad itt
 lennie, az erdőbe kell vinni.”

⁵ A mese morfológiai elemzésében a tulajdonneveket csak kezdőbetűkkel jelzem. A cirill-
 betűs lejegyzés némely esetben a morfológiai határok pontos jelölését nem teszi lehető-
 vé, ezzel jelen elemzésemben nem foglalkozom, mivel írásom témáját tekintve ezek a
 részletek nem lényegiek (pl. *цын-юм* anya-1SG 'anyám' : *šań-um*).

- (7) *Ос хотьют нох-косаял-аве,*
 és valaki PV-gyújt-PASS.3SG
акваг вор-н та том-нэ-т.
 mindig erdő-LAT PTCL visz- EV.PRS.-?3SG (?PASS-3PL)
 'És ha valaki megég, mindig az erdőbe viszik.'
- (8) *Лылынг тагыл ёл та щёnum-анэ-т.*
 lélek tele PV PTCL eltemet-EV.PRS-?3SG (?PASS-3PL)
 'Élve eltemetik.'
- (9) *Аквматнакт акв хум ёхт-ум.*
 egyszer egy férfi jön-EV.PST.3SG
 'Egyszer jött egy ember.'
- (10) *Сал-ыл султм-анэ-тэ, хунтл-ы, аман хотьют*
 rén-INSTR vágtat-EV.PRS-3SG hall-3SG vajon valaki
савынкан торыг тортал та люньц-нэ-тэ суйт-ы.
 temető szemben erősen PTCL sír-AN-3SG hangzik-3SG
 'Rénszarvassal vágtat, hallja, valaki a temetővel szemben hango-
 san sír.'
- (11) *Тув мин-ам, ёл щёnum-им ум*
 oda megy-EV.PST.3SG PV eltemet-PT.PST dolog
люньц-и, нох-хил-ум-тэ – тахурин ёмас агу.
 sír-3SG PV-ás-EV.PST-SG>3SG – olyan jó lány
 'Odament, az eltemetett valami sír, kiássa – egy afféle jó lány.'
- (12) «*Анум ул нове-ке-лн, ам – лав-нэ-тэ, Атайнеква-н*
 én.ACC NEG nyúl-DER- én mond-EV. A.-LAT
 IMP.SG>2SG PRS-3SG
ата-яве-с-ум, тыг том-ве-с-ум, ёл-щёnum-аве-с-ум
 szagol-PASS- ide hoz-PASS-PST- PV-eltemet-PASS-
 PST-1SG 1SG PST-1SG
 'Ne érz hozzám, engem – mondja – Atajpékva kiszagolt, ide ho-
 zott, eltemetett.'

- (13) *Анум ул вуге-ке-лн,*
 én.ACC NEG fog-DER-IMP.SG>2SG
ам ам тапм-аве-м нох-квал-унгкв.»
 én NEG enged-PASS-1SG PV-kel-INF
 'Ne érij hozzám, nekem nem szabad felkelnem.'
- (14) *Та хум-н алма-яве-с, юв том-ве-с.*
 az férfi-LAT emel-PASS-PST.3SG PV (haza) hoz-PASS-PST.3SG
 'A férfi felemelte, hazavitte.'
- (15) *Юв том-ве-с.*
 PV (haza) hoz-PASS-PST.3SG
 'Hazavitte.'
- (16) *Ос павл-ынг ум-ым лав-нэ-ныл.*
 és falu-ADJ dolog-PL mond-EV.PRS-3PL
 'És a falusiak azt mondják.'
- (17) *«Ман Атайпекв оньц-ев, тыгыл пуссын ты хол-эв,*
 mi A. birtokol- innen mindenki PTCL meghal-1PL
ата-яве-в, акваг лыл-ынг тагыл вор-н та том-аве-в.
 kiszagol- mindig lélek- tele erdő- PTCL hoz-PASS-PASS-1PL ADJ LAT 1PL
 'Nekünk Atajpékvánk van, itt mind elpusztulunk, kiszagol minket, és mindig az erdőbe visz minket élve.'
- (18) *Хотьют нох-косамлал-аве, ол-унгкв ам ров-и.*
 aki PV-megég-PASS.3SG él-INF NEG lehet-3SG
 'Aki megég, annak nem szabad élnie.'
- (19) *Лыл-ынг тагыл вор-н том-ыгн-аве,*
 lélek-ADJ tele erdő-LAT visz-DER-PASS.3SG
ял-цёнут-ан-аве, том ащирма-н та тэ-ве.»
 PV-eltemet-DER- ott fagy-LAT PTCL eszik-PASS.3SG
 'Élve az erdőbe viszik, eltemetik, ott a fagy megeszi.'

- (20) *Ėxm-ym xym лав-нэ-тэ: «Атайнекв хот ол-ы?»*
 jön-PT.PST férfi mond-EV.PRS- A. hol van-3SG
 3.SG
 'A jött férfi mondja: „Atajpékva hol van?”'
- (21) *Атайнекв консыгт-ыме, сынлув-е-ныл квалг-ыл*
 A. megragad- nyak-3SG-ABL kötél-INSTR
 EV.PASS.3SG
сасумт-ыме, сун посум-н нэгумт-ыме.
 megköt-EV.PASS.3SG szán szán.lába-LAT köt-EV.PASS.3SG
 'Atajpékvát megragadta, nyakánál kötéllal megkötözte, a szán
 hátuljához kötözte.'
- (22) *Та султм-ы, сынлув-е хот-манумт-ым.*
 PTCL vágtat-3SG nyak-3SG PV-szakad-EV.PST.3SG
 'Így száguld, a nyaka szétszakadt.'
- (23) *Атайнеква та порсл-ым-е.⁶*
 A. PTCL szétszór-EV.PASS..3SG
 'Atajpékva így szétszóródott.'
- (24) *Уц та махум цагт-м-ым.*
 akkor PTCL nép örül-EV.PST-3PL
 'Akkor az emberek nagyon örültek.'
- (25) *Ань май мах уц та ол-ев.*
 most PTCL így még PTCL él-1PL
 'Így élünk még most is.'
- (26) *Тахольт та салы-нэ хум ėxm-ала-с,*
 így az rén-ADJ férfi jön-DER-PST.3SG
Атайнеква-ныл порсл-аве-с.
 A.-3PL szétszór-PASS-PST.3SG
 'Így jött a rénszarvasos férfi, így pusztult el Atajpékvájuk.'

⁶ Talán a N *pors* 'szemét, hulladék, por' szó származéka (Munkácsi – Kálmán 457).

- (27) *Ta хум ам ке ёхт-ал-ас, акваг та атая-нүв-ет.*
 az férfi NEG ha jön-DER- mindig PTCL kiszagol-COND-
 PST.3SG (PASS)-3SG
 'Ha az a férfi nem jött volna, (Atajpékva) még mindig kiszagolná
 őket.'
- (28) *Май ты лав-егыт, матыр нох-косамлал-н-ут*
 PTCL PTCL mond-3PL valami PV-megég-PT.PRS-NMLZ
оньц-унгкв ам ров-и, вор-н вуцкас-ангкв эр-и.
 birtokol-INF NEG lehet-3SG erdő-LAT dob-INF kell-3SG
 'Úgy mondják, semmiféle megégett dolgot nem szabad megtartani,
 az erdőbe kell kidobni.'
- (29) *Матырсыр маснут уля-н нох ке косамлал-аве,*
 valamilyen ruha tűz-LAT PV ha megég-PASS.3SG
оньц-унгкв ам ров-и, тара вор-н тагмат-аве.
 birtokol-INF NEG lehet-3SG PV erdő-LAT akaszt-PASS.3SG
 'Ha valamiféle ruhát a tűz megéget, azt nem lehet megtartani, az
 erdőben felakasztják.'
- (30) *Атайпеква-н ата-яве.*
 A.-LAT szagol-PASS.3SG
 'Atajpékva kiszagolja.' (Анна Алгадыева)

Атайпеква мойт

Ты мойт туи юв ялмум порат ам щянюм Васильевна Анямова анумн мойтыстэ, тав Керасколынгъя павылт Ивдельский районт олы.

Аквмат павылт махум **олнэныл**. **Олмыт-олмыт**, Атайпекван **ёхтымат**. Акваг та **атынтахтынэтэ**. Хотьют матыр супанэ-уламанэ улян нох-косаялавет, **лавнэтэ**: «Тыян олунгкв ат рови, ворн тотунгкв эри». Ос хотьют нох-косаялаве, акваг ворн та **тотнэт**. Лылынг тагыл ёл та **щёпитанэт**.

Аквматнакт акв хум **ёхтум**. Салыл **султтанэтэ**, хунтлы, аман хотьют савынкан торыг тортал та люньщнэтэ суйты. Тув **минам**, ёл щёпитим ут люньщи, **нох-хилумтэ** – тахурип ёмас аги.

«Анум ул новекелн, ам – лавнэтэ, - Атайпекван атаявесум, тыг тотвесум, ёл-щёпитавесум. Анум ул вукелн, ам ат тартавем нох-квалунгкв.» Та хумн алмаявес, юв тотвес. Юв тотвес. Ос павлынг утыт **лавнэныл**. «Ман Атайпекв оныщев, тыгыл пуссын ты холэв, атаяев, акваг лылынг тагыл ворн та тотавев. Хотьют нох-косамлалаве, олунгкв ат рови. Лылынг тагыл ворн тотыгпаве, ял-щёпитапаве, тот ащирман та тэве.»

Ёхтум хум лавнэтэ: «Атайпекв хот олы?» Атайпекв **консыгтыме**, сыплувеныл квалгыл **сасумтыме**, сун посумн **нэгумтыме**. Та султты, сыплуве **хот-манумтым**. Атайпеква та **порслыме**. Ущ та махум **щатгмыт**. Ань тай тах ущ та олев. Тахольт та салынг хум ёхталас, Атайпекваныл порславес. Та хум ат ке ёхталас, акваг та атаянувет.

Май ты лавегыт, матыр нох-косамлалнут оныщунгкв ат рови, ворн вушқасангкв эри. Матырсыр маснут улян нох ке косамлалаве, оныщунгкв ат рови, тара ворн тагматаве. Атайпекван атаяве.

(Анна Алгадьева)

Atajpékva meséje

Ezt a mesét anyám, Vasziljevna Anyamova mondta el, mikor nyáron ott-hon jártam. Ő Keraskolengja faluban él.

Él egyszer egy faluban egy nép. **Éltek-éltek**, (egyszer csak) Atajpékva **jött** hozzájuk. Egyre csak **szaglászik**. Ha valakinek a ruhája megég, **azt mondja**: „Ennek nem szabad itt lennie, az erdőbe kell vinni.” És ha valaki megég, mindig az erdőbe **viszik**. Élve **eltemetik**.

Egyszer **jött** egy ember. Rénszarvassal **vágtat**, hallja, valaki a temetővel szemben hangosan sír. **Odament**, az eltemetett valami sír, **kiásta** – egy af-féle jó lány.

„Ne érh hozzám, engem – mondja – Atajpékva kiszagolt, ide hozott, eltemetett. Ne érh hozzám, nekem nem szabad felkelnem.” A férfi felemelte, hazavitte. És a falusiak azt **mondják**: „Nekünk Atajpékvánk van, itt mind elpusztulunk, kiszagol minket, élve az erdőbe visz mindannyiunkat. Aki megég, annak nem szabad élnie. Élve az erdőbe viszik, eltemetik, ott a fagy meg-eszi.”

A jött férfi **mondja**: „Atajpékva hol van?” Atajpékvát **megragadta**, nyakánál kötéllal **megkötözte**, a szán hátuljához **kötözte**. Így száguld, a nyaka **szétszakadt**. Atajpékva így **szétszóródott**. Az emberek nagyon **örültek**. Így élünk még most is.

Így jött a rénszarvasos férfi, így pusztult el Atajpékvájuk. Ha az a férfi nem jött volna, (Atajpékva) még mindig kiszagolná őket.

Úgy mondják, semmiféle megégett dolgot nem szabad megtartani, az erdőbe kell kidobni. Ha valamiféle ruhát a tűz megégett, azt nem lehet megtartani, az erdőben felakasztják. Atajpékva kiszagolja.

Rövidítések

ADJ	melléknévképző	NEG	tagadószó
AN	cselekvésnév	NMLZ	főnévképző
COND	feltételes mód	PASS	passzív
DU	duális	PL	többes szám
DER	képző	PP	névutó
EV	evidenciális	PRS	jelen idő
IMP	felszólító mód	PST	múlt idő
INF	főnévi igenév	PT	participium
INSTR	instrumentális	PTCL	partikula
LAT	latívusz	PV	igekötő
LOC	lokatívusz	SG	egyes szám
MIR	miratívusz		

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2012: The Essence of Mirativity. *Linguistic Typology* 16: 435–485.
- Balangyin 1960: А. Н. Баландин, Самоучитель мансийского языка. Учпедгиз, Ленинград.
- Bíró Bernadett 2014: Cselekvésnevek a manysiban. PhD-értekezés. Szeged.
- Bíró, Bernadett – Sipőcz, Katalin 2009: 14. Language shift among the Mansi. In: Stanford, James N. – Preston, Dennis R. (eds), *Variation in Indigenous Minority Languages*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 321–346
- Csepregi Márta 2014: Evidencialitás a hanti nyelvjárásokban In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére. Segédkönyvek a magyar nyelvészet tanulmányozásához* 160. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 99–109.

- de Haan, Ferdinand 2013a: Semantic Distinctions of Evidentiality. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. (Available online at <http://wals.info/chapter/77>, Accessed on 2014-12-05.)
- de Haan, Ferdinand 2013b: Coding of Evidentiality. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. (Available online at <http://wals.info/chapter/78>, Accessed on 2014-12-05.)
- DeLancey, Scott 2001: The mirative and evidentiality. In: *Journal of Pragmatics* 33: 369–382.
- Erelt, Matti 2002: Evidentiality in Estonian and some other Languages. *Linguistica Uralica* 38/2: 93–97.
- Kálmán Béla 1976a: *Chestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla 1976b: *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kehayov, Petar 2002: Typology of Grammaticalized Evidentiality in Bulgarian and Estonian. *Linguistica Uralica* 38/2: 126–144.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentésmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Sz. Kispál Magdolna 1966: *A vogul igenév mondattana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2012: Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciátípusra (http://linguistics.elte.hu/people/Kugler_Nora/Azevidencialit%E1sjel%F6l%F5i_KN.pdf)
- Lujima Szeriposz. *Manysi nyelvű folyóirat*. Hanti-Manszijszk (<http://www.khanty-yasang.ru/>)
- Künnap, Ago 2002: On the Enets Evidential Suffixes. *Linguistica Uralica* 38/2: 145–153.
- Metslang, Helle – Pajusalu, Karl 2002: Evidentiality in South Estonian. *Linguistica Uralica* 38/2: 98–109.
- Munkácsi Bernát 1894: *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Budapest.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nikolaeva, Irina 1999: The Semantics of Northern Khanty Evidentials. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 88: 131–159.
- Rombangyejeva 1973: Е. И. Ромбандеева, Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.

- Rombangyejeva 1979: Е. И. Ромбандеева, Синтаксис мансийского языка. Наука, Москва.
- Skribnik, Elena 1998: Е. К. Скрибник, К вопросу о неочевидном наклоне-нии в мансийском языке: структура и семантика. Языки коренных народов Сибири 4: 197–215.
- Skribnik, Elena 1999: Zum Modusystem im Nordwogulischen (in modum speculativum). In: Hasselblatt, Cornelius – Jääsalmi-Krüger, Paula (Hrsg.), Europa et Sibiria. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Harrassowitz, Wiesbaden. 401–411.
- Skribnik, Elena 2001: Pragmatic Structuring in Northern Mansi. In: CIFU-IX/6: 222–239.
- Skribnik, Elena – Janda, Gwen 2012: Northern Mansi Miratives. http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/downloads/grammar/NorthernMansi/Syntax/Northern_Mansi_Miratives.pdf
- Skribnik – Afanaseva 2007: Е. К. Скрибник – К. В. Афанасьева, Практический курс мансийского языка. Полиграфист, Ханты-мансийск.
- Viktorovics 2011: А. И. Викторович, Традиционное природопользование лозьвинских манси в цвете реализации проекта „Урал промышленный – Урал полярный”. Конгресс этнографов и антропологов России. Петрозаводск, 4–8 июля 2011 г.

*

Evidentiality in Mansi

This paper discusses evidentiality in Mansi. Formally the grammaticalized evidentiality is expressed by participiums and the gerundium combined with verbal personal suffixes. The predicative use of these verbal forms was discussed also earlier in the literature, but the notion of evidentiality has been connected to them only recently. The function of these forms has usually been considered auditive / absentive, in newer publications it is treated as mirative. In this paper the author gives an overview of the discussion of Mansi evidential category and describes the rules of the use of evidential verbal forms on the basis of an Ivdel Mansi tale published in the Mansi newspaper Luyima Seripos

KATALIN SIPŐCZ

A lefordíthatatlan fordítása Magyar étel- és italnevek finn és észt fordításai

TAKÁCS Boróka

1. Bevezetés

Általános tapasztalat, ha az ember egy olyan országban jár, melynek a nyelvét nem vagy alig beszéli, illetve – és ami jelen esetben még fontosabb – nem rendelkezik alapos jártassággal az adott kultúra gasztronómiájában, akkor a helyi specialitások között nem fog tudni eligazodni. Nem nyelvpárspecifikus problémáról van szó, hanem kultúraspecifikusságról, ahol a kultúrák közti távolság kiemelten fontos. Hiszen két szomszédos ország gasztronómiája között több hasonlóságot találunk, mint például a kontinens két végében fekvő országokéban. Épp ezért a magyar gasztronómia igen távol esik a finn és észt gasztronómiától. Ráadásul Magyarországon nincs különösebb gazdasági vagy turisztikai indok, amely miatt elvárható lenne, hogy ezeken a nyelveken (is) feltüntessék az étel- és italneveket az étlapokon, menzán, termékcímkéken, cukrászdában stb., így a magyar specialitások értelmezéséhez mindenképp nagy segítséget jelent nyelvrokonainak egy megfelelő (alkalmi) tolmács (pincér, bolti eladó stb.) vagy akár csak egy precíz (kulturális) szótár.

Azonban Magyarországon finnül vagy észtül beszélő pincért kisebb csoda találni, így marad a szótár mint segítség. (Jelen esetben tekintsünk el attól a bevett gyakorlattól, hogy valamilyen közvetítő nyelv (angol, német) révén jut információkhoz a finn turista a magyar pincértől.) Viszont, mivel jelenleg még nem létezik olyan magyar–finn vagy magyar–észt kulturális szótár, mely összefoglalná a magyar kultúra jellegzetes elemeit – és így az ételeket és italokat is –, ezért csak az általános szótárakra támaszkodhatnak a Magyarországra látogató finnek és észtek. Ebből kiindulva tanulmányomnak kettős célja van, egyrészt megvizsgálni, hogy az általános szótárakban szerepelnek-e a jellegzetesen magyar, vagyis a reália típusú ételek és italok (*máglyarakás*, *beigli*, *bikavér* stb.), másrészt pedig mennyire helyes és használható fordítást adnak meg hozzájuk. A másik célom jóval hosszabb távú, ugyan-

is egy reália típusú étel- és italneveket tartalmazó háromnyelvű – magyar, finn, észt – adatbázis és/vagy zsebszótár összeállítása, mely segítségével lehetne mind a nyelvtanulóknak, mind a Magyarországra érkező cserediákoknak, mind pedig a turistáknak, hogy könnyebben tájékozódhassanak a magyar gasztronómiában, a hétköznapi élet különböző helyzeteiben (bevásárlás, éttermi ebéd/vacsora, vendégség, menza stb.), és szövegek, filmek értelmezésében egyaránt.

Tanulmányomban a reália típusú magyar étel- és italnevek finn és észt fordításait vizsgálom különböző szótárakban. Az elemzett szólista alapjául a Nyirkos István által készített finn–magyar–finn zsebszótár (*Uusi suomi–unkari–suomi taskusanakirja*, 2009) szolgált, melyben szerepel egy tematikus étel- és italnévlista is. Az itt talált kifejezések sorát Jakab László 2013-ban megjelent *Magyar–finn diákszótár*ában szereplő étel- és italnevekkel bővítettem, illetve vetettem egybe. Az így kapott 120 szavas lista szavainak észt megfelelőit a Tõnu Seilenthal és Anu Nurk által szerkesztett *Magyar–észt szótár*ból (2010) gyűjtöttem ki – amennyiben szerepeltek benne. E szótár alapján újabb kifejezésekkel egészítettem ki az adatbázist, olyan szavakkal, amelyek a finn szótárakban nem szerepeltek, de reália típusú étel- vagy italnevek, és érdemes lenne a finn szótárakba is felvenni őket. (A finn–magyar, magyar–finn szótárak étel- és italneveinek értékeléséhez ld. Maticsák – Laihonon 2011: 208, 215–216, 219–220; 2014: 204–205, 213–214, 216–217, 225.)

A szótárak jelölése a továbbiakban: Nyirkos István szótára = NyI, Jakab László szótára = JL, Magyar–észt szótár = MÉ.

Az említett szótárakból összeállítottam a vizsgálatom szóanyagát, majd az étel- és italneveket csoportosítottam az elvégzett fordítási műveletek alapján. Azon étel- és italneveket, melyek tulajdonneveket vagy tulajdonnévből képzett elemeket tartalmaznak egy második vizsgálatnak is alávettem. Ekkor már kifejezetten azt vizsgáltam, hogy a fordító/szótárszerkesztő hogyan készítette el ezen speciális elemek fordítását, tekintettel arra, hogy a tulajdonnevek fordítása – és egyáltalán fordíthatósága – élesen elválik a köznevekre vonatkozó szabályoktól, elvektől. Cikkemben pár példán keresztül be fogom mutatni, hogy a különböző műveletek által kapott fordítások mennyire tekinthetők eredményesnek, használhatónak vagy éppen hiányosnak, félrevezetőnek. Az indokoltnak ítélt helyeken módosítási javaslatokat fogalmaztam meg, melyekből néhány példát cikkem végén szemléltetek.

2. A reália meghatározása

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy nem beszélhetünk egységes fogalommeghatározásról a reáliák kapcsán, illetve magának a reáliafogalomnak az elnevezésében is eltérő a fordításkutatók véleménye. Mujzer-Varga (2007) tanulmányában rendet igyekszik tenni az elmúlt ötven év alatt felhalmozódott különböző elnevezések és fogalommeghatározások között. 32 szerző, ill. szerzőpáros „reália” elnevezését veti egybe. Mivel tanulmányomnak nem célja ezen elnevezések elemzése, így csak néhány példát emelek ki az eltérések szemléltetésére. Német nyelvterületen használatos a *Nul-Äquivalenz* ’ekvivalens nélküli kifejezés’, *lexikalische Lücke* ’lexikai hiány’ (Kade 1968), *realien* ’reália’ (Lossau 1993), *Kulturspezifika* ’kulturáspecifikumok’ (Helbig et al. 2001). Az angol elnevezések külön hangsúlyt fektetnek a kulturális jellegre: *culturally untranslatable items* ’kulturálisan fordíthatatlan elemek’ (Catford 1965), *cultural words* ’kulturális szavak’ (Newmark 1988), *culture-bound term* ’kulturálisan kötött kifejezés’ (Chesterman 1997). A magyar fordítástudományban szintén számos elnevezést találhatunk: *megfelelő ekvivalencia nélküli lexika* (Heltai 1990), *(kulturális) reália* (Valló 2002), *kultúra-specifikus kifejezés* (Vermes 2004), további szinonimákat sorol fel Lendvai (2005: 65), de a *reália* terminus a legelterjedtebb, ezért én is ezt használom a tanulmányomban.

A reália fogalmának meghatározásában először azt a kérdést kell eldönteni, hogy magát a jeltárgyat és/vagy a nyelvi jelet is reáliának tekintjük-e. A témával foglalkozó szerzők többsége nyelvi jelként értelmezi, egyesek mindkettőt értik alatta (pl. Klaudy, Newmark, Markstein), Nord az egyedüli, aki csupán jeltárgyként határozza meg. Abban a tekintetben is eltérnek a vélemények, hogy milyen szempont alapján sorolható egy nyelvi jel a reáliák közé, a kifejezés speciális konnotációja miatt, amely csak adott kultúra sajátja, vagy azáltal, hogy lexikai hiányt jelent egy másik nyelvközösség számára, vagy pedig hiponimaként kezelik a reáliákat (Mujzer-Varga 2007: 58–62).

Több szűkebb és tágabb értelmezés létezik arról, hogy mi sorolható a reáliák közé. A szűk felfogás szerint csak az olyan tárgyak, viseletek, eszközök, ételek, italok stb. elnevezései tartoznak ide, melyek egy-egy kultúrára, nyelvközösségre jellemzőek, és egy másik kultúra számára ismeretlenek (Klaudy 1997). Tágabb értelemben viszont ide sorolandók a történelemmel (pl. titulusok), földrajzzal (pl. tájegységek), vallással (pl. ünnepek), politikával (pl. hatalmi szervek), szokásokkal (pl. táncok) kapcsolatos kifejezések is (Vlahov – Florin 1980, in: Simigné 2006: 105). Valló (2000) és Forgács (2004) a konnotáció szerepét hangsúlyozzák, szerintük reáliának tekintendő minden olyan nyelvi megnyilvánulás, melyben az adott nyelvközösség saját élmény- és is-

meretanyaga kerül kifejezésre, és amelyek speciális jelentéssel rendelkeznek az adott kulturális kontextusban.

Tanulmányom szempontjából elegendő a szűkebb meghatározás is, hiszen étel- és italnevekkel foglalkozom, de ettől még szükségesnek látom a fogalom tágabb kiterjesztését.

3. A reáliák fordítása – fordíthatósága

A reáliák fordításának nehézségét jól illusztrálja, hogy gyakran nevezik őket *lefordíthatatlan* szavaknak (Papp 2004: 81). Ez a nehézség a reáliák természetéből fakad, hiszen kultúraspecifikus szavak, kifejezések, így a célkultúrában nem ismert az adott jeltárgy és/vagy a hozzá tartozó nyelvi jel. Viszont mégsem beszélhetünk valódi fordíthatatlanságról (vö. Horváth 2004 érvelése), hiszen a fordítók munkájuk során nap mint nap találkoznak a reáliákkal, és megoldások is születnek a fordításukra.

A kérdés inkább az, milyen módszerrel dolgoznak a fordítók. Hiszen a reáliák, más néven lakúnák (Vinay – Darbelnet 1958), olyan lexikai hiányt jelentenek a célnyelvben, melynek kitöltése az adott kommunikációs célhoz leginkább illeszkedő elemmel a fordító kulturális ismeretein (kulturális kompetencia; Tellingier 2003, 2007), kreativitásán és szubjektív döntésén alapul, így mondhatni annyi fordítás létezik, ahány fordító van (Papp 2004: 82).

A reáliafordításokkal foglalkozó kutatók eltérő megnevezéseket használnak a fordítási/átváltási műveletekre, illetve eltérő számú módját látják a reáliák lefordításának (vö. Heltai 2001: 30; Katan 1999: 80–83; Klaudy 1997: 121–122; Smith 1995: 188–189; Tellingier 2003: 58–60). A következőkben a gyakrabban használt műveleteket röviden ismertetem.

Az **explicitáció** fogalma először Vinay és Darbelnet művében (1958) jelenik meg (Veresné Valentinyi 2008: 7). Az explicitáció során a reáliában implicit módon kódolt információkat, melyeket a forrásnyelvi beszélő jól ismer, a fordító explicitté teszi a célnyelvi befogadó számára, aki nem rendelkezik az implicit információk értelmezéséhez szükséges háttérismeretekkel. Ha egy kifejezés bővebb magyarázatra szorul, akkor a lábjegyzetben van erre lehetőség. A **betoldás** – az explicitáció egyik alkategóriája (Klaudy 1999) – során a reáliát meghagyva magyarázza annak jelentését a fordító (megnevezve például az étel típusát, hogy egy levesről vagy egy desszetről, sós vagy édes ételről van-e szó).

Ha a fordító úgy ítéli meg, hogy a reáliának adott helyen nincs különösebb jelentősége, két művelet közül választhat, ez a kihagyás és a generalizáció. A **kihagyás** műveletének is vannak fokozatai, így teljes és részleges kihagyásokról beszélhetünk. A teljes kihagyás esetében eltűnik a kultúraspeci-

fikus jelleg, és így azért, hogy a szöveg egészének jelentésértéke ne sérüljön, a kihagyás mellett párhuzamosan kell **kompenzációt** is alkalmaznia a fordítónak, vagyis ha egy helyen kihagyott egy reáliát, akkor máshol be kell töltenia a forrásnyelvi kultúrára jellemző elemet. A kihagyás és kompenzáció együttesére tipikus példa a nyelvi játékok, viccek fordítása. Részleges kihagyás gyakori a reália típusú tulajdonnevek elhagyásakor is (ld. az 5. pont). A **generalizáció** is részben kihagyás, mert a reália neve eltűnik, de helyette a fordító megadja a reália általános leírását.

A következő művelet a **teljes átalakítás**, ebben az esetben látszólag semmilyen logikai kapcsolat nincs a két nyelvi megfelelő között, ennek oka az eltérő szokásokban és háttérismeretekben rejlik (Klaudy 1997). Erre leginkább a frazémáknál, szólások, mondások kapcsán van szükség.

A fordítók ezenfelül alkalmazzák még az adaptáció, a tükörfordítás és a transliteráció műveletét is. Az **adaptáció** során a fordító a forrásnyelvi és célnyelvi kultúra jeltárgyainak összetételi, alaki vagy funkcionális hasonlósága alapján próbálja megfeleltetni az adott forrásnyelvi kifejezést egy célnyelviivel. A **tükörfordítás** az összetett, ritkábban a képzett szavak, valamint a többszavas kifejezések esetében szokott előfordulni, de óvatosan kell alkalmazni, mivel a különböző kultúrák eltérő módon tagolják a valóságot, így egy szóösszetétel vagy szó szerkezet pontosan leírhatja a forrásnyelvi kultúrában az adott jeltárgyat, jelenséget, viszont a célnyelvi kultúrában nem mond semmit, vagy kifejezetten nevetségesen is hathat. Végül a **transzliteráció** művelete, amikor a reáliát egy az egyben átemeli a fordító, s csak a célnyelvi helyesírási szabályok szerint írja át.

A reáliák fordítására használatos eljárások közül a szótárkészítés során formai és kontextuális okokból a teljes kihagyás, a kompenzáció és a teljes átalakítás művelete nem alkalmazható.

Ezen a ponton még szót kell ejteni a *szótári ekvivalencia* fogalmáról, illetve annak három alkategóriája közül a reáliákra vonatkozó típusáról, az *ekvivalenspótlókról*. Uzonyi (2006:117) a következő módon határozza meg a szótári ekvivalenciát: „a kétnyelvű szótár címszavaihoz rendelt célnyelvi szavakat jelöli, illetőleg ekvivalensek állnak a forrásnyelvi szintagmákkal (példákkal, kollokációkkal, frazeologizmusokkal) szemben is”. A reáliák non-ekvivalens lexika voltukból fakadóan nem rendelkeznek egyszavas ekvivalenssel, ezért csak ekvivalenspótló használatával adható meg a szótári ekvivalensük. Az ekvivalenspótló azonban nem fordítási ekvivalens, vagyis egy fordításba nem emelhető át egy az egyben, viszont segít a szótár használójának, hogy megértse, mit is jelent az adott reália, és ha fordítania kell, akkor kontextustól függően adaptálhassa a reália információtartalmát (Uzonyi 2006:

120). „Azonban ügyelni kell a szótár és az enciklopédikus lexikon illetékeségének elkülönítésére is” (uo.).

4. A szótárakban alkalmazott fordítási műveletek

A kigyűjtött szóanyagot a végrehajtott fordítási műveletek (illetve azok kombinációja) alapján osztályoztam, majd megvizsgáltam, mennyire sikeresek, pontosak a fordítások mind gasztronómiai, mind nyelvi szempontból.

4.1. Betoldás

A betoldás ugyan a lehetséges megoldások közé tartozik, mégis csak kevés példát találtam rá:

tokaji ~ [észt] *Tokaj vein* 'tokaji bor' (MÉ), [finn] *Tokajin viini* 'tokaji bor' (JL),
Jókai bableves ~ [észt] *oasupp Jókai moodi* 'bableves Jókai módra' (MÉ).

(Jelen esetben csak az elvégzett fordítási műveletre koncentráltam, a tulajdonnévi elemek fordításra, mint már jeleztem, külön fogok kitérni; ld. az 5. pontban.)

4.2. Explicitáció

Az explicitáció igen gyakran használt megoldás, abból a nyilvánvaló okból, hogy ennek révén a szótárhasználó részletes információkat kap az adott étel vagy ital jellegéről, kinézetéről és alkotóelemeiről. Így már könnyűszerrel dönthet, ráadásul emellett tájékozódhat az egészségügyi szempontból releváns allergénanyagokról (például diófélék) vagy egyéb, pl. vallási okból tiltott alapanyagokról is.

Ide sorolandók az alábbi reáliafordítások:

diós metélt ~ [finn] *taikinasuikaleista valmistettu, keitetty ruoka, joka on maustettu sokeroidulla saksanpähkinällä* 'tésztacsíkokból készített, főtt étel, amit cukrozott dióval ízesítenek' (NyI)
lecsó ~ [finn] *vihreästä paprikasta, tomaatista ja sipulista tehty lämmin ruoka* 'zöldpaprikából, paradicsomból, hagymából készült meleg étel' (NyI)
kürtőskalács ~ [észt] *<lahtisel tulel rulli peal küpsetatud spiraalne sai>* 'nyílt tűz felett forgatva sütött spirál alakú kalács' (MÉ)
körözött ~ [észt] *<paprika ja küüslauguga maitsestatud kohupiimavõie>* 'paprikával és fokhagymával ízesített túrókrém' (MÉ)

nudli ~ [finn] *perunataikinasta keitetty makaroonimainen ruoka* 'burgonyás tésztából készített tésztaétel' (JL) stb.

4.3. Generalizáció

A generalizáció alkalmazására találtam sikeres példákat: *szaloncukor* ~ [finn] *joulukaramelli* 'karácsonyi apró édesség/cukorka' (JL), *gomolya* ~ [észti] *lambajuust* 'juhsajt' (MÉ). Más esetekben viszont az explicitáció célravezetőbb lett volna, hiszen a magyar gasztronómia kiemelt fontosságú ételeiről van szó, így mindenképp indokolt a részletesebb leírás: *halászlé* ~ [finn] *kalakeitto* 'halleves' (NyI, JL), *gulyásleves* ~ [finn] *lihakeitto* 'húsleves' (JL), *máglyarakás* ~ [észti] *saiavorm* 'süteményforma' (MÉ). Ez utóbbiak módosítási javaslatait ld. az összefoglaló táblázatban.

4.4. Adaptáció

Adaptáció során nem a forrásnyelvi étel- vagy italnevet fordítja le a célnyelvre a fordító, hanem a forrásnyelvi kultúrához tartozó ételt vagy italt próbálja megfeleltetni egy a célnyelvi gasztronómiában létező étellel vagy itallal, és annak a nevét helyettesíti be fordításként. A helyes adaptációhoz a fordítónak ismernie kell a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúra gasztronómiáját is.

Egy-egy példát emeltem ki mind a három vizsgált szótárból. A *csalamádé* finn fordításaként a *pikkelssi* 'savanyúság, ecetben eltett zöldségfélék' (JL) jó választás, hiszen mindkettő aprított zöldségekből készített savanyúság, még ha nem is pontosan ugyanaz az összetételük. Az *indiáner* észtiül *moorapea*-ként (MÉ) való megfeleltetése is jó, az *indiánerben* ugyan a krém dominál, kétszer-háromszor is vastagabb, mint a tészta, de mégiscsak két, krémmel összeragasztott, csokoládémázzal bevont tésztakorongról van szó mind a két édesség esetében. A *gyümölcskrém* finnül *kiisseli*-ként (NyI) való adaptálása azért nem fogadható el, mert a *kiisseli* egy olyan bogyóféléből (eper, áfonya, málna stb.) készült félig folyékony, félig zselé állagú, gyakran tejjel vagy folyékony tejszínnel fogyasztott édesség, mely teljesen ismeretlen a magyar gasztronómiában. A *gyümölcskrém* a magyar konyhában mint torták (egyáltalán nem folyékony) tölteléke vagy mint pohárban, kehelyben tálalt, tejszínhabból és gyümölcsökből készített réteges édesség szerepel.

4.5. Tükörfordítás

Mivel a reáliák esetében kétséges a tükörfordítás használatának sikeressége, így a szótárszerkesztők egyéni döntéstől függ, hogy milyen gyakorisággal alkalmazzák. A finn szótárakban (NyI, JL) több példát találtam rájuk: *madártej* ~ *linnunmaito* (JL), *császárhús* ~ *keisarinliha* (NyI), *aranygaluska*

~ *kultakokkare* (NyI), *barátfüle* ~ *ystävän korva* (NyI). Ezek a fordítások önmagukban nem használhatók, nem mondanak semmit a szótárhasználónak, viszont szerencsére mindegyik mellett található explicitáló fordítás is.

Fontos megemlíteni, hogy vannak olyan tükörfordítások, melyek már polgárjogot kaptak a célnyelven az adott étel vagy ital (jelen esetben italok) általános ismertségének köszönhetően: *szürkebarát* ~ [finn] *harmaamunkki* (JL), *bikavér (egri)* ~ [észti] *Egeri härjaveri* (MÉ).

4.6. Transzliteráció

Transzliterációra főként a Seilenthal – Nurk szótárában (MÉ) találtam példákat. Ez azzal magyarázható, hogy – mint már említettem – a reáliák fordításában nagymértékben közrejátszanak a szubjektív döntések is. A forrásnyelvi alak, illetve annak célnyelvi helyesírás szerint módosított formája akkor használható, ha feltételezzük, hogy az adott étel vagy ital forrásnyelvi kultúraspecifikussága ellenére a célnyelvi kultúrában is ismert, nem szorul magyarázatra. Példák: *lecsó* ~ *letšo* (MÉ), *lángos* ~ *langoš* (MÉ), *gulyás* ~ *gul(j)ašš* (MÉ), [finn] *gulassi* (JL). A *gulyás* esetében annyi pontosítás szükséges, hogy valóban ismert maga az ételnév az észtek és a finnek körében is, azonban az étel leves-mivolta torzul, inkább húsos raguként vagy tokányként azonosítják.

A transzliterációs fordítások másik kategóriája az, amikor nemcsak át-emeli a forrásnyelvi nevet, hanem meg is adja mellé az értelmező leírást. Észti példák:

tokaji aszú ~ *tokaji aszú*, <*üliküpsete viinamarjade lisamisega valmistatud vein*> 'túlérett szőlő felhasználásával készített bor' (MÉ)

bográcsgulyás ~ *katlaguljašš* (*lahtisel tulel keedetud paprikane lihasupp*) 'nyílt tűzön főzött paprikás húsleves' (MÉ)

kisfröccs ~ *väike fröts* (*1 dl veini ja 1 dl soodavett*) '1 dl bor és 1 dl szóda' (MÉ)

furmint ~ *furmint* (*hele viinamarjasort; sellest valmistatud vein*) 'világos szőlőfajta, az ebből készített bor' (MÉ).

5. Tulajdonneveket és tulajdonnevekből származtatott elemeket tartalmazó étel- és italnevek

A következőkben tárgyalt ételneveket azért különítettem el, mert olyan elemet (tulajdonnevet vagy származékát) tartalmaznak, mely fordítási szempontból speciális, hiszen nincs szó szerinti jelentésük (*Gundel*), vagy ha igen, akkor sem abban az értelemben használjuk őket (*Fekete-erdő* ≠ egy erdő, ami

fekete). Ezért a fordító szubjektív döntésétől függ, hogy a fordítás során mit kezd ezekkel az elemekkel.

Az ide tartozó étel- és italneveket két csoportra lehet osztani, a személyneveket tartalmazókra és a földrajzi névből származtatottakra.

5.1. Személyneveket tartalmazó ételnevek

Személyneveket tartalmazó ételnevekkel igen kevés szerző foglalkozott (G. Bogár 2004; Hajdú 2003: 80), holott a köznevesült személynevek a nyelv egy igen érdekes szegmensét alkotják. A fordításuk pedig, mint már említettem, szintén problémás.

A személyneveket tartalmazó ételnevek csoportjában olyanokat lehet találni, mint pl. **Dobostorta** ~ [észt] *Dobosi tort (karamellglasuuriga kihiline biskviittort)* 'réteges piskótatorta karamellmázzal' (MÉ), **Jókai bablevés** ~ [észt] *oasupp Jókai moodi* (MÉ). Mint látjuk, itt a fordító megtartotta a személyneveket. Az első esetben fűzött hozzá magyarázatot, ámbar nem jelöli, hogy ez a desszert jellegzetesen csokoládés töltelékkel készül. A második esetben viszont szó szerint lefordítja a *moodi* 'mód(ra)' betoldásával.

A következő példákban a személynév már nem jelenik meg a fordításban. A fordító a részleges kihagyás műveletét alkalmazza, hiszen maga a réalía mint elem nem tűnik el, csak a személynév; a fordítás megadásához pedig változatos műveleteket használ. A finn szótárakban elsősorban generalizációt: **Gundel palacsinta** ~ *suklaaohukaiset* 'csokoládés palacsinták' (NyI), **lacipecsenye** ~ *grillipihvi* 'grillezett hússzelet' (JL). Az észt szótárban ez utóbbi ételnévnél fordítási műveletek többszörös kombinációját láthatjuk: **lacipecsenye** ~ *mustlaspraad (rasvas praetud küüslaugune sealiha)*; <*laadal müüidav praetud lihatoit*> 'cigánypecsenye (zsírban sültt fokhagymás sertéshús); <vásárban árult sült húsetel>' (MÉ). A *mustlaspraad* egy tükörfordítás adaptációja, majd két explicitáció következik.

A **pálpusztai** ~ [észt] <*teatud tugevalõhnaline juustusort Ungaris*> 'egy bizonyos erős szagú sajt fajta Magyarországon' (MÉ) meghatározása annyiban különbözik a többitől, hogy ugyan nem tartja meg a személynevet – a *pál* előtag a sajt megalkotójának, Heller Pálnak a nevét őrzi –, viszont kiemeli a sajt speciálisan magyar jellegét.

A **Gundel palacsinta** finn fordítása (*suklaaohukaiset*) kapcsán kritikaként fogalmazható meg, hogy nem csokoládés palacsintáról van szó, hanem dióval töltött és csokoládéöntettel tálalt édességről. A dió ráadásul allergén anyag, így egészségügyi okokból is szükséges lenne, hogy belekerüljön a fordításba.

5.2. Földrajzi neveket tartalmazó étel- és italnevek

A másik csoportba a földrajzi nevek és azok *i*-képzős alakjait tartalmazó étel- és italnevek kerültek. Itt is vegyesen marad meg vagy tűnik el a földrajzi névre való utalás. A földrajzi név meghagyása mellett minden esetben explicitációs, értelmező fordításokat olvashatunk, az észt szótárban még tükörfordítást is. Példák:

bakonyi sertésszelet ~ [finn] *Bakonyin sianpaisti paprikalla ja smetanalla maustetun sienikastikkeen kanssa* 'bakonyi sertésszelet paprikával és tejföllel ízesített gombás szósszal' (NyI)

bikavér (egri) ~ [észt] *Egeri härjaveri (Egeri piirkonna punane vein)* 'egri bikavér (Eger vidéki vörösbör)' (MÉ)

nyírségi gombóclevés ~ [finn] *Nyírségin lihakeitto taikinakokkareiden kanssa* 'Nyírségi húsleves tésztagombócokkal' (NyI) stb.

Az esetek nagyobb részében pedig eltűnik a földrajzi név:

Fekete-erdő torta ~ [észt] *kihiline šokolaaditort* 'réteges csokoládétorta' (MÉ)

kolozsvári káposzta ~ [finn] *kaalilaatikko lihamakkaran kanssa* 'rakott káposzta kolbásszal'¹ (NyI)

somlói galuska ~ [észt] *<biskviidist, rosinatest, pähklitest, kakao- ja vaniljekreemist koosnev magustoit>* 'piskótából, mazsolából, dióból, kakaó- és vaníliakrémből összeállított desszert' (MÉ); [finn] *suklaa- ja vaahtokermalla maustetut, paistetut nelikulmaiseta leivonnaiseta* 'csokoládékrémmel és tejszínhabbal ízesített, négyszögletes sült sütemény' (NyI) stb.

Az értelmező fordítások részletessége igen változó, a *somlói galuska* esetében igen kimerítő, az észt fordítás felsorolja a hozzávalókat, a finn azonban sok mindent kihagy és inkább az alakra koncentrálnak, ami nem fedi a valóságot. A *Fekete-erdő torta* fordításában ennek az édességnek az egyik fontos alkotóeleme, a meggy elsikkadt.

Egy példát találtam arra, amikor az étel magyarosságát hangsúlyozzák, nem pedig a földrajzi megjelölést: **debreceni** ~ [észt] *vürtsine ungari (grill) vorst* 'fűszeres magyar (grill) kolbász' (MÉ).

¹ A *kaalilaatikko* szó szerint káposztaládikót vagy -tepsit jelent; a *laatikko* bevett fordítása a rakott ételeknek.

6. Javítási és kiegészítési javaslatok (néhány példa)

Étel/italnév	Eredeti fordítás	Forrás	Fordítási javaslat	Jelentés
barátfüle ~ derelye	lehttaignatas ku (moosi vői kohupii-maga)	MÉ	nelinurksed, keedetud, moosiga täidetud küpsetised, maitsestatud suhk-ruse riivsaiga	négyzet alakú, főtt, lekvárral töltött sütemény cukros zsemlemorzsával ízesítve
Dobostorta	Dobosi tort (karamell-glasuuriga kihiline biskviittort)	MÉ	Dobosi tort (karamellglasuuri ja šokolaadikreemiga kihiline biskviittort)	Dobostorta (réteges piskótatorta csokoládékrémmel és karamellbevonattal)
gulyásleves	lihakeitto	JL	lihasta, perunasta, porkkanasta, sipulista, valmistettu keitto paprikalla maustettuna, taikina-kokkareiden kanssa	húsból, krumpliból, répából, hagymából készített leves, paprikával ízesítve, galuskával
Gundel palacsinta	suklaa-ohukaiset	NyI	pannukakku Gundelin tapaan (saksan-pähkinällä täytetynä, suklaakastikkeessa) ²	palacsinta Gundel módra (dióval töltve, csokoládéöntettel)
halászlé	kalakeitto	NyI JL	paprikalla ja sipulilla maustettu, etenkin karpista tai monnista valmistettu kalakeitto	paprikával és vöröshagymával ízesített, főként pontyból vagy harcsából készült halleves
máglyarakás	saiavorm	MÉ	suhkruses piimas leotatud sarvesaiast vői saiast, õuntest, kreeka pähklitest, moosist valmistatud kook, mis kaetud munavahuga	cukros tejbe áztatott kifliből vagy kalácsból, almából, dióból, lekvárból készített sütemény, tojáshabbal a tetején

² G. Bogár Edit 2011: 40.

zserbó	šokolaadiga kaetud kihi-line kook	MÉ	kreeka pähklite ja moosiga täidetud, šokolaadiga kaetud kihiline kook	dióval és lekvárral töltött, csokoládéval bevont, réteges sütemény
---------------	-----------------------------------	----	---	--

A következő táblázat néhány példát sorakoztat fel azok közül a reália típusú étel- és italnevek közül, amelyek szerepelnek az észti szótárban (MÉ), a finn szótárakban (Ny1, JL) viszont nem. Kiegészítési javaslatként finre fordítottam ezeket az étel- és italneveket.

Magyar	Észt	Finn	Jelentés
bikavér (egri)	Egeri härjaveri (Egeri piirkonna punane vein)	Egerin häränveri (Egerin alueen punaviini)	Egri bikavér (Eger vidéki vörösbor)
borkorcsolya	suupiste veini juurde	välipala viinin rinnalle	rágcsálnivaló bor mellé
bundáskenyér	(muna sisse kastetult) praetud leib	köyhät ritarit; leipävanukas ³	(tojásba mártott) sült kenyér; bundáskenyér
Dobostorta	Dobosi tort (karamellglasuuri ja šokolaadikreemiga kihiline biskviit-tort) ⁴	Dobosin kakku (suklatäytteinen kerrossokerikakku, karamellikuorrutuksen kanssa)	Dobostorta (réteges piskótatorta csokoládékrémmel és karamellbevonattal)
konty alá való	<naistele maitsev magus liköör>	makea likööri josta naiset pitävät	édes likőr, amit a nők kedvelnek
körözött	<paprika ja küüslauguga maitsestatud kohupiimavõie>	paprikalla ja valkosipulilla maustettu raejuusto	paprikával és fokhagymával ízesített túrókrém
zserbó	kreeka pähkli ja moosiga täidetud, šokolaadiga kaetud kihiline kook ⁵	saksanpähkinällä ja hillolla täytetty, suklaalla kuorrutettu kerroskakku	dióval és lekvárral töltött, csokoládéval bevont, réteges sütemény

³ A finnek által ismert ételről van szó, van rá saját elnevezésük.

⁴ Általam javított fordítás.

⁵ Általam javított fordítás.

7. Összegzés

Mint láthattuk, a fordítók többféle fordítási műveletet (betoldás, explicitáció, generalizáció, adaptáció, tükörfordítás és transliteráció) alkalmaznak a reália típusú étel- és italnevek átültetése során, változó sikerrel. Szótárakról függően is eltérő tendenciák mutatkoznak a preferált műveletek között. Nyirkos István szótárában nagy arányban találunk explicitációs fordításokat, míg Jakab László inkább tükörfordításokat használ, Tõnu Seilenthal és Anu Nurk pedig szemmel láthatóan gyakrabban használja a transliteráció műveletét, mint a finn szótárak. Természetesen nem beszélhetünk abszolút megoldásokról, egy adott étel- vagy italnevet különböző műveletekkel is le lehet „helyesen” fordítani a fordítás felhasználásától és célközönségétől függően. Az elemzett példákból azonban, úgy vélem, kitűnik, hogy szótárak készítése során az explicitációs fordítások a legeredményesebbek – még ha számos helyen kiegészítésre is szorulnának –, hiszen ezek adják a legtöbb információt a célnyelvi személy számára. Mérlegelni kell azonban, hogy egy általános szótár keretein belül mennyire lehet részletes meghatározást megadni, a pontosságot szem előtt tartva, azonban nem átlépve a lexikon vagy a szakácskönyv műfajába. Épp ezen okból tűztem ki tanulmányom végcéljaként egy tematikus adatbázis és/vagy szótár összeállítását, mely részletesebb fordításoknak, sőt fordításvariációknak adna teret.

Az eddig összegyűjtött és korrekciós javaslatokkal ellátott szóanyagot további szótárak, szakácskönyvek és online források elemzésével kívánom összevetni, bővíteni, a minél teljesebb és pontosabb lista összeállításának érdekében.

Források

- NyI = Nyirkos István: Uusi suomi–unkari–suomi taskusanakirja. 5., javított kiadás. Werner Söderstöm Osakeyhtiö, Helsinki, 2009.
- JL = Jakab László: Magyar–finn diákszótár. Akadémia Kiadó, Budapest, 2013.
- MÉ = Seilenthal, Tõnu (főszerk.) – Nurk, Anu (főszerk.) – Ausmees, Kirli – Kippasto, Anu: Ungari–eesti sõnaraamat. Magyar–észt szótár. Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia 6. Eesti Keele Sihtasutus, Tartu, 2010.

Irodalom

- G. Bogár Edit 2004: Személynevet tartalmazó ételneveinkről. In: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga (szerk.), „...még onnét is eljutni túlra...”. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 194–201.
- G. Bogár Edit 2011: Magyar–finn gasztrotranszláció. In: Folia Uralica Debreceniensia 18: 35–42.
- Catford, John Cunnison 1965: A Linguistic Theory of Translation. Oxford University Press, London.
- Chesterman, Andrew 1997: Memes of Translation. The spread of ideas in translation theory. Benjamins, Amsterdam.
- Forgács Erzsébet 2004: Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben. Fordítástudomány 6/2: 38–57.
- Hajdú Mihály 2003: Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- Helbig, Gerhard et al. 2001: Deutsch als Fremdsprache. De Gruyter, Berlin – New York.
- Heltai Pál 1990/2001: Fordítás az angol nyelvvizsgán. Elektro-Coop Kiadóiroda, Budapest.
- Honti Enikő 2011: A reáliák fordítása. In: Horváthné Molnár Katalin – Sciacovelli, Antonio Donato (szerk.), Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe. A XXI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Vol. 8. MANyE – NyME, Budapest – Szombathely – Sopron. 293–298.
- Horváth Péter Iván 2004: Közigazgatási reáliák a hiteles fordításban. Fordítástudomány 6/2: 31–37.
- Kade, Otto 1968: Zufall und Gesetzmäßigkeit in der Übersetzung. In: Neubert, Albrecht (szerk.), Beihefte zur Zeitschrift Fremdsprachen I. Verl. Enzyklopädie, Leipzig.
- Katan, David 1999: Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators. St. Jerome Publishing, Manchester.
- Klaudy Kinga 1997: A fordítás elmélete és gyakorlata. Scholastica Kiadó, Budapest.
- Klaudy Kinga 1999: Bevezetés a fordítás elméletébe. Scholastica Kiadó, Budapest.
- Lendvai Endre 2005: Reáliafelfogások napjaink magyar fordításelméletében. In: Dobos Csilla – Kis Ádám – Lengyel Zsolt – Székely Gábor – Tóth Szergej (szerk.), „Mindent fordítunk, és mindenki fordít.” Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben, SZAK Kiadó, Bicske. 67–71.

- Lossau, Norbert 1993: Die deutschen Petőfi-Übersetzungen. Ungarische Realienbezeichnungen im sprachlich-kulturellen Vergleich. Peter Lang Verlag, Frankfurt.
- Maticsák Sándor – Laihonen, Petteri 2011: Milestones in the History of Hungarian/Finnish Bilingual Lexicography. In: Fábián Zsuzsanna (ed.), Hungarian Lexicography 1. Bilingual Dictionaries. Lexikográfiai Füzetek 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 199–226.
- Maticsák Sándor – Laihonen, Petteri 2014: Fejezetek a finn–magyar lexikográfia történetéből. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, Rokon nyelveink szótárai. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 193–234.
- Mujzer-Varga Krisztina 2007: A reáliafogalom változásai és változatai. Fordítástudomány 9/2: 55–84.
- Newmark, Peter 1988: A Textbook of Translation. Prentice Hall International, New York.
- Papp Nándor 2004: Terminológia és reáliák (különös tekintettel nemzetközi szervezetek, rövidítések angol–magyar fordítási kérdéseire) In: Dróth Júlia (szerk.), Szaknyelv és szakfordítás. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő. 79–91.
- Simigné Fenyő Sarolta 2006: A fordítás mint közvetítés. Stúdium Rendezvények és Nyelvtanfolyamok, Miskolc.
- Tellingner, Dusán 2003: A reáliák fordítása a fordító kompetenciája szempontjából. Fordítástudomány 5/2: 58–70.
- Tellingner, Dusán 2007: A kultúra szerepe a fordításban (a fordító kulturális kompetenciája szempontjából). In: Horváth Zita (szerk.), Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, XII/1. Miskolc. 15–22.
- Uzonyi Pál 2006: A forrásnyelvi és célnyelvi adatok ekvivalenciájának nehézségeiről. In: Magay Tamás (szerk.), Szótárak és használók. Lexikográfiai füzetek 2. Akadémia Kiadó, Budapest. 117–129.
- Valló Zsuzsanna 2000: A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. Fordítástudomány 2/1: 34–49.
- Valló Zsuzsanna 2002: „Honosított” angol drámák a színpadon. Pressió Kft., Budapest.
- Veresné Valentinyi Klára 2008: Explicitáció vizsgálata blattolt szövegeknél. Dróth Júlia (szerk.), Szaknyelv és szakfordítás. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő. 7–13.
- Vermes Albert 2004: A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. Fordítástudomány VI/2: 5–17.
- Vinay, Jean-Paul – Darbelnet, Jean 1958: Stylistique comparée du français et de l’anglais. Méthode de traduction. Didier, London – Toronto – Paris.

**Translation of the untranslatable:
Finnish and Estonian translations of Hungarian food and drink names**

The aim of this paper is to discuss Finnish and Estonian dictionary equivalents of Hungarian food and drink names, as part of the group of *realia*. The term *realia* refers to cultural terms, names of culture-specific items, which are characteristic of the source culture but are often unknown in the target culture and have no equivalent in the target language. For this reason, they are usually considered as untranslatable lexical items.

The present study is based on Hungarian–Finnish and Hungarian–Estonian general dictionaries, and it analyzes the different transfer operations (generalization, transliteration, explicitation etc.) used during the translation of *realia*.

As not all of the dictionary items studied have proven to be accurate in meaning, suggestions for corrections are to be found at the end of the essay.

BORÓKA TAKÁCS

Keresztnévhasználat és névtipológia összefüggése a finnben és a magyarban

TAKÁCS Judit

1. Két nyelv névrendszerének összevetésekor természetes, hogy számtalan tipológiai eltérésre bukkanunk. Még akkor is így van ez, ha a két közösség hasonló kultúrkörbe tartozik, kulturális hagyományaik és névhasználati körülményeik is hasonlóak.

A tulajdonneveknek (köztük a személyneveknek) ugyanakkor valójában nem is lehet általános, minden nyelv számára elfogadható, egységes rendszerezését adni, mivel még a tulajdonnév fogalma sem azonos valamennyi nyelvben, a csoportosításuk, kisebb kategóriák kialakítása pedig különösen eltérő (Hajdú 2003: 150).

Ez a gondolat egybecseng Minna Saarelmáéval, aki szerint a különböző nyelvek személynevekre vonatkozó terminológiája rendkívül különböző lehet, akár annyira is, hogy nem fordíthatók le egyenesen egyik nyelvről a másikra, sőt sokszor nem is feleltethetők meg egymásnak. Legjobban saját nyelvi környezetükben és az ehhez tartozó névrendszerben értelmezhetők (Saarelma 2008: 176).

A finn és magyar személynévrendszer között is számos tipológiai eltérést találunk, más a családnevek és a keresztnévből származó alakváltozatok megközelítése, és jelentős eltéréseket mutat az egyéb névtípusok kategorizációja is. A legfőbb eltérések abból fakadnak, hogy alapvetően különbözik a két nyelv fő névtipizálási szempontja: míg a magyarban a formális jegyek, addig a finnben a névhasználati aspektus a legfőbb szervező elem, ezért is lett például a hivatalos és nem hivatalos státuszú nevek csoportja névtipológiájuk két alapkategóriája. Néhány névfajta esetében tetten érhető a szituáció és kontextus döntő hatása is: a seläntakaisnimi-t (gúnyos hangulatú említőnév) megvizsgálva például egyértelmű, hogy a többi, hasonló funkciójú vagy alakú említőnévtől azoktól jellegzetesen eltérő használati körülményei határozzák el (Saarelma 2008: 175).

A finn és a magyar névtípusok között azonban néhány esetben olyan eltérések is vannak, melyekre egyértelmű magyarázatot csak nyelven kívüli okok adhatnak. A nem hivatalos személynévtípusok között említik a *lasten työnimi-t*, melynek szó szerinti jelentése „a gyermek munkaneve”, funkcióját tekintve pedig a gyermek születése előtt használt, nem hivatalos neve (uo.). Ilyen elnevezésekre példa természetesen a mi nyelvünkben is van, de míg ezeket a magyarban önálló névtípusként nem kategorizálják, használatukat és használati gyakoriságukat (illetve ebből következően önálló névcsoportként való kezelésüket) a finnben számos, kifejezetten nyelven kívüli ok (pl. törvényi szabályozás) magyarázza.

Írásomban a finn és a magyar keresztnévadási szabályozás és a névhasználati körülmények áttekintésével kívánok magyarázatot adni néhány ritkább nem hivatalos finn névtípus (a *seläntakaisnimi* és a *lasten työnimi*) önálló terminussal való elnevezésére.

2. A keresztnévadási szabályok és lehetőségek összevetése

2.1. A magyar szabályok¹

a) A névadási lehetőségek szabályozása Magyarországon közismerten szigorú, törvény és törvényerejű rendeletek által van szabályozva (Ladó – Bíró 1998: 6). Anyakönyvezni a szülők által meghatározott sorrendben legfeljebb két, a gyermek nemének megfelelő utónevet lehet a Magyar Tudományos Akadémia által összeállított utónévjegyzékből – mondja ki az 1982. évi 17. törvényerejű rendelet 30. §-ának 4. bekezdése. Az anyakönyvet (amely a gyermek család- és keresztnévét/-neveit tartalmazza), csak akkor állítják ki, ha a keresztnévválasztás megfelel a jogszabályban előírtaknak.

A névválasztásra és annak bejelentésére a maximális várakozási idő egy hónap, utána a gyámügyi hivatal felszólítja szülőket a névadásra, melyre maximum 30 napot kapnak. Amennyiben a gyermeket egyedül nevelő szülő vagy a szülőpár valamilyen okból ez idő alatt sem tud vagy kíván megállapodni a gyermek nevééről, helyettük a hivatal határozattal dönt. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy egy magyar gyermek legfeljebb 60 napig lehet hivatalosan is „névtelen”.

A gyakorlatban viszont az a tipikus, hogy a család közlése alapján a születés után szinte azonnal feljegyzik a gyermek nevét. Ekkor az utód család- és keresztnévét is meg kell adni, az anyakönyvezés pedig maximum két napon

¹ A magyar keresztnévadásra és használatra vonatkozó jogszabályok és törvények forrása: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700149.KOR (21. §)

belül lezajlik, és egy héten belül a hivatalos iratokat is megkapja postán a gyermek. Tapasztalataim szerint Magyarországon viszonylag ritka jelenség az, ha a szülés után döntenek el a szülők az utód nevét.

b) 1953 óta a jogszabályok szerint csak két keresztnév adható, addig tetszőleges számú nevet adhattak a szülők gyermeküknek (Megyeri-Pálffy 2013: 133–134; Raátz é.n.: 1). Az uniós országok ebben általában nem kötik meg a szülőket, sok országban (például Finnországban is) ma is gyakori a három keresztnév használata, és máshol az ennél több sem ritka.

Az 1945 utáni időszakban egy darabig Magyarországon még jó néhány évig szinte semmilyen korlátozás alá nem esett a keresztnévadás. Még mindig az 1894. évi XXXIII. névtörvény volt életben, mely szerint az anyakönyvbe azt és annyi nevet jegyeztek be, amennyit a szülő választott gyermekének. (Nem volt ritka, hogy egy gyereknek három-négy neve volt, de előfordult 15 neves bejegyzés is). Egyedüli megkötés az volt, hogy a nevet magyaros formában kellett beírni, de nemzetiségi személy esetében a bejegyzett magyar névforma mellett zárójelbe téve szerepelhetett a nemzetiségi is (Raátz uo.).

E jelenség elterjedéséről Hajdú Mihály írt részletesen (2003: 583–601). Kutatásai szerint Magyarország egyes területei eltéréseket mutatnak a több keresztnév használata szempontjából, de a társadalmi helyzet és vallási felekezethez tartozás is befolyásolja a több név adását. A magyar nyelvterület nagy részén a XVIII. század végén még csak kis mértékben élt ez a szokás, az 1830-as évektől viszont megtöbbszöröződött a két, illetve három nevet viselők aránya.

c) Az anyakönyvbe csakis az Új magyar utónévkönyvben szereplő neveket lehet bejegyezni (a lista megtalálható a MTA Nyelvtudományi Intézetnek honlapján²). E szabály alól csak a Magyarországon élő nemzetiségiek, nemzetiségi anyanyelvűek, valamint a nem magyar állampolgárok és a külföldön tartózkodó magyar állampolgárok gyermekei kivételek.

Ha a szülők által választott utónév nem szerepel az utónévjegyzékben, annak használatát és névlistába vételét hivatalosan kérvényezni kell. Az új nevek elbírálásakor a Nyelvtudományi Intézet 14 alapelvet követ, melyek elsősorban a név alakjára vonatkoznak. Fontos szempont az is, hogy az új név illeszkedjen a meglévő keresztnévrendszerbe, illetve ne legyen dehonesztáló a viselőjére, azaz jelentése ne legyen pejoratív vagy sértő.

A Ladó János-féle, 1971-ben megjelent Magyar utónévkönyvben eredetileg szereplő 895 női és 932 férfinévszám az idők folyamán jelentősen

² <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvmuvelo/utonevek/index.html>

megnövekedett. Az 1997-ben megjelent átdolgozott, kibővített névlista (a Ladó – Bíró-féle Magyar utónévkönyv) ennél már 231-gyel több férfi és 548-cal több női nevet tartalmaz, de a keresztnévek száma azóta is napról napra nő, jelenleg több mint 4000 név szerepel rajta. Az állandó bővülés azt sugallja, hogy a magyar nyelvű közösség névadói számára terhes ez a szabályozottság, túl merevek a szabályok, és a kiüresedő tradicionális névadási szokásokat a lexika bővítésének már ismert eljárásai révén (kölcsonzés más nyelvekből, a szóalkotás valamely típusa) igyekeznek élettel megtölteni (Fercsik – Raátz 2009: 12–19).

2.2. Névadási szabályok és lehetőségek Finnországban³

a) Finnországban legfeljebb három keresztnév adható, melyet az anyakönyvvezetőnek kell a gyermek születésével együtt bejelenteni a népességnyelvántartáshoz (Väestörekisterikeskus). A magyar hivatalos eljárástól eltérően a bejelentést mind az anyakönyvvezetőnek, mind a lutheránus vagy ortodox egyházközség vezetőjének meg lehet tenni.

A finn névtörvény a keresztnévvel kapcsolatban az alábbi elvárásokat támasztja:

- lánynak csak női, fiúnak csak férfinévvé adható,
- nem adható jelentésében alkalmatlan (a viselőjére nézve sértő) név,
- a finn névrendszerbe írásmódjában vagy típusában nem illeszkedő név csak különleges okkal adható,
- családnév nem adható keresztnévként, sem pedig az apa vagy az anya keresztnévéből képzett *poika-* vagy *tytär-*végű név,
- első keresztnévként nem adható ugyanaz a név, ami a gyermek közvetlen családjában a lány- vagy fiútestvérének már van.

Amennyiben a választott utónév ezeknek a kritériumoknak megfelel, legyen az akár teljesen új név vagy névalak is, bejegyezhető az anyakönyvbe, külön kérvényezni, engedélyeztetni nem kell. A magyarhoz hasonló hivatalos névlista Finnországban nincs, az elmúlt két évszázadban adott férfi és női neveket húszévenkénti bontásban nyomon követhetjük a Népességnyelvántartó Hivatal szolgáltatása segítségével.⁴

b) A jelenleg használatban lévő összes keresztnév vizsgálata meglepő eredményt mutat. Kiviniemi a hivatalos népességnyelvántartási adatok alapján az 1980-ban használt finn keresztnévek számát körülbelül 34 000-ben ad-

³ A finn keresztnévvadásra és használatra vonatkozó jogszabályok és törvények forrása: <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1985/19850694#L6a>

⁴ <http://verkkopalvelu.vrk.fi/Nimipalvelu>

ja meg, melyből mintegy 20 000 a női és 14 000 a férfinév (összevetésként: Magyarországon az anyakönyvezhető nevek száma körülbelül 4500, de közülük nagyon sokat egyáltalán nem visel senki). A finn neveknek ez a hatalmas száma részben azzal magyarázható, hogy igen sok a csak egyetlen alkalommal használt, ún. *unikkinimi* ('egyedi név'), számuk ebben a korpuszban kb. 20 000. Másrészt pedig közülük nagyon sokat második vagy harmadik névként jegyezték be, tehát csak a hivatalos iratokban szerepelnek, a mindennapi használatban nem (Kiviniemi 1982: 175–176). Az 1880–2005 között legalább egyszer megjelenő keresztnéveket Kiviniemi 50 000-re teszi (bár ebbe a csupán írásmódjában eltérő neveket is beleszámolja, pl. *Aleksandra* – *Alexandra*) (Kiviniemi 2006: 22–23).

A több keresztnév adását Kiviniemi divatjelenségnek tartja (1982: 179). Ez Németországból Dánián és Svédországon keresztül terjedt el Finnországban. IX. Károly svéd király (1577–1648) teremtette ezt a divatot, aki gyermekeinek a Gustav Adolf, Karl Filip és Maria Elisabet nevet adta. A több keresztnév adása az 1700-as évektől divattá válva folyamatosan, az 1800-as évektől pedig egyre gyorsabban terjedt. Az 1980-as években mind a finn férfiak, mind a nők körében több mint 10% volt a három, és több mint 80%-a a két keresztnévet viselők aránya (uo. 181). Azóta (és manapság is) ritkaságszámba megy, ha valakinek csak egy keresztnéve van. Ma egy finn újszülött általában két nevet kap: az első a szülők tetszés szerinti választása, a második pedig valamelyik felmenő – általában nagyszülő vagy esetleg dédszülő – első keresztnéve (Maticsák – Buzgó 2013: 99).

c) Finnországban a gyermek gondviselőjének a törvény szerint két hónapja van a gyermek születésétől kezdve, hogy a bejelentse utódja nevét,⁵ és tapasztalataim szerint ezt a két hónapot a finnek ki is használják. Születése után a gyermek neve az idegenek számára sokáig csak *vauva* 'baba', a család pedig legbelsőbb ügyének, magánügynek tekinti a névválasztást. Amíg viszont a gyermek nem kapja meg a hivatalos, végleges nevét, általában a születése előtti becézését, a *lasten työnimi*-t használják.

2.3. A névadási szabályozások legfőbb eltérései

A finn névhasználati szabályok több szempontból is eltérőek, általában lényegesebben megengedőbbek, mint a magyar.⁶ Egyrészt annál sokkal kevés-

⁵ [http://www.maistraatti.fi/fi/palvelut/nimiasiat/perustiedot/#Lapsen nimen rekisterointi](http://www.maistraatti.fi/fi/palvelut/nimiasiat/perustiedot/#Lapsen%20nimen%20rekisterointi)

⁶ Itt jegyzem meg, hogy ugyanez a megengedő, elsősorban az elnevezett érdekeit védő szemlélet figyelhető meg a német névadásban is (vö. Raatz 1996: 75–85). Németországban sem törvény, sem törvényerejű rendelet nem szabályozza a névadást, a joggya-

bé szabályozzák magának a névválasztásnak a lehetőségeit: amennyiben a választott név megfelel a korábban már említett és elsősorban az elnevezett érdekeit védő kritériumoknak, mindenféle hivatalos kérvényezés nélkül, pusztán bejelentés alapján anyakönyvezhető. Az a magyar eljárás, mely szerint bármiféle, a névlistától való eltérést hivatalosan kérvényezni kell, a finnek számára merev, sőt személyi jogait sértő jelenség. (Manapság már Magyarországon is egyre többen tartják alapjogaikat sértőnek a névválasztás ilyen módon való szabályozását, ld. Tilk 2002: 658.)

Eltérés mutatkozik a választott keresztnév hivatalossá tételének szempontjából is: míg a finn törvények két hónapot adnak a gyermek végleges nevének kiválasztására és bejelentésére, addig Magyarországon a születés után azonnal meg kell adni a gyermek hivatalos család- és keresztnévét.

A finnben a magyartól eltérően vannak mindkét nem számára adható, ún. uniszex nevek is, ilyen pl. *Kaino*, *Rauni*, *Armi* (Kiviniemi 1982: 194). Kiviniemi későbbi munkájában ezekre a 'mindkét nem számára adható név' kifejezést használja (2006: 112–115). Ezt a jelenséget a magyar névhasználat kiküszöbölendőnek tartja, a férfi és női nevek csoportját mereven elkülöníti. Új nevek esetében, ha egy kérvényezett nevet az egyik nemnek már jóváhagyták, azt a későbbiekben a másik nem részére nem javasolják. Néhány logikátlanság azért megfigyelhető e téren, pl. a *Jácint* és a *Bojtorján* férfinév, holott a többi „virágnév” (*Rózsa*, *Ibolya*, *Gyöngyvirág*, *Nárcisz* stb. és az újabban anyakönyvezhetőnek nyilvánított növénynévi eredetű keresztnévek jó része is) a női nevek közé van sorolva.

3. Névtipológiai eltérések a személynevek terén

A keresztnévből származó alakváltozattal vagy névhelyettesítővel való becézés nem nyelvspecifikus sajátosság, az ilyen típusú neveknek a nyelvi rendszerekben való elhelyezése viszont jelentős eltéréseket mutat a finn és a magyar nyelvben.

korlat alakította ki az arra vonatkozó szabályokat, hogy mely nevek anyakönyvezhetők. Nincs olyan egységes névlista, mely az engedélyezhető neveket tartalmazza, de az anyakönyvvezetőknek több kézikönyv is rendelkezésükre áll a döntés meghozatalához, ilyen pl. a 66 000 nevet tartalmazó Keresztnévek Nemzetközi Kézikönyve (Internationales Handbuch der Vornamen). Ha ezeket átvizsgálva az anyakönyvvezető nem kíván bejegyezni egy nevet, a szülők bírósághoz fordulhatnak. Egy név bíróság általi engedélyeztetésekor fő szempont a gyermek jogainak maximális előtérbe helyezése, emellett pedig a német hagyomány és szokásrend, illetve és a német helyesírás alkalmazása iránti igény megfogalmazása.

A magyar szakirodalomban a személynevek rendszerét általában névfunkciók szerint tagolják: eszerint megkülönböztetünk családnevet, keresztnévet, ragadványnevet, becenevet és egyéb kisebb személynévi kategóriát, pl. hívónév, szólítónév, álnév stb. (N. Fodor 2010: 13–14; Hajdú 2003: 151–153).

A finn szakirodalomban a névhasználati szempont a legfőbb csoportosítási elve mind a tulajdonneveknek, mind pedig ezen belül a személyneveknek. Kulturális alapú osztályozásuk négy fő kategóriája a személy-, az állat-, a természeti és kultúrnevek csoportja. (Ez utóbbi fogalom igen problematikus, nehezen értelmezhető és félreérthető, jogosan kapott több oldalról bírálatot: Hoffmann 2008a: 219, 223–224, 2008b: 7–8; Seppälä 2013; Koistinen 2009: 311.)

Saarelma a többnevűség keretein (azaz magyar terminust használva a többelemű nevek csoportján belül) elkülöníti a hivatalos és nem hivatalos névfajtákat, előbbin belül az elő-, közép- és családneveket (etu-, väli-, sukunimi) említi. A finn névtipológia a családnevet is megkülönböztető névnek tekinti, mely hivatalossá vált és öröklődik.

Az egyén összes ezeken kívüli, egyéb nevét a nem hivatalos megkülönböztető nevek (epävirallinen lisänimi⁷) közé sorolják, melyek közül elsődleges (primaari lisänimi) a ragadvány- és gúnynév, a másodlagos megkülönböztető név terminus (sekundaari lisänimi) pedig az egyén valamelyik hivatalos (kereszt- vagy család-) nevéből kialakult (igen tágra értelmezett) becenevekre vonatkozik. A harmadik kategória az ezekbe nem sorolható egyéb névtípusoké (muut epäviralliset lisänimet) (Saarelma 2008: 174–175), melyek közül írásomban a seläntakaisnimi-t és a lasten työnimi-t emelem ki.

A lasten työnimi a gyerek nem végleges, születése előtt használt nevét, becézését jelenti. Szó szerinti jelentése a 'gyermek munkaneve', azaz a magzat hivatalos névadás előtti elnevezését értik rajta, pl. *Kaveri* 'Haver', *Rusina* 'Mazsola', *Elmo* 'Elmo' (rajzfilmfigura), *Ykkös* 'első', *Alfa*, *Epeli* 'Szimat', *Pikku Myy* 'Kicsi My' (a Muumin család című mesefilm hősei) (Saarelma 2008: 173, 252–253).

A névtípust Elisa Pakarinen vizsgálta részletesen (1995). A korpuszában szereplő nevek jelentős részének nincs kapcsolata a későbbi hivatalos névvel, sok esetben a szülők úgy adják, hogy nemcsak azt nem tudják, mi lesz megszületendő gyermekük neve, de a magzat nemét sem. Sok köztük a tulajdonságra utaló és a nyelvi játékon alapuló elnevezés.

⁷ A *lisänimi* terminus magyar megfelelője általában a ragadványnev, jelen írásomban azonban Nyirkos Istvánt követve (2005: 150) a funkciójára jobban rávilágító *megkülönböztető név* terminust alkalmazom rá.

A magyarban önálló terminus nincs ezekre a nevekre, használatuk alapján leginkább a névhelyettesítők közé sorolhatók. Mivel a finn szabályozás lehetővé teszi, hogy ezt a névalakot a gyermek születése után akár hónapokig is használják a hivatalos név helyett vagy mellett, használata sokkal gyakoribb, mint a hasonló funkciójú és hangulatú magyar alakoknak. A használati gyakoriság miatt e névtípus szerepe megnőtt a névhasználók körében, súlyának jelentősebbé válására utal, hogy a finn személynévrendszerbe önálló altípusként került besorolásra.

Az egyéb nem hivatalos megkülönböztető nevek között említett seläntakaisnimi (gúnyos hangulatú említőnév) formális szempontból kereszt- vagy családnévből alakult névalak, melyen említik (azaz nem szólítják) a névviseelőt, affektivitását tekintve pedig negatív, gúnyos konnotációjú. Minna Saaremaa az alábbi példákat hozza rá: *Jukka > Jukkis, Jakko > Jaska, Rebekka > Bekka, Petteri > Pekka* (2008: 249). Morfológiai szempontból ezek nem különböznek a becéző szándékú nevektől, a legfőbb különbség köztük affektívításukban (annak gúnyos jellegében) és használati körükben van.

A finn szakirodalomban néha gúnynévként is értelmezik ezt a névtípust, mert hasonló a szemantikai tartalmuk (negatív asszociációik révén utalnak az elnevezett és elnevező/névadó kapcsolatának jellegére), de attól eltérő meghatározó jellegzetessége, hogy kizárólag meghatározott szituációban, a megnevezett távollétében használják (uo.). Erre a szituációhoz kötődő jellegre utal kifejezően finn elnevezése: 'háta mögötti név'. A névtípus a magyarban funkcióját tekintve az említőnévvel, érzelmi töltete (és annak negatív volta miatt pedig) a gúnynevekkel mutat rokonságot.

4. Összefoglalás

A bemutatott névtípusok esete jól példázza a finn névtannak azt a jellegzetességét, hogy a névkategóriák kialakításakor a névhasználati szempontot tartja elsődlegesnek. Bár a finn rendszerezések egy része (pl. Koski 2004) a magyarhoz hasonlóan a formális jegyeket választja a névtípusok osztályozásának alapjául, leggyakrabban azonban kommunikatív nézőpontból, azaz a névhasználat felől közelítik meg a terminusokat.

Láthatjuk, hogy nyelven kívüli jelenségek, esetünkben a konkrét névhasználati körülmények és szabályok jelentősen befolyásolják az egyes nyelvek névtipologizációját. A finn szabályok lehetővé teszik, hogy a gyermek születése előtt használt becézését (lasten työnimi) születése után akár hónapokig is használják becézőnévként a hivatalos név helyett vagy mellett. A használati gyakoriság miatt ennek a névtípusnak a súlya megnőtt a névhasználók kö-

rében, szerepének jelentősebbé válására pedig önálló elnevezése és névrendszerekbe önálló altípusként való besorolása utal.

A seläntakaisnimi példája pedig arra világít rá, hogy nem elég csupán egy név alaki szerkezetét feltárni, hanem a használati körülményekre, kommunikatív helyzetre is figyelmet kell fordítani a kutatónak, aki egy idegen nyelvből származó névtípust akar pontosan értelmezni és saját nyelvének a rendszerben elhelyezni.

Irodalom

- Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 2009: Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- N. Fodor János 2010: Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK, Budapest.
- Hajdú Mihály 2003: Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hoffmann István 2008a: Ainiala, Terhi – Saarelma, Minna – Sjöblom, Paula, Nimistöntutkimuksen perusteet. [A névkutatás alapjai.] Magyar Nyelvjárások 46: 217–225.
- Hoffmann István 2008b: A személynévrendszerek leírásához. Magyar Nyelvjárások 46: 5–20.
- Kiviniemi, Eero 1982: Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisten etunimet ja nimenvallinta. Weilin+Göös, Espoo.
- Kiviniemi, Eero 2006: Suomalisten etunimet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Koistinen, Ulla 2009: Monipuolisia näkökulmia nimistöntutkimukseen. Virittäjä 113: 310–316.
- Koski, Mauno 2004: Sekundaarinimiä ja opettajien viittausnimiä. Sananjalka 46: 40–80.
- Ladó János 1971: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladó János – Bíró Ágnes 1998: Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó, Budapest.
- Maticsák Sándor – Buzgó Anita 2013: A finn személynevek történeti rétegei. In: Vörös Ferenc (szerk.), A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és személynevek. Savaria University Press, Szombathely. 95–108.
- Megyeri-Pálffy Zoltán 2013: Név és jog. A névviselés jogi szabályozásának fejlődése Magyarországon. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Nyirkos István 2005: Sirkka Paikkala, Se tavallinen Virtanen. Suomalainen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921. [Az a közönséges Virtanen. A finn családnévhasználat modernizálódása az 1850-es évektől 1921-ig]. Magyar Nyelvjárások 43: 149–53.
- Pakarinen, Elisa 1995: Tiuku Helinä ja Teho Ensio: lasten työnimet. Pro gradu-tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Raátz Judit 1996: A névválasztás különleges esetei. Névtani Értesítő 18: 75–85.
- Raátz Judit (év nélkül): A magyar keresztnévadás változása a XX. század második felétől. Kézirat. (<http://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/pisa/rj-m.pdf>)
- Saarelma, Minna 2008: Henkilönnimet. In: Ainiala, Terhi – Saarelma, Minna – Sjöblom, Paula: Nimistöntutkimuksen perusteet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 211. Helsinki. 162–264.
- Seppälä, Janne 2013: Kulkine.net – tutkimus epävirallisista kulkineennimistä. Väitöskirja. Jyväskylän yliopisto, Kielten laitos. (www.kulkine.net)
- Tilk Péter 2002: Az emberi méltósághoz való jog „új” összetevője: a névjog. Magyar Közigazgatás 52: 641–650.

*

**The relationship between first name usage and name typology
in the Finnish and Hungarian languages**

In some instances, there are certain kinds of differences between Finnish and Hungarian name types that are only clearly explicable, if issues of usage and language-external factors are considered. *Lasten työnimi* and *seläntakaisnimi* are relatively rare, informal personal name categories. Examples can be found for similar naming methods in Hungarian as well, however, it is not justified to designate a separate category for these names in our language. In Finnish, on the other hand, there are a number of communicative aspects and sometimes straightforward language-external reasons (e.g. statutory regulations) that explain their use and their frequency in the language. The present paper provides a picture about current regulations on Finnish and Hungarian first name usage and name-giving options, in order to highlight the differences and give an explanation for the existence of certain infrequent, informal Finnish name type categories (referred to with distinct linguistic terms).

JUDIT TAKÁCS

Énekbe rejtett világ

Gondolatok a jojkaszövegekről és az improvizációról Szomjas-Schiffert György: Lapp sámánok énekes hagyománya című könyve kapcsán¹

TAMÁS Ildikó

48 év múltán újra Nunnanenben

Szomjas-Schiffert György 1966 nyarán érkezett az észak-finnországi kis faluba, hogy „archaikus” dallamokra találjon. Bár – előzetes munkaterve alapján nagyobb területre kiterjedő gyűjtést tervezett – Nunnanen a jojkahagyomány olyan gazdag tárházának bizonyult, hogy a terepmunka végül majdnem egy zenei falumonográfiát eredményezett. „A népzene kutatás íratlan törvénye szerint a megtalált jó forrást nem szabad elhagyni a bizonytalan új kedvéért, ezért Nunnanenben maradtam, pedig az előzetes tervek szerint több környező községet is meg kellett volna látogatnom. Nem bántam meg elhatározásomat, mert szállásomon a végén számvetést csinálva 276 jojkát találtam a tekercseimen” – írja (Szomjas-Schiffert 1996: 17). A gyűjtés és annak zeneelméleti feldolgozása máig páratlan jelentőségű, hiszen Szomjas-Schiffert feltárta és elsőként lejegyezte az éneklést oly különlegessé tévő ornamentikát. Kottaképei szakítanak a korábbi jojkakiadványok ütempáros szerkezetet alkalmazó interpretációival, és az általa „dallamfüzérnek” nevezett szerkezet jellemzőit helyezik előtérbe.

Magam is nagy reményekkel indultam 2014 nyarán Nunnanenbe, egyrészt, hogy Szomjas-Schiffert anyagát jobban megérthessem, utánajárjak a még kidolgozatlan kérdéseknek, és nem utolsósorban, hogy saját kutatásaimhoz további anyagot gyűjthessek. Kíváncsi voltam, mi és hogyan változott közel 50 év alatt, és hogy sikerül-e rátalálnom a három fontos adatközlő le származottaira. A három legjelentősebb jojkaénekesből kettő, Näkkäljärvi és Stoor családtagjaival sikerült megismerkednem Nunnanenben, de a lakhelyemül szolgáló Hettában is értékes adatközlőkre találtam, többek között Nils-Aslak Valkeapää unokatestvérének, Nils-Henriknek és feleségének, Helenának a személyében.

¹ Jelen tanulmány a 105482 számú OTKA PD kutatás keretében készült.

A szélesebb szakirodalom és saját tereptapasztalataim alapján két olyan kérdést járok körül tanulmányomban, amely Szomjas-Schiffert íásaiban újra és újra felbukkan: az egyik a jojkaének és a samanizmus kapcsolatára vonatkozik, a másik pedig az improvizáció és a tradíció kérdéskörére (részben a jojkák szemszögéből, részben szélesebb perspektívában).

A vizsgálat anyaga: Szomjas-Schiffert György nunnaneni gyűjtése

A kétnyelvű (angol és magyar) kötet, amely bemutatja az addig az MTA Zenetudományi Intézetének archívumában csak hangzó anyagként (és korlátozottan elérhető) jojkaanyagot, 1996-ban jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában. Szomjas-Schiffert György kottái kiemelkedően precízek, és a jojkák dallamára vonatkozó elemzései több tekintetben is úttörő jellegűek. Sajnos a számi nyelv ismerete és a szakirányú (irodalmi, folklorisztikai) végzettség hiányában a szövegek feldolgozását nem vállalhatta. A zenei jellemzők mellett Szomjas-Schiffert érdeklődést mutatott a jojkálás társadalmi és történeti kontextusa iránt, és meglátásainak egy része máig helytálló, illetve további kutatásokra ösztönöz. Tanulmányomban a jojkák eredetével és használatával kapcsolatos megjegyzéseire reflektálok, elsősorban a jojkaszövegek és a vonatkozó szakirodalom alapján. A korpuszt tágabb kontextusba helyezve, összevetem a jojkahagyományról szóló tudósításokkal és más archívumi anyagokkal.

A vizsgált korpusz szinte teljes egészét töltőszótagok vagy partikulák (a továbbiakban panelek, ld. Tamás 2003) közé csomagolt, maximum egy-egy rövid mondatra szorítkozó szövegek alkotják. Ez utóbbi nemcsak a magyar, hanem a skandináviai jojkaarchívumok anyagát is jellemzi. A panelek és a jelentésszavak arányát találóan szemlélteti Keresztes László: „a töltelék-szavak között m e g b ú j h a t egy személy vagy állat vagy tárgy” (Keresztes 1983: 511). A szöveg (akár panelek, akár értelmes szöveg) többnyire alárendelődik a dal ritmusának. A kívülállók számára túlságosan tömörített, értelmezhetetlen szövegek az avatottak számára mindenképpen információértékűek (Vainio 1991: 56). Rengeteg szöveg denotatív jelentéssel rendelkező szót egyáltalán nem tartalmaz. Hasonló befelé fordultság más zenei kultúrákban is fellelhető.² Valóban, a legkülönbözőbb gyűjtésekben bukkannak fel

² Nettl szerint például a blackfoot-indiánok dalszövegeinek fordítása és értelmezése szinte lehetetlen (Nettl 1989: 89). Az ausztráliai arandák tudatosan használják az énekelt hang és a beszédhang érzékelésében mutatkozó eltéréseket szakrális énekeik szövegeinek titkosításában. Feszesebb tempójú, magas hangfekvésű énekeikben – jóllehet ezek szabályos, értelmes szavakat tartalmaznak – a tudatos prozódiai változtatással járó éneklé-

használó szöveges produktumok, tudományos elemzés azonban nem kapcsolódik hozzájuk, csupán a dokumentációval kell beérnünk.³ A szövegeket kísérő leírások időnként annyit megemlítenek, hogy a „konkrét” szöveg hiánya ellenére ezeknek a daloknak van közölnivalója a beavatottak számára. Jelen vizsgálat szempontjából azonban nem is az a kérdés, találunk-e máshol hasonló szövegeket, hiszen szinte mindenütt előfordulnak a folklórban és irodalomban nonszensz szövegek vagy szövegbetétek. A számik jojkái esetében azonban ezek erőteljes dominanciájáról beszélhetünk. A kérdés inkább az, 1) hogyan és miért alakul ki egy, a beszélt nyelvtől ennyire eltávolodó szöveg-hagyomány, 2) összefüggésbe hozható-e ez a jelenség a számi samanizmussal, és 3) kimutatható-e a régiségben egy másfajta, szövegközpontúbb, kevésbé enigmatikus jojkálási stílus?

A jojka és a samanizmus

A számi sámánok tevékenységéről szóló legrégebbi forrás a latin nyelvű *Historia Norwegiae* az 1200-as évekből (Ekrem – Mortensen 2003). Ezt követi Olaus Magnus Gothus feljegyzése 1555-ből az *Északi népek történetében* (Magnus Gothus 1973) és Nicodemus Lundius írása 1675-ből (Lundius 1905). E források mindegyike beszámol a sámán szertartásos tevékenységéről, amelyben kiemelkedő figyelmet kap a jojkálás. A jojkát úgy határozzák meg, mint az érzékek és a gondolatok különleges és erőteljes kifejezőmódját, valamint olyan eszköznek tekintik, amely lehetővé teszi az idő és a tér határainak átlépését, és amely által mentálisan egyesülni lehet olyan személyekkel, állatokkal stb., akik / amik fizikailag nincsenek jelen, mert távol vannak, vagy már nem élnek. A számik a jojkálást mint kifejezést állatokkal, természeti jelenségekkel és természetfölötti lényekkel kapcsolatban is használták, ugyanúgy alkalmazták a hattyú, a farkas vagy a gufihtarok, az uldák, a sztálló⁴ és még jó néhány szellem- és istenlény hangjára vonatkozóan, mint az ember éneklésére.

A „jojkaéneklők” inkantációval rénszarvasáldozatokat mutattak be [... a jojkálás] egyben eszköz is volt a körbeforgással, dobbal, énekléssel elért papi révület megteremtésére. E jojkák szövege legtöbbször titkosított volt, éspedig

si technikának köszönhetően szinte érthetlenné válik a szöveg. A megértés a beavatottak privilégiuma (Strehlow 1971 alapján ld. Tamás 2013c).

³ Tudomásom szerint ilyen magas arányban egyetlen más népdalhagyományra sem jellemző a panelek használata.

⁴ A számik kereszténység előtti hitvilágának pantheonjában a gufihtarok, az uldák és a sztálluk mitikus, emberi vonásokkal is felruházott lények, akik időről-időre kapcsolatba kerülnek az emberekkel.

úgy, hogy a megidézendő szellem nevét és a kérelmet érthetetlen szótaghal-mazok közé helyezték [...], de mindezt tilos volt idegenekkel közölni” (Szomjas-Schiffert 1996: 36). A sámáni gyakorlatban tehát a jojkaszövegek és dallamok képezték azt a titkos nyelvet, amely által a *noaidi* képes volt kapcsolatba lépni a természet jóformán bármelyik alkotóelemével és a természetfelettiel egyaránt. Ezt a bizonyos titkos nyelvet csak a sámán birtokolhatta, általában a beavatás során kellett megtanulnia, hogy később kapcsolatba tudjon lépni a szellemekkel és az állatszellemekkel (Eliade 2001: 100; Lehtisalo 1937: 1–34).

A sámánok szakrális szövegeiről sajnos keveset tudunk. A szakrális jojkák csoportjába tartoznak azok az énekek, amelyekkel a számi sámán az őt segítő lelket vagy szellemlényt idézte meg (Fellman 1906: 62; T. I. Itkonen 1948, II: 332–333, 536–537). Ilyen jojkákat csak sámánok énekelhettek. Mire a lappföldi néprajzi gyűjtések elkezdődtek, a sámáni gyakorlat olyan nagy mértékben visszaszorult, hogy ezekről a dallamokról már nem készülhettek részletes lejegyzések, csak néhány korábbi, laikus forrás alapján lehet képet alkotni róluk. A beszámolók szinte mindegyikében szó esik arról, hogy a jojkálásnak nemcsak a révület elérésében volt szerepe, hanem a sámán lelkének visszacsalogatásához, vagyis a sámán „felélesztéséhez” is nélkülözhetetlen volt. Ezeket a jojkákat a sámán kijelölt segítője énekelte.

Kifejezetten rituális jojkák voltak a segítőlelkeket vagy a sámán lelkét szólító jojkák mellett a *szejtakultusz*⁵ jojkái. Ezek a közösségi tudás részét képezték, előadásuk nem is feltételezte a sámán jelenlétét. A szejtakultusz szertartásain énekelt áldozati jojkák általában nemzedékről nemzedékre öröklődtek, és a résztvevők közösen énekeltek őket (Lehtisalo 1937: 28; Pentikäinen 1995: 151–52). Tehát a közösségi hagyomány és rituális technika szerves részeként nem feltétlenül kellett hozzá specialista. Ezeket a szertartási jojkákat, amíg a hit és a rítus élt, mindig nagy gondossággal adták át a következő nemzedéknek, hiszen hitük szerint az ének varázsereje csak úgy működhet, ha minden szó és minden hang pontosan a helyén van. A történeti források és az archívumok adatai alapján ezek a jojkák a maiaknál sokkal hosszabb, kidolgozottabb szöveggel rendelkeztek. Az egyik legismertebb a következő:

⁵ A szejták (*sieidi*) olyan különleges fák és kövek, amelyek a számik hite szerint szellemek lakhelyei. Ezeket a szellemeket a számik segítőszellemeknek tekintették, és igyekeztek megnyerni őket különböző tevékenységeik (pl. halászat, vadászat) sikerének biztosításához.

Taatse szejta,
 viszek erdő vadjáért rézpénzt,
 viszek zsákmányért,
 ha jót kapok,
 sárgarezet adok hétfőn
 napkelte előtt,
 délben elhozom a rén agancsát,
 ha előbb szarvast ejtek,
 juh szarvát elhozom
 az erdei akka elé,
 ha minden jól ment.
 De ha pórus járak,
 tizenegy gyantát összegyűjtök
 a fa csúcsáról,
 elégetem ezen a szent helyen,
 és elmegyek másik helyre.
 Ha jó szerencsém lesz,
 tíz hatalmas szarvast adok,
 aztán meg üszőt is,
 viszek a bő zsákmányért,
 hódért és medvéért
 üszőt, rókát és macskát.
 Ha ezekből mindent megkapok,
 hozok sok szent
 ezüst tallért a zsákmányért,
 aztán meg rókát, rozsomákot,
 rézpénz harmadrészét.

(Fellman 1903: 230–31)

Egy jóval rövidebb, Taatse szejtához szóló jojkát Samuli Paulaharjunak is sikerült lejegyeznie:

Ha fogunk halat, ha nagymarénát fogunk,
 akkor a legnagyobb hal fejét hozzuk el neked,
 és ha vadréneket ejtünk,
 akkor a legnagyobb szarvat adjuk néked.

(Paulaharju – Huhtanen 1977: 138)

Bár kevés epikus szöveg maradt fenn, a források tanúskodnak korábbi elterjedtségükről. Jakob Fellman az 1820-as években Inari területén több hosz-

szú, epikus jojkaszöveget jegyzett le. Fellman e jojkák témáját így jelölte meg: „emberfeletti erők és láthatatlan dolgok” (Fellman 1906). Johannes Schefferus *Lapponiájában* is találhatók ilyen típusú jojkák (Schefferus 1963). Nils-Aslak Valkeapää szintén említést tesz hosszú költeményekről, mitikus, epikus műfajokról, melyek őrzői és előadói a sámánok voltak. Ennek a műfajnak az eltűnése a samanizmus visszaszorulásával esik egybe. A következő, sámánok viadaláról szóló epikus jojkaszöveg Fellman gyűjtéséből való, és Erkki Itkonen meghatározása szerint a „sámándobok korába” repít vissza minket (E. Itkonen 1963: 542–543):

*Volt egyszer két nagy sámán,
két híres sámán,
az egyik Beaivvaš⁶ volt,
a másik Dorakas.⁷
Dorakas repült az égen,
és elvitte földünkről
a réneket keletre.
Akkor Beaivvaš utána eredt,
és visszahozta a vadak
oly hatalmas csapatát,
hogy csak hűlt helyük maradt.
Akkor Dorakas Gihttel földjére repült,
és visszavette a réneket.
Látta ám ezt Beaivvaš, aki nyomában volt,
és a folyóba vetette őt,
a réneket pedig újra visszavette,
és Gihttel földjére vitte.
Így van az, hogy Gihttel földjén sok a vad,
és bőségesen van jószág Soadegilli vidékén.*

Ezek a korai szövegek valóban erős kontrasztot mutatnak a már a 19. századi gyűjtésekben is legdominánsabban jelenlévő rövid, tömör ill. nonszensz szövegtípusokkal. Ezt fogalmazza meg Paavo Ravila is, szerinte a szertartási

⁶ A Beaivvaš jelentése a számiban 'Nap'. Más változatokban a Gargias név szerepel (Gas-ki 1993).

⁷ A Dorakas pontos jelentését nem ismerem, azonban véleményem szerint a szöveg lejegyzője egy valószínűsíthető Dorkkas hangalakot ír le Dorakasként, ti. a számiban redukált magánhangzók gyakoriak a kiejtésben, a hivatalos helyesírás azonban ezeket nem jelöli. Amennyiben helyes ez a feltételezés, a szó jelentése 'prém, prémbunda' lehet.

vagy szent jojkák abban különböztek a profán jojkáktól, hogy az előbbieket hosszabb szöveget tartalmaztak (Ravila 1934: 63).

A 20. századi gyűjtésekből már teljesen hiányoznak mind a sámánritusok jojkái, mind a mitikus idők sámánjainak tevékenységéről szóló jojkaszövegek. A korábban feltett kérdésre, miszerint létezett-e valaha egy sokkal inkább szöveggözpontú jojkálás, egyértelműen igennel válaszolhatunk. Arról, hogy ez a drasztikus átalakulás a szöveghagyományban hogyan és miért következett be, Szomjas-Schiffert így vélekedik: „A lappföldi sámánság szövegeiben a hitvilág személynevei szerepeltek, de nyilvános használatuk a kereszténység üldöző és büntető tevékenységének hatására megszűnt, a kényszerű elhallgatás következtében a nevek titkossá váltak [...] s végül a feledés homályába süllyedtek. A hajdan közismert dallamok azonban továbbéltek [...], de a szellemvilág tiltott nevei helyett a mindennapi élet szereplőinek nevei kerültek alkalmazásra” (Szomjas-Schiffert 1996: 33).

Felmerül tehát a kérdés, hogy van-e folytonosság a valaha létezett rituális, epikus szövegek és a szövegnélküliséggel, ill. konkrét szavak helyett a panelek alkalmazásával jellemezhető gyakorlat között. Továbbá: elősegíthette-e ezt az átalakulást a jojkák esetében ma is megfigyelhető produktív improvizálás (mint a korábbiakban említett szigorú, változatlanságra törekvő hagyományozódás ellenpontja)? Először is vizsgáljuk meg az improvizáció jellemzőit.

Improvizáció kontra (?) tradíció

A számi jojkák kapcsán mindig is központi kérdés volt a rögtönzés: eleinte negatív ítéletként, majd egyre inkább értékítélettől mentes, technikai kategóriaként.

Szomjas-Schiffert György ismerte fel azt a fontos jellemzőt, amely az improvizációs technikát nagyban kihasználó számi jojkát elválasztja a legtöbb „népdalformától”. Jojkáláskor az énekes szabad szótagszámmal, motivikus csereberével, időtartambeli szabadsággal *dallamszakasz*t valósít meg, és az egészet szabadon megismételheti. A jojka tehát nem egyetlen dal, hanem képlékeny dallamfűzér” (Szomjas-Schiffert 1996). A *dallamszakasz* terminus használata a *dal* helyett összhangban van azzal a felfogással, amely a jojkaénekesek meghatározásaiban újra és újra visszatér. „A jojkának nincs kezdete és nincs vége sem” – mondja Nils-Aslak Valkeapää egy interjúbán.⁸ A jojkának valóban nincs állandónak tekinthető tartama,

⁸ Forrás: <http://www.youtube.com/watch?v=ax8eWwrneVE>

hossza az énekes mondandójától függ, vagyis „a jojka gondolatmértékű” (Järvinen 1999: 151).

Bruno Nettl szerint a népzene hagyományozódását három szinten kell értelmeznünk: (1) az alapszint, amely az egyes darabok öröklődését képviseli; (2) a komponálás képességének – a műfajra jellemző hangsorépítkezésnek –, illetve a zenei építkezés összes komponensének, szabályának öröklődése; és végül (3) a mélyszint, amely a még rejtettebb mélystruktúrák öröklődésének folyamata. A népdalkincs hagyományozódása tehát sokkal több, mint az egyes dalok többé-kevésbé változatlan megőrzése nemzedékeken át. A konkrét népdalok mellett öröklődik egyfajta szuperstruktúra, ez az éneklési módot, az intonációt és általában a stilisztikai jellemzőket foglalja magában, amelyeket összefoglalóan stílusnak nevezhetünk (Nettl 1980: 190). A jojka-hagyomány viszonylagos állandóságában és fennmaradásában a konkrét dallamoknak valóban kevésbé fontos szerep jut. A műfaj a zenei jellemzők, toposzok, motívumok, a sajátos hangképzés és zenei ornamentika továbbadásával marad fenn. A közösség joykakorpuszának megújulása, újabb dalokkal történő gazdagodása kétféleképpen valósul meg: (1) a már meglévő joykák szövegét aktualizálják vagy kicserélik; (2) teljesen új joykákat készítenek. Mindkét esetben a joykák improvizációs jellegét szokták kiemelni, viszont néhány néprajzi leírásban pl. Szomjas-Schiffertnél (1996) az alkotói folyamat részleteiről is olvashatunk. A dalszerző valójában sokszor heteken, sőt hónapokon át javíthatja, csiszolhatja joykáját, egészen addig, amíg megfelelőnek nem találja. A mások számára improvizációként megélt új dalesemény mögött tehát hosszas előkészületek állhatnak.

A számik a jojka komponálását legtöbbször a ritmus felvázolásával kezdik, aztán keresik a megfelelő dallamot, és a szöveget – ha egyáltalán szükségesnek tartják – már a kész melódiához igazítják (Vainio 1991: 57). A kevés szöveg, illetve a szövegnélküliség is hozzájárult ahhoz, hogy a joykák túlnyomó részét improvizációként értelmezte a kutatás. Pedig a jojka sosem szól általában valakiről vagy valamiről. Egy adott deszignátumhoz rendelődik minden esetben, amely a precíz kifejezés eszközévé teszi. A panelek csak látszólag nélkülözik az előre átgondolt, kiforrott szöveg minden jellemzőjét. Használatuk egy sajátos etikai kódex szerint működik, és az együtténeklések során megfigyelhető, hogy az énekesek ugyanazokat a paneleket éneklik tökéletes szinkronban. A panelek használata a (kulturálisan kódolt) asszociációknak és a szabadabb zenei kommunikációnak ad teret. Vannak természetesen szép számmal olyan dallamok, amelyeket tényleg az adott pillanat hív életre, egy-egy váratlan történés, erőteljes érzelm stb. megnyilvánulásaként. A rögtönzött alkotás azonban „sosem valami teljesen

új” (Szomjas-Schiffert 1996: 34), inkább egy hosszú időn keresztül formálódott, közösségi tudáskészletet képező modell egyéni alakítása, egy meglévő eszközrendszer kreatív felhasználása, aktualizálása és továbbgondolása.

Megállapíthatjuk, hogy az improvizálás alkalmával egy szöveg vagy dal egy adott helyzethez történő alakítása valósul meg, az adott műfaj keretein belül. A improvizálást az aktualizálás, változtatás és a színezés egyaránt jellemzi. Az improvizálás elméletileg a folklór teljes spektrumában megfigyelhető, bár lehetőségének keretei műfajonként változnak. Vannak az improvizálást mint technikát nagymértékben kihasználó műfajok, mint a jojka. A népzenei gyűjtések azonban azt igazolják, hogy más énekelt műfajokban sem jellemző egyetlen dallam egyetlen szöveggel való előfordulása. A szerkezeti kereteken belül számtalan lehetőség adott a dallamvonal és a szöveg egyéni, kreatív módon történő összefűzésére. Tulajdonképpen ez a változatképződés egyik forrása. A rögtönzések sorozata felismerhető egyéni mintázatok létrehozásával az egyéni stílus kialakulásában is szerepet játszik, egy-egy kreatív újítást, jellegzetes megoldást számos esetben, hosszú idő elteltével is konkrét előadóhoz tudnak kötni. A számik körében a kreativitást és gyakorlottságot kívánó improvizálás képessége megbecsült, sőt, társadalmi elvárás is volt.

Az improvizálás tehát nem esetlegességből vagy szervezetlen ötletekből fakad. Az egyes közösségek rendelkeznek az improvizálás egy-egy adott műfajra jellemző, organikus szerveződő eszközkészletével. Szomjas-Schiffert szerint pl. a jojka dallamszerkezete is úgy fejlődött, hogy alkalmas legyen a különböző hosszúságú szövegek társításához: „A jojka fogalma nem csupán azt az egy-, két- (esetleg több) dallamsoros képletet jelenti, amelyet a dallamkiadványok is közölnek, hanem egy egész dallamfűzért, amelynek központi (rendszerint kezdő) dallamát az énekes folytatólagosan, változatokban éneklí. [...] Ennek logikája a sámánmúltban keresendő, amikor a szövegrejtéshez és a transzba eséshez hosszabb zenei anyagra volt szükség” (Szomjas-Schiffert 1996: 44). Az improvizálás a tágabb struktúrát általában nem érinti, legnagyobb szabadság a díszítés és a motivikus cserék szintjén tapasztalható. Egy-egy műfaj elsősorban nem a kimerevített, konkrét alkotások megőrzésével marad élő, hanem a sok nemzedék által formált szerkezeti, tartalmi elemek és stilisztikai jellemzők felhasználására vonatkozó képesség továbbadásával és hasznosításával. A rögtönzés tehát nem a hagyománnyal szemben, hanem annak részeként határozható meg. Az improvizációs technika térnyerése tehát nem hozható egyenes összefüggésbe az epikus szövegek kikopásával. A nonszensz szövegeket alkalmazó jóják minden bizonnyal meghatározóak voltak már az epikus hagyománnyal párhuzamosan is. A 18. század elejéről

származó Forbus-dokumentum például arról tudósít, hogy a számik jojkálásos szertartásokkal imádtak egy *assevare-Olmái* 'szent hegyi férfi' nevű segítőlelket és még jó néhány istenséget. Ezek a jojkák szöveg nélküliek voltak, a szavakat nem volt szabad kiejteni, ezért azt csak a dallamhoz gondolták (Paulaharju 1932). A leírásból nem derül ki egyértelműen, de valószínűsíthető, hogy a szöveg helyett paneleket tartalmaztak ezek a szertartási énekek. Ez utóbbiaknak a gyűjtők sokáig vagy nem tulajdonítottak fontosságot, vagy egyszerűen nem tudták egyszeri meghallgatás után lejegyezni. A néprajzi gyűjtések hajnalán jellemző irodalmi-esztétikai alapú válogatás sem kedvezett a nonszensz szövegek megörökítésének (Tamás 2013a).

Következtetések

Bár a „sámánjojka” szövegei végleg elvesztek a kutatás számára, visszhangja tovább szól a profán jojkát is övező ideál- és fogalomalkotás szintjén, mely szerint a jojka révén mentálisan vagy lélekben kapcsolatot lehet teremteni a benne foglalt „tárggyal”, a *juoiggalmas*-szal (Järvinen 1999: 118). Szintén máig él az a felfogás, hogy a jojka nem valamiről szól, hanem lényegileg azonos azzal, amit megénekel. A jojka definíciószerű megfogalmazásai gyakran tükrözik azt, hogy ez a műfaj mind tartalmában, mind a számik életében betöltött jelentőségében túlmutat a népdal általános fogalmán. Israel Ruong szerint „a tradicionális jojka valakire vagy valamire történő emlékezés. [...] A jojkához mindig kötődik az érzelemnyilvánítás, mely sokszor erőteljes és látványos” (Ruong 1981: 31). Matti Vainio népzene-kutató így fogalmaz: „A jojkuban kétségtelenül megmaradt valami az emberiség vagy legalábbis a sarkkörü népek legősibb zenei rétegéből. Ez elsősorban az előadásmódra vonatkozik. [...] Kívülállónak majdnem teljesen lehetetlen hallás után megismételni egy ősi jojkut, bármilyen könnyűnek és egyszerűnek hat is hallgatás közben. [...] Nem egyszerűen ábrázolásról van szó, a lapp énekes ugyanis a dal tárgyának egészét igyekszik megragadni: nem a hegyről énekel, hanem megéneklei a hegyet. A lapp dalok zenei miniatűrök” (Vainio 1991: 55–56). A számi samanizmusról szóló források nagyon fontosak abban a tekintetben, hogy segítségükkel pontosabban tudjuk rekonstruálni és meghatározni a jojka fogalmát, használati körét és a rítusokban betöltött jelentőségét. A meghatározott ritmusú dobolást és a jojkálást mint a révület eléréséhez szükséges eszközöket a források egybehangzóan megemlítik, viszont a szövegekről, varázsigékről már csak szórványosan találunk feljegyzéseket, és konkrét szövegmutatványokat azok sem tartalmaznak. Magyarázható ez részben azzal, hogy sok tabu szabályozta ezeknek a féltve őrzött jojkaszövegeknek a használatát – melyeket tudatosan elrejtettek a kívülállók elől –, más-

részt feljegyzésüket szinte ellehetetlenítette a (még esetlegesen) lappul tudó hallgató számára is „érthetetlen” szövegük.⁹ Tehát valószínűsíthető, hogy az epikus szövegekkel egyidőben léteztek a panelekből építkező, nonszensz jellegűek is, amelyek a korai néprajzi gyűjtések számára sajnos érdektelennek bizonyultak, vagy nem tudták megfelelően lejegyezni őket. A panelek közé rejtett varázsszavak, illetve maguk a panelek is olyan titkos nyelvet képviseltek, és olyan jelentéseket hordozhattak, amelyeket csak a beavatottak értettek (Szomjas-Schiffert 1996: 47). Az üzenet titkosításának azonban más módját is ismerjük a számi körében. Harald Gaski hívja fel a figyelmet az epikus – vagy nevezzük így: tényleges, paneleket nem alkalmazó – szövegekben is megfigyelhető kettős kommunikációra: ugyanazokkal a szavakkal más-más üzenetet közvetítettek a számi hallgatóság és a kívülálló számára (Gaski 1987). Ennek a bezárkózásnak és a mondanivaló kódolásának az eredőjét a svéd és a norvég állam erőszakos kolonizációs politikájában kell keresnünk. A keresztény hittérítők és a hivatalnokok szinte kivétel nélkül tiltották a jókálást, mivel azt egyértelműen összekapcsolták a pogánysággal és az elmáradottsággal. Ezek a tényezők minden bizonnyal elősegítették a rituális tartalmú szövegek eltűnését, és a valódi szöveg nélkül énekelt jókák nagyobb mértékű elterjedését. Szomjas-Schiffert (1996) szerint az elfeledett rituális szövegek és a ma oly gyakori panelek egy része között kell, hogy legyen folytonosság: az előbbieket deszakralizálódásukkal párhuzamosan, fokozatosan veszítették el konkrét jelentésüket. Azonban a valódi jelentés elrejtésének motivációja mellett kimutatható egy más jellegű, a szavak kötöttségét feloldó absztraktabb és szabadabb kifejezés igénye is. Jernsletten a jókára mint a beszéd mellett létező, alternatív kommunikációs rendszerre hívja fel a figyelmet: „A számi milióban a jókák a mindennapi élethez tartozó szükség-szerű kifejezőeszköz, ha valaki olyan dolgot akar mesélni a másoknak, amit általános szavakkal túlságosan ridegen vagy éppen esetlenül, sőt, egyáltalán nem lehet kifejezni” (Jernsletten 1978: 116–118).

⁹ A 20. századi gyűjtésekben a panelek és a jelentésszerű szövegek precíz lejegyzése egyaránt elvárás, azonban további, máig feltáratlan probléma a nonszensz szövegek értelmezése. Ennek két oka van: egyrészt az adatközlők sem tudnak magyarázatokkal szolgálni, másrészt, ha ismerik is a rejtett jelentéseket, nem szívesen osztják meg a kutatóval. Szomjas-Schiffert és a szövegeket lejegyző Kovács Magdolna leírásában is találtam erre utaló részletet: „Näkkäljörvi két jókát – utólag meghallgatva – *varázslók versenydalá*-nak nevezett, de további tájékoztatást nem adott róluk” (Szomjas-Schiffert 1996: 22). „Näkkäljörvi [...] egy dálnál pl. elnevezte magát, s ezt mondta: *Ez az én jókám*. A dalban csak töltelékszavak vannak. S mikor megkérdeztem, miről szól, csak ingatta a fejét, s több napi kérdezősködés után sem árulta el a jókák szövegét” (Kovács 1996: 47).

A jojkák szövegének azon különlegessége, hogy értelmes hétköznapi szavakat alig tartalmaznak, aligha lehet pusztán a tabuk, a deszakralizáció és a felejtés következménye. A folklórban és irodalomban a világ minden táján előfordulnak olyan nyelvi megoldások, amelyek éppen a nyelven túli dimenziókat célozzák meg azáltal, hogy a tartalmi és formai normákkal szembehelezkedve szerveződnek (Tamás 2013b). Miként az értelmes szavakhoz, a panelekhez is tapadnak egyéni és közösségi tartalmak, érzések és (nem utolsósorban) esztétikai minőség. Véleményem szerint a rendelkezésünkre álló jojkagyűjtemények és a ma is élő folklórszövegek alapján a nonszensz szövegek is az átörökítő (és minden bizonnyal közösségi szabályozás alatt álló) hagyomány részét képezik, amelyekhez profán és szakrális tartalmak egyaránt kapcsolódhatnak. Bár néhány forrás szerint a sámánok is alkalmaztak paneleket a szöveg elrejtésének eszközeként, és bizonyos nevek, rituális tartalmak expressis verbis kimondását tabuk korlátozták, a sámánok működéséhez elsősorban mégis a hosszú, epikus szövegeket köti a kutatás. A mondanivaló panelekbe burkolása és elrejtése tehát nem magyarázható pusztán szakrális alapon, főként, ha azt is figyelembe vesszük, hogy más műfajok, pl. a mesék és mondák milyen gazdag tárházai maradtak a kereszténység előtti világkép elemeinek. A néprajzi leírások és saját tereptapasztalataim alapján is úgy gondolom, hogy a nonszensz szövegek térnyerése ugyanúgy fakadhat a számik közösségi etikájából, mint a sámánok énekes gyakorlatának hanyatlásából. A panelek – az illetéktelenek kizárásán, a valódi tartalom eltitkolásán túl – a humor, az illemszabályok és a zenének utat engedő művészi kifejezés mód eszközei is egyben (Tamás 2012).

Irodalom

- Aikio, Samuli – Huhtanen, Urpo – Itkonen, Erkki – Sammallahiti, Pekka (toim.) 1974: Skabmatolak: Sabmelaš kirjjalašvuođa antologijja. Otava, Helsinki.
- Ekrem, Inger – Mortensen, Lars Boje (eds) 2003: Historia Norwegie. Museum Tusculanum Press, Koppenhága.
- Domokos Johanna 1995: A számi (lapp) költészet története dióhéjban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 39/2: 171–180.
- Einefjord, Jon Eldar 1975: Luotti, juoigos, dajahus: innhald i joiken. Hovedfagsoppgave Universitet i Oslo.
- Eliade, Mircea 2001: A samanizmus. Osiris, Budapest.

- Fellman, Jacob 1906: "Lappska sånger och sagor". Anteckningar under min vistelse i Lappmarken, andra delen. Helsingfors.
- Gaski, Harald 1986: Den samiske litteraturens røtter: om samenes episk poetiske diktning. Universitet i Tromsø, Tromsø. [Kézirat.]
- Gaski, Harald 1987: Med ord skal tyvene fordrives: om samenes episk poetiske diktning. Magistergradsavhandling. Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Gaski, Harald. 1993: The Sami People: The "White Indians" of Scandinavia. *American Indian Culture and Research Journal* 17/1. UCLA, Los Angeles, 115–128.
- Gaski, Harald 1997: Sami culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience. Davvi Girji O. S., Karašjok.
- Herndon, Marcia – McLeod, Norma 1980: Music as culture. Berkeley University Press, California
- Itkonen, Erkki 1963: Lappalainen kansanruonus. Lapin Sivistysseuran julkaisu 26.
- Itkonen, Toivo Immanuel 1921: Lappalaisten runoudesta. Kalevalaseuran vuosikirja, Helsinki.
- Itkonen, Toivo Immanuel 1939: Inarin tunturilappalaisten joikuja. Kalevalaseuran vuosikirja 19. Borga – Helsingfors, 9–16.
- Itkonen, Toivo Immanuel 1948: Suomen lappalaiset vuoteen 1945. I–II. WSOY, Porvoo.
- Itkonen, Tuomo 1963: Esipuhe Schefferuksen Lapponiaan. Hämeenlinna.
- Järvinen, M. R. 1999: Maailma äänessä. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Jernsletten, Henrik 1976: Dajahusat. In: Bjørkvik, Halvard (ed.), Kultur på Karrig Jord. Festskrift Til Asbjørn Nesheim. Norsk Folkemuseum, Oslo
- Jernsletten, Henrik 1978: Om joik og kommunikasjon. By og bygd. Norsk Folkemuseum, Oslo
- Keresztes László 1983: A számi (lapp) költészet. In: Keresztes László (szerk.), Aranylile mondja tavasszal. Európa Könyvkiadó, Budapest. 507–523.
- Kovács Magdolna 1996: A lapp szövegek lejegyzéséről. In: Szomjas-Schiffert György, Lapp sámánok énekes hagyománya. Akadémiai Kiadó, Budapest. 45–90.
- Lagercrantz, Eliel 1960: Lappische Volksdichtung IV. Seelappische Gesagsmotive des Varangergebiets mit Noten. *Mémoire de la Société Finno-Ougrienne* 120. Helsinki.
- Lappalainen, Päivi 1984: Däl mī juoiggasta' vel. Anders Ivan Guttormin joikujen tarkastelua, Folkloristiikan Tutkimuksia 3. Turun Yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos, Turku.

- Launis, Armas 1905: Kertomus sävelkeruumatkasta Norjan ja Suomen Lappissa kesällä vuonna 1904. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran keskustelemukset v. 1905–1906. Suomi 4:3. Helsinki.
- Launis, Armas 1906: Kertomus sävelkeruumatkasta Norjan ja Suomen Lappissa kesällä vuonna 1905. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran keskustelemukset v. 1905–1906. Suomi 4:4. Helsinki.
- Launis, Armas 1907: Lappalaisten joikusävelmät I–III. Säveletär 37–39, 53–55, 72–76. Helsinki.
- Lehtisalo, Toivo 1937: Der Tod und die Wiedergeburt des künftigen Shamannen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 48: 1–34.
- Lundius, Nicolaus 1905: Nicolai Lundii Lappi Descriptio Lapponiae. Wretman, Uppsala
- Magnus Gothus, O. 1973: Pohjoisten kansojen historia: Suomea koskevat kuvaukset. (Historia de gentibus septentrionalibus, 1555.) Suomentanut Kaarle Hirvonen. Esipuheen ja selitykset laatinut Kustaa Vilkuna. Otava, Helsinki.
- McLeod, Norma 1971: The semantic parameter in music. The blanket rite of the lower Kutenai. *Yearbook for Inter-American musical research* 7: 99–115.
- Nettl, Bruno 1980: Ethnomusicology: definitions, directions and problems. In: May, Elisabeth (ed.), *Music of many cultures, An introduction*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- Nettl, Bruno 1989: *Blackfoot musical thought*. The Kent State University Press, Kent.
- Paulaharju, Samuli 1932: Seitoja ja seidan palvontaa. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Paulaharju, Samuli – Huhtanen, Urpo (toim.) 1977: *Tunturin yöpuolta: Vanhoja tarinoita*. WSOY, Porvoo – Helsinki.
- Pentikäinen, Juha 1995: *Saamelaiset. Pohjoisen kansan mytologia*. Suomalais-ugrilaisen Seura, Helsinki.
- Ravila, Paavo 1934: *Reste lappischen Volksglaubens*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Rockenbauer Zoltán 2002: *Ta'ora. Tahiti mitológia. A primitív népek lírai költészete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ruong, Israel 1981: Samerna – identitet och identitetskriterier. *Nord Nytt* 1981/11: 17–32.
- Schefferus, Johannes 1963: *Lapponia*. Porvoo (első kiadása: 1673, Frankfurt).

- Steinitz, Wolfgang 1934: *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, untersucht an den Liedern des karelischen Sängers Arhippa Perttunen*. FFC 115. Helsinki.
- Sthrelow, Theodor George Henry 1971: *Songs of Central Australia*. Angus – Robertson Ltd., Sydney.
- Szomjas-Schiffert György 1996: *Lapp sámánok énekes hagyománya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tamás Ildikó 2003: Szöveg helyettesítő, kitöltő és kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 301–313.
- Tamás Ildikó 2007: *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok ének hagyománya*. Napkút Kiadó, Budapest.
- Tamás Ildikó 2012: Nyelvészeti módszerek alkalmazási lehetőségei a szövegfolklorisztikában és a prozódiai kutatásokban: Számi jojkaszöveg-elemzések. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 269–84.
- Tamás Ildikó 2013a: Improvizáció és tradíció: A számi jojkahagyomány nemzedékeken átívelő állandósága és megújulása. In: Tamás Ildikó (szerk.), „Így él bennem”: Szomjas-Schiffert György (1910–2004). Napkút Kiadó – Cédrus Művészeti Alapítvány, Budapest.
- Tamás Ildikó 2013b: „Kevés szó van benne kidalolva”: A számi folklórszövegek kutatásának módszertani kérdései. *Ethnographia* 124/1: 41–66.
- Tamás Ildikó 2013c: „Few words are sung in it” – Questions of Methodology in Studying Sami Yoik Texts. In: Andersson, Kajsa (ed.), *L’image du Sápmi 2. Humanistic Studies at Örebro University*, Örebro. 236–260.
- Tornaeus, Johannes 1900: *Berättelse om Lappmarckerna och deras tillstånd. Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv* 17/3. Uppsala.
- Turi, Johan 1910/1983: *A lappok élete*. Gondolat, Budapest.
- Vainio, Matti 1991: *A finn zene története*. Ethnica, Debrecen.
- Valkeapää, Nils-Aslak 1984: *Ett sätt att lugna renar*. Café Existens, Tidskrift för nordisk litteratur 24. Göteborg.
- Wittgenstein, Ludwig 1998: *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantis, Budapest.

*

Sung World

Study about Sámi yoik-texts and improvisation apropos of György Szomjas-Schiffert's book "Singing traditions of Lapp shamans"

The yoik is an archaic style of songs in Northern Scandinavian Sámis. The oldest available sources about the activities of Sami shamans describe yoiking as an extraordinary and powerful form of expression of emotions and thoughts, but the yoik tradition is still alive, after the disappearing of the Sámi shamans. I examine the nonsense elements of hundreds of yoik-texts and the substructure of their melodies, beyond its improvisation-like style. The prosody of the words in the yoiks is frequently different from the spoken language, and the yoik is full with words without vocabulary meanings. It can hardly be the consequence of taboos, desacralisation and forgetting only. I think that the spread of this "nonsense lyrics" can have its foundation in the community of the Sámi. These textual panels are instruments of humor, etiquette and a form of artistic expression that lays the emphasis on the music.

ILDIKÓ TAMÁS

Nyelvtervezés és online kommunikáció – finnugor nyelvek a 21. században

VÍGH-SZABÓ Melinda

„aki megért
s megértet
egy népet
megéltet”

(Kányádi Sándor: Játszva magyarul)

1. Bevezető

A nyelvpolitikai és nyelvtervezési döntések a finnugor népeknél hangsúlyosan kerülnek előtérbe; a nyelveket befolyásoló döntési stratégiák nagymértékben függenek attól a közigazgatási egységtől (is), amelyben az adott finnugor nyelvet beszélő közösség él: az Európai Unió övezetén belül önálló államisággal és így stabilabb nyelvi helyzettel rendelkezik a magyar, a finn és észt nyelv, de az EU keretei között találunk még líveket és lappokat is. Az Oroszország területén élő finnugorok – akik köztársaságokban, illetve autonóm körzetekben élnek – már jóval kiszolgáltatottabb helyzetben vannak a többségi orosz nyelvi környezetben, ahol nemcsak a törvényhozásban, hanem már a mindennapi nyelvhasználatban, az anyanyelv használati területeinek meghatározásában is problémák jelentkeznek. Pusztay már 2005-ben arról írt, hogy az Orosz Föderáció közigazgatási rendszerének „tervezett átalakítása (...) gyökeresen megváltoztatja a kis, őslakos finnugor és szamojéd népek életfeltételeit” (Pusztay 2005). Ez az átalakítás azóta létező folyamat, amely a Komi-Permjak Autonóm Körzet Perm megyével történő egyesítésével el is kezdődött (Pusztay 2014).

A finnugor népek nyelvtervezéséről keveset olvashatunk a hazai és a nemzetközi nyelvpolitikai szakirodalomban (maga a nyelvtervezés mint terminus és a hozzá kapcsolódó fogalmi háló is ingadozó); az internetes portálok pedig mint a nyelv, a kultúra és a nemzeti identitás hordozóinak feltérképezése és bemutatása még várat magára. A finnugor népekről és az egymás-

ról való keveset tudás, valamint a közös problémák megoldása – elsősorban a nyelvpolitika, a nyelvtervezés és a nyelvi fejlesztés területén – újra a rokon népek összehangolt, akár közös alapokon nyugvó nyelvtervezési stratégiáinak kidolgozását sürgeti.

Nyelvrokonaink nyelvtörvényeit alapvetően az a politikai-közigazgatási keretrendszer határozza meg, amelyben élnek, így az Orosz Föderáción belül az anyanyelv használata elsősorban a családon belül érvényesül, esetleg néhány kulturális eseményre korlátozódik; a finnugor nyelv presztízse rendkívül alacsony; a közigazgatás, az oktatás és a kutatás területein funkcióját sok esetben elveszítette. A használati terület beszűkülése a nyelvi konzerválódás és legrosszabb esetben a nyelvhalál folyamatát vonja maga után. A nyelvek „aprózódása” pedig egyértelműen veszélyezteti a finnugor nyelveket (erza – moksá, vőro – seto, hegyi – mezei mari, komi – komi-permják stb. ellentét).

Fontos látnunk, hogy milyen programok indulnak, illetve valósulnak meg a státustervezés, a korpusztervezés, a nyelvelsajátítás-tervezés és a nyelvtechnológiai újítások területén, illetve a korpusztervezés berkein belül (írott nyelv használata, standardizáció, modernizáció, renováció); milyen stratégiát követnek az egyes finnugor népek, milyen közös, nemzeteken átívelő projektek valósultak meg és futnak napjainkban is?

Jelen tanulmány külön vizsgálatot szentel azoknak az online kommunikációs lehetőségeknek, amelyek a finnugor nyelvek esetében a nyelvi imázsteremtésen túl a nyelv életben maradását is szolgálják, szolgálhatják (pl. nyelvtanulás, média, közösségi portálok stb.).

2. A nyelvtervezés helye a nyelvek életében

A nyelvpolitika egyszersmind identitáspolitiká (Sándor 2006) – a felfogás, miszerint a nyelv fontos identitáshordozó elem, az uráli, finnugor népekre különösen jellemző. A nyelvpolitika a legátfogóbb fogalom a nyelv tudatos alakításának színterén: a mindennapi nyelvhasználatot érintő kérdésektől a nyelvtörvények megalkotásáig.

A nyelvtervezés Haugen modelljében (1966, 1983) két elemből áll: a *státusz- és korpusztervezésből*. Wardhaugh megközelítésében is a nyelvtervezés a nyelv működésébe, fejlődésébe való tudatos beavatkozás (Wardhaugh 1995: 312), amely a tervezés két formáját különbözteti meg: a *státusztervezést* és a *korpusztervezést* (Wardhaugh 1995: 312). Haarmann kiegészíti Wardhaugh elméletét, és harmadik tényezőként beemeli a *presztízstervezést* is (Haarmann 1990, 1998: 69). A témával foglalkozó szakirodalomban megjelenik egy negyedik nyelvtervezési elem, a *nyelvelsajátítás tervezése* (vö. Cseresnyési 2004: 165; Laihonon 2010: 193; Lanstyák 2009). Cooper elméletében a

státusztervezés, a korpusztervezés és a nyelvelsajátítás-tervezés már együtt szerepel (Cooper 1989). A korpuszszervezést – amely egyúttal a tanulmány központi témája is – Cooper négy területre bontja (Cooper 1989: 125): az írott nyelv alakítására (graphization), a nyelvváltozatok közötti válogatásra, kodifikációs folyamatokra (standardization), a nyelv szókincsének bővítésére (modernization), valamint a nyelv használati köreinek kiszélesítésére és bővítésére (renovation). E két utóbbi terület a finnugor nyelvek nyelvtervezési folyamatainak legérzékenyebb pontja: miképpen lehet az anyanyelvi szóállományt gyarapítani, illetve milyen lépések szükségesek ahhoz, hogy az adott finnugor nyelv ne csak a család, kisebb nyelvi közösségek szintjén lássa el funkcióit, hanem a kultúra, az oktatás és a tudomány tartományaiban is működni tudjon.

Mivel számos esetben éppen az online csatornák mutatnak szép példákat a nyelvhasználati körök megváltozására és gazdagítására, a cooperi korpusztervezés négy pontját egy ötödik elemmel, az online kommunikációval bővitem. A vizsgálat rámutatott arra, hogy az interneten megjelenő finnugor nyelvek nemegyszer új módszerekkel, stratégiákkal, új lexikai elemekkel éltek e kis, veszélyeztetett nyelvek megtartása érdekében. Emellett az interneten található gazdag adatállomány, nyelvhasználat segíthet a nyelvi ismeretterjesztésben, a korpuszok (szóanyagok) összeállításában, a terminológiai változások nyomon követésében és nem utolsósorban a kodifikációs, szten-dardizációs folyamatok megvalósításában (vö. Szabó Mihály 2007).

2.1. Finnugor népek, nyelvi örökség és nyelvtörvények

A legutolsó oroszországi népszámlálás szerint (2010) a finnugor (uráli) népek lélekszáma az alábbiak szerint alakult az Orosz Föderáció területén (a táblázat egyúttal adatokat tartalmaz arra vonatkozóan is, hogy a nemzetiségen belül mekkora az oroszul is beszélők aránya, illetve a lakosság hogyan oszlik meg a városi és a vidéki lét között):

Nemzet	Nemzetiséghez tartozónak vallotta magát	Ebből oroszul beszél	Városlakó	Vidéki
mordvin	744237	741036	379327	364910
erza	57008	56450	14353	42655
moksa	4767	4745	3620	1147
mari (cseremisiz)	547605	538908	233179	314426
hegyi	23559	22656	2314	21245
mezei-keleti	218	218	117	101
udmurt (votják)	552299	546044	246290	306009
komi (zürjén)	228235	225657	109705	118530
komi-permják	94456	93531	34759	59697
karjalai	60815	60738	35211	25604
nyenyec	44640	40813	9543	35097
hanti (osztják)	30943	30401	11879	19064
manysi (vogul)	12269	12251	7028	5241
vepsze	5936	5920	3348	2588
szölkup	3649	3612	773	2876
számi (lapp)	1771	1769	787	984
nganaszan	862	851	315	547
izsór	266	266	130	136
enyec	227	219	57	170
vót	64	64	50	14
lív	–	–	–	–
finn	20267	20192	14198	6069
észt	17875	17812	11678	6197
szeto	214	212	50	164
magyar	2781	2754	1811	970

1. ábra

Uráli népek a 2010-es oroszországi népszámláláskor
(Forrás: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/portret-russia.pdf)

Az elmúlt évtizedekhez képest (a korábbi népszámlálási adatokkal összevetve) a finnugorság létszáma egyértelműen csökkent. A drasztikus népességsökkenésről, illetve az Oroszországban élő finnugor népek helyzetéről már Maticsák Sándor is beszámolt (vö. Maticsák 2011, 2014). Az egyes ki-

sebb népek korfái a fiatalabb generáció hiányát mutatják, kedvezőtlen a születések és halálozások aránya, illetve nagymértékben számolni kell az asszimiláció okozta veszteséggel is (Lallukka 2010). Az asszimiláció legnagyobb mértékben a városi lakosságot érinti. A vidéki fiatalság is egyre inkább a városi létben lát lehetőséget a boldogulásra.

Habár ritka esetekben, de egyes népeknél tapasztalhatunk olyan revitalizációs folyamatokat, amelyekben az addig háttérbe szorított nyelvhasználati terrek kitágulnak: a nyelv megjelenik az iskolákban, hivatalokban, médiákban – az ilyen jellegű nyelvi-társadalmi „modernizáció” a nyelvi közösség többnyelvűségét eredményezi. Egy udmurt fiatalember szerint Izsevszkben, az Udmurt Köztársaság fővárosában az udmurt fiatalság ismét a trendiséget látja kisebbségi voltában, a nyelv és kultúra átörökítési folyamata napjainkban felívelő tendenciát mutat (elhangzott a 18. nyitrai Élőnyelvi Konferencia finnugor szekciójában, 2014 szeptemberében).

A kisebb balti finn nyelvek (karjalai, izsór, vót, vepsze, lív) szótárkiadásával Tóth Anikó Nikolett foglalkozott részletesen (Tóth 2014). A gazdag anyagban Tóth megemlíti az online szótárakat is.

A nyelv átörökítésének grafikai megjelenítésére Annika Pasanen tett kísérletet (2010: 61). A V betű bal szára (A) azokat a népeket mutatja, amelyeknél az átörökítés folytonosan megy végbe. Felül, a legkiegyensúlyozottabb helyzetben az északi lappok, a moksák, a mezei cseremiszek és az udmurtok vannak. Őket követik az erzák, a komi-permjákok, a komik és a tundrai nyenyecsek, majd a hegyi marik, luulei lappok, északi hantik és erdei nyenyecsek. A vőroiak, a meänkieli beszélői, a kvének, a keleti hantik, az északi szölkupok, a vepszék, a szetok, az északi manysik és nganaszanok átörökítési stratégiái már kevésbé látványosak és hangsúlyosak.¹ A kildini lapp és a lúd nyelvi hagyományozódása a V alsó részéhez közelít (B), ahol azok a nyelvek helyezkednek el, amelyekben a nyelv átörökítése megszakadt (turja, akkala, umei és pitei lapp, vót, inkeri, lív, jazvai komi, keleti manysi, enyec, közép- és déli szölkup).

A V jobb ágán (C) található nyelvekben működik a revitalizáció: a nyelv felélesztésének új szakasza kezdődött az inari, a déli és a koltai lappoknál és a karjalaiaknál.

¹ Az ábra a 2008-as helyzetet mutatja; azóta jelentős változások álltak be a vőro, a seto, a meänkieli és a kvén nyelvek használati köreinek bővítésében. Mind a négy nyelv (?), nyelvváltozat (?), nyelvjárás (?) az önálló nyelvi státusz elérésére törekszik.

Uráli népek nyelvátörökítése és nyelvvesztése

litikája már részletesen foglalkozik a bevándorlók anyanyelvi oktatáshoz való jogaival.²

Észtországban az Észtk Köztársaság kormánya 1998-ban bízta meg az Oktatási és Tudományos Minisztériumot azzal, hogy állítsa össze az észtk nyelv fejlesztési stratégiáját. 2001-ben megalapították az Európai Nyelvek Éve szervezésével megbízott bizottságot. A nyelvek éve lezárásával az oktatási miniszter 2001. december 28-i 963. számú rendeletével a bizottság nevét Észtk Nyelvi Bizottságra változtatta és megbízta azzal, hogy 2003. december 31-ig készítse el „Az észtk nyelv fejlesztési stratégiája 2004–2010” (EKAS – *Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010*) című munkát. A stratégiát 2011-ben újabb, hat évre szóló nyelvfelveztségi projekt követte (EKAS II – *Eesti keele arengukava 2011–2017*).

Az észtk 2011-ben új nyelvtörvényt is elfogadtak az államnyelv védelme érdekében. Habár az állam óriási pénzösszegeket különít el a nyelvjárások megóvására, két dél-észtk nyelvjárás, a seto és a võro önálló nyelvi státusz elérésére törekszik, amit az észtk kormányzat nem hagyott jóvá. Hasonló folyamatok játszódnak le a Svédországban és Norvégiában beszélt finn nyelv változatainál is (meänkieli, kvén). Mindezek szépen példázzák ’a föld, ahol élek – a földem nyelve’ szoros összefonódását, a nyelvben rögzült mély identitástudatot (*maakeel, maarahvas* – ahogyan az észtk egészen a 19. századig magukat definiálták).

Az oroszországi finnugor köztársaságokban mindenütt megszületett a nyelvtörvény, amely államnyelvi funkciókat biztosít a területen (Pusztay 2013). Az Orosz Föderáció területén az első nyelvtörvényt a komik fogadták el 1992-ben, majd háromévente a marik (1995), a mordvinok (1998) és a ud-murtok (2001) alkották meg saját törvényeiket (Saarinen 2010: 39). A törvények és a sok esetben hivatalos nyelvi státusz ellenére a finnugor nyelvek használata rendkívül korlátozott: nincs valódi anyanyelvi és kétnyelvűségi nyelvhasználat, több szak- és tankönyvre lenne szükség anyanyelven. Az ud-murtoknál fellendülőben van az anyanyelvi tankönyvek megalkotása, de problémákat vet fel az iskolai irodalmi nyelv és a vidékről érkező, nyelvjárást beszélő gyermek nyelvi kompetenciájának összeegyeztethetősége. Erre új módszertani és nyelvi alapokat kell kidolgozni (vö. Salánki 2007: 56–57). Nagy probléma, hogy az anyanyelv csak mint oktatott tárgy van jelen az általános iskola alsó tagozatában, és mindössze néhány filológiai tanszéken létezik a felsőoktatásban (Saarinen 2010: 41). A mariknál létezik nyelvi bizott-

² http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2002/liitteet/opm_4_maahanmuuttopol.pdf?lang=fi

ság, de működési feltételeik összehasonlíthatatlanok az 1990-ben felállított észti Nemzeti Nyelvi Bizottságéval. A médiában elenyésző az anyanyelvi tájékoztatás. Mindez a nyelv konzerválódásához, majd a többségi nyelvben való teljes feloldódásához vezet.

A karjalai nyelv védelmére 1995-ben Jooensuuban alakult meg a Karjalai Nyelvi Társaság (Karjalan Kielen Seura), amelynek a nyelv megőrzése, ápolása és a nyelvi tanácsadás mellett fontos célja a kutatások előmozdítása, publikációk, kiadványok megjelentetése, kulturális és szabadidős események szervezése.

A számi nyelv erős tagoltságot mutat nyelvjárásaiban: inari, kildini, luulei, északi, pite, kemi, koltai, déli, teri és umei számi. Habár sok esetben egy népnek tekinthetők, az egységes irodalmi nyelv nem alakult ki. A lív és a vót nyelv beszélőinek száma drasztikusan csökkent, e nyelvek kihalása vagy életben maradása még ebben az évtizedben eldőlhet. Mindezek tükrében fontos annak vizsgálata, hogy ezek a veszélyeztetett nyelvek hogyan élednek újjá az online csatornákon.

2.2. Finnugor nyelv- és korpusztervezés

2.2.1. Finn döntések. A finn nyelvpolitikáról, ezen belül is az ország státusz- és korpuszpolitikájáról Laihonon többször is írt részletesen (vö. Laihonen 2009, 2010).

2.2.2. Észti döntések. A nemzeti identitás egyik legmeghatározóbb hordozója Észtországban a mai napig a nyelv. A 19. század mint a nemzeti ébredés időszaka magával hozta a tudatos nyelvtervezés első lépéseit. A 12. századtól egészen a 20. századig a Baltikum területe hol valós, hol politikai-ideológiai csatározások színtere volt; így könnyen érthetővé válik, hogy a nyelvi és kulturális autonómiához, a függetlenséghez és az identitáshoz miért alakult ki ilyen szoros kötődés az észtekben.

Az ország egyetlen hivatalos nyelve az észti (1989-ben nyilvánították államnyelvvé), amelyet a 2014-es népszámlálás adatai szerint 909 307 fő vallott anyanyelvének. A nemzeti kisebbségek (ukrán, fehérorosz, finn, tatár, lett, lengyel, német anyanyelvűek) döntő hányadát az orosz anyanyelvűek alkotják (332 816 fő).³

Az első köztársaság idején (1918–1940) rendkívüli kulturális fejlődés ment végbe: az észti nyelv az élet minden területén képes volt ellátni feladatát. Az első helyesírási szótárt 1918-ban adták ki, majd egy évvel később, az

³ <http://www.stat.ee/34267>

1632-ben alapított Tartui Egyetemen megkezdte működését az Észt Nyelvi Tanszék. 1940 és 1991 között azonban a szovjet megszállás magával hozta az észt nyelv használati területeinek nagymértékű beszűkülését. Az 1990-es választásokon törvényesítették a nemzeti színeket, és felállították az Észt Köztársaságban a Nemzeti Nyelvi Bizottságot (Rannut 1999: 247). 1991. augusztus 20-án Észtország újból kivívta függetlenségét. A 2007-es alkotmány-módosításban az észt nyelv identitástudat hordozó szerepe felértékelődött.

Napjainkban Észtország – többek között – magas színvonalú oktatásáról, valamint igen fejlett internetes és számítástechnikai háttéréről ismert. A függetlenség kivívása magával hozta az oktatási rendszer átalakítását, a tudomány finanszírozásának átstrukturálását. Az 1996-ban induló *Tigrisugrás* program az oktatási rendszer informatikai háttérében hajtott végre innovációs fejlesztést, amely az iskolák informatikai hálózatba való bekötését, a tanárok felkészítését, valamint a távoktatás széles körű alkalmazhatóságát biztosította.

A Nyelvi és Irodalmi Intézet és az Észt Nyelvi Intézet korábban megkezdett munkákat fejeztek be: fellendült a szótár- és nyelvtanírás. Nyelvi tanszékek alakultak, uniós és állami támogatással nagy ívű és hosszú távú nyelvi programok valósultak meg, és futnak napjainkban is. Az EKAS és az EKAS II. mint nyelvfejlesztési stratégiák az oktatáshoz, a kutatáshoz, a nyelvtanuláshoz, a nyelvjárások védelméhez és a nyelvtechnológiai újításokhoz adnak útmutatást. Az utóbbi fejlesztési program 61 millió eurót szán a fenti területek finanszírozására.

Négy évvel ezelőtt egy szóalkotási pályázat keretein belül az észt köztársági elnök versenyt hirdetett 11 idegen nyelvű fogalom „észtesítésére”. A felhívásra 593 pályázó 2123 javaslattal jelentkezett.⁴ Az *infrastruktuur* kifejezésre érkezett a legtöbb megoldás, ebből a *taristu* került ki győztesen, amely a verseny fődíját is elnyerte. A lexéma *tari-* töve a *tarind* ’építmény; szerkezet’, *tarindamis* ’tervezés; kivitelezés’ szavakból ered, majd ehhez járul a *-stu*, egy produktív főnévképző, amely ’egységet; összességet’ kifejező toldalék.

Természetesen a nyelvi mítosz is erősen élő jelenség az észtek körében, miszerint az észt nyelv tisztasága és szépsége csakis a nyelvet helyesen beszélők által maradhat fenn. 2011-ben két ellentétes tábor állt egymással szemben a Facebook oldalain, noha mindkét csoport az észt nyelv védelmében hangoztatta álláspontját. A vita az orosz anyanyelvűek nyelvi integrációs problémáját feszegette. Az egyik tábor szerint az orosz anyanyelvűek azért

⁴ <http://portaal.eki.ee/sonaus/sonause-tulemused.html>

nem beszélnek oroszul, mivel az észtek oroszul szólnak hozzájuk, így nincs semmiféle késztetés az államnyelv elsajátítására. Ha az észtek észtil kommunikálnának velük, bizonyára megtanulnák a nyelvet. A bejegyzést számos sértő, orosz szöveg és kép követte. A másik fél szerint azonban jobb, ha az orosz anyanyelvűek nem tanulnak meg észtil, így a nyelv „nem hígul” fel. Természetesen voltak olyan orosz hozzászólók is, akik az észtil nyelv fontosságát, szépségét hangoztatták: „eestikeel on ilus keel, (...) venekeeles vöib suhelda ju venemaal. me elame ikka eestivabariigis” ’az észtil nyelv szép nyelv, (...) orosz nyelven lehet oroszországban beszélni. mi bizony az észtil köztársaságban élünk’ – a fordítás meghagyta az eredeti nyelven írt szöveg formáit [saját ford.].

2.2.3. Orosz Föderáció. Az oroszországi finnugor nyelvekben egymáséi-hoz hasonló folyamatok zajlottak az elmúlt évtizedekben: a lakosság elenyésző aránya ismeri anyanyelvét, a nyelvtörvények csak korlátozottan működnek, eltűnnek a kétnyelvű táblák, súlyos probléma az anyanyelvű tankönyvek és oktatás, a médiában az anyanyelvű adások hiánya, az irodalmi nyelv státuszának kialakítása. Az 1970-es években a szakszavak 70–80%-a az oroszból származott (Lewis 1998: 217). Az 1990-es évektől beindul a nyelvemlékek és nyelvjárások vizsgálata, a tudatos szó- és terminusalkotás.

3. Online kommunikáció

A nyelv védelme több úton is elképzelhető, az utak azonban több irányba mutatnak: a nyelvemlékek rendszerezése, vizsgálata a nyelvtörténeti adatokat gazdagítja; a fordítástudomány a kontrasztív kutatások és az irodalmi alkotások palettáját színesíti; a különböző nyelvújítási és terminusalkotási törekvések a nyelv frissítését teszik lehetővé; a funkcionális lehetőségek kiszélesítése pedig a nyelv életben maradását jelenti. Ez utóbbi az egyik legfontosabb tényező (miközben a többi összetevő is természetesen elengedhetetlen, és közös alapokra való helyezésük a cél) – az online kommunikációs csatornák kihasználása és a feltételek kiaknázása a 21. század egyik legnagyobb lehetősége a kis nyelvek megóvására.

A finnugor nyelvek konzerválódása és kihalása súlyos probléma napjainkban. A világnyelv(ek)en és a nagyobb nyelvközösségek által beszélt anyanyelveken túl a kis anyanyelvek modernizálására is hangsúlyt kell fektetni, ami elsősorban a nemzetállamok feladata (Glatz 2001). A finnugor nyelvek többsége azonban nem élvezhet semmiféle állami támogatást – a nyelv védelmét önállóan vagy az államisággal rendelkező finnugor társadalmak segítségével tudják csak megoldani.

A finnugor nyelven jelentkező hagyományos, papíralapú sajtótermékek, az anyanyelvű rádió- és tévéműsorok számának emelése mellett a világháló nyújtotta számtalan lehetőség kihasználása lehet a mentőöv a kisebb anyanyelvek védelmére. Maarja Lõhmus, a Tartui Egyetem Újságírói és Kommunikációs Intézetének oktatója a Finnugor Népek VI. Világkongresszusán finnugor portál létrehozását sürgette, amely összefogná a különböző színtereken, például a kultúrában, a nyelvtanításban, a nyelvhasználók körében jelentkező oldalak működését.

A világhálón már találkozhatunk többek között finnugor nyelvű közösségi oldalakkal, intézményi honlapokkal, amelyeken különböző eseményekről olvashatunk; szótárakkal, filmekkel, online enciklopédiákkal, nyelviskolákkal és blogokkal.

A tanulmány az alábbiakban a legjelentősebb honlapokról nyújt tájékoztatást. Azokról az oldalakról, amelyek jelentékeny szerepet töltenek be a nyelvtervezés (elsősorban a korpusz- és nyelvelsajátítás-tervezés) folyamataiban. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy a világháló gyorsan változó rendszere miatt ebben a pillanatban is születhetnek új oldalak és válnak elérhetetlenné mások. Külön köszönet Fejes Lászlónak, aki a Nyelv és Tudomány Rénthírek oldalán sokszor adott és ad tájékoztatást a finnugor népek helyzetéről.

3.1. Finn nyelvű oldalak. Az internet a finn nyelvű oldalak tömegét kínálja. Az egyik legátfogóbb honlap a <http://yle.fi/>, amely számos finn nyelvű szolgáltatást nyújt a felhasználónak (média, többek között online rádióadás, hírek stb.). Nyelvészeti szempontból a honlap <http://oppiminen.yle.fi/suomi-finnish> oldala kiváló információkat, használható anyagokat, mp3 fájlokat stb. nyújt az olvasónak a nyelv megismerésétől a kultúra bemutatásán keresztül egészen az ember és társadalom, természet és környezet ismertetéséig. Az oldalról egy online, angol közvetítő nyelven elérhető nyelvi kurzushoz is eljutunk (<http://www.oneness.vu.lt/fi/>).

Az interneten még számos finn nyelvi kurzus található, a célcsoportok igen változatosak: a <http://donnerwetter.kielikeskus.helsinki.fi/finnishforforeigners/parts-index.htm> oldalt (*Tavataan taas! – Finnish for foreigners*) a Helsinki Egyetemen hozták létre; a vizuális és audio anyagokat tartalmazó, két részből álló leckesorozat a mindennapi életből vett leggyakoribb kifejezéseket és nyelvtani szabályokat mutatja be, miközben a finn kultúrával is megismertet. Leginkább azoknak szól, akik Finnországba utazva az alapvető kommunikációs eszközökkel szeretnének tisztában lenni. Az oldalon található linkek segítségével tudásunkat tovább bővíthetjük.

3.2. Észt nyelvű oldalak. Észt nyelven ugyancsak minden elérhető (média, online újságok, folyóiratok, elektronikus szótárak). Két jelentősebb észt nyelvi kurzus a <http://www.oneness.vu.lt/ee>, amely finn párja mellett angol közvetítő nyelven ismerteti meg az alapvető kommunikációs eszközökkel, valamint a <http://www.efant.ee/std/>, amely elsősorban orosz közvetítő nyelvvel az Észtországban élő, orosz anyanyelvű fiatal generációt szólítja meg.

Pár éve egy nagy ívű nyelvoktatási projekt, egy e-nyelviskola indult az országban, amely első verziójában csak orosz, majd nem sokkal később angol közvetítő nyelvvel az észtországi orosz anyanyelvű lakosságot éppúgy képes megszólítani, mint a világon bárkit, aki észtül szeretne tanulni. A <https://www.keeleklikk.ee> (amelyhez egy észt kultúrával, történelemmel foglalkozó e-kurzus is csatlakozik) 1200 feladattal, 200 animációval, ellenőrző tesztekkel, 100 videóval, audio anyagokkal 16 azonos felépítésű leckét tartalmaz A2-es szintig. Az oldal interaktív, valódi tanárok válaszolnak a nekik feltett kérdésekre, a hozzájuk elküldött írásos anyagokat kijavítják. A felhasználók száma messze meghaladta az elvárt mennyiséget, így a döntően Európai Szociális Alapból támogatott projekt nagyszerűen teljesítette a hozzá fűzött reményeket.

Általános tudnivalókat és híreket közöl Észtországról a <http://e-estonia.com/>, a <http://estonia.eu/>, valamint a legnagyobb példányszámú észt napilap, a *Postimees* online változata is elérhető a neten (<http://www.postimees.ee/>).

Több online rádió is hallgatható az interneten, ezek összefoglalását adja a <http://www.raadio.net/> oldal.

3.3. Karjalai nyelvű oldalak. Korpuszlingvisztikai szempontból fontos lépés a régi karjalai nyelvű anyagok digitalizálása, valamint két online nyelvi kurzus: az orosz közvetítő nyelvvel 10 leckét és egy szótárt tartalmazó oldal, a <http://depvladimir.narod.ru/urokkat/index.html>, illetve az opastajat.net. Karjalai nyelvű online rádió a <http://www.karjalanradio.narod.ru/audio.html>.

Az 1968 és 2005 között megjelent hatkötetes karjalai–finn szótár (*Karjalan kielen sanakirja*) 2009 óta az interneten is elérhető: kaino.kotus.fi/kks (Tóth 2014: 161).

3.4. Számi nyelvű oldalak. Északi számi nyelven többek között a Sámi Radio (<http://yle.fi/uutiset/sapmi/>), egy hírportál (<http://www.avvir.no/>), valamint egy online oktatási központ és nyelviskola érhető el (<http://www.sogsakk.fi/virtuaalikoulu/index.php>).

3.5. Manysi és hanti nyelvű oldalak. Létezik egy online manysi–holland wiki szótár, amely az anyagát tematikus, illetve szófaji csoportosításban közli (http://nl.wiktionary.org/wiki/Categorie:Woorden_in_het_Ostjaaks).

2008 és 2011 között a Finn Kulturális Alapítvány és a Castrén Társaság támogatásával egy többnyelvű, az oktatást és az anyanyelv támogatását célzó elektronikus kiállítás jött létre manysi, hanti, finn és angol nyelven (<http://finugor.ru/node/18201>). A *Finnországtól Szibériáig* címet viselő online felület elektronikus múzeumként működik, segítségével tájékoztatást kapunk a hantik és manysik életmódjáról, az őket kutató tudósokról, szervezetekről, valamint a projektet megvalósító Finnországról (<http://www.nba.fi/hanti/mn/paavalikko.php>).

Egy másik közös kezdeményezés egy online folyóirat és napilap portál, ahol manysi és hanti anyanyelven számos sajtótermék olvasható a gyermeklapoktól kezdve a felnőtteknek szóló magazinokig. Az oldal azonban egy orosz nyelvű honlap része (<http://www.eduhmao.ru/>), amely a körzetben zajló orosz nyelvű képzési projektről ad tájékoztatást. A képzés célja, hogy felszámolja a generációk közötti digitális szakadékot, és nemtől, kortól, lakóhelytől, iskolai végzettségtől függetlenül a korszerű információs technológiákra oktasson.

3.6. Komi nyelvű oldalak. 1986 óta havonta jelenik meg egy óvodáskorú és iskolás gyermekeknek szóló elektronikus újság, a Би кинь, amely komi nyelven támogatja az anyanyelvet, irodalmat és kultúrát. Az olvasnivalók megjelentetése mellett a szerkesztők folyamatosan keresik az írói, költői vénával megáldott tehetséges fiatalokat.

A http://komimu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=14 oldal a gyermeklap mellett számos más, komi nyelvű újságnak, magazinnak is otthont ad.

Komi-permják nyelven is elkészült a wikipédia (<http://koi.wikipedia.org/>), amely jelenleg 3430 szócikket tartalmaz.

3.7. Udmurt nyelvű oldalak. Az udmurt anyanyelvi anyag az egyik leg gazdagabb az interneten: a világ meséi udmurt nyelven (<http://www.minnac.ru/minnac/info/13840.html>); vizuális és audio tananyag (<https://mail.yandex.ru/promo/themes/>) – a letöltéshez azonban be kell lépni a Яндекс почта hivatalos oldalára. Számos kétnyelvű (udmurt–orosz) szótár, fordító program is működik, többek között a <http://udmurtinfo.ru/russko-udmurtskij-slovar/>, a 42 816 szócikket tartalmazó szótár (<http://dict.marlamuter.ru/> oldalról elérhető) vagy a <https://ru.glosbe.com/udm/ru/>.

3.8. Mari nyelvű oldalak. Mari nyelvű online szótár több is van az interneten: többek között egy 23 464 szócikket tartalmazó mari–oroszl szótár, egy angol–mari szótár 7 947, valamint egy mari informatikai szakszlótár 1 851 szócikkkel (a szótárak egy közös honlapról is elérhetők: <http://dict.marlamuter.ru/>).

A komi-permják oldalhoz hasonlóan létezik egy hegyi mari nyelven összeállított, 7 171 cikket tartalmazó wikipédia is (<http://mrj.wikipedia.org/>).

3.9. Mordvin nyelvű oldalak. Oroszl–moksa–erza szótár (2011) érhető el pdf formátumban, valamint egy orosz–erza szószedet is fellelhető a neten (<http://lazalyk.narod.ru/business.html>). Az erza és moksa nyelvű híradás jelenleg nem megjeleníthető.

Az egyik legrégebbi újság az Oroszl Föderációban a Мокшень правда, amely moksa nyelven jelenik meg Szaranszkban, és online is elérhető: <http://www.mokshen-pr.ru/>.

3.10. Vepsze nyelvű oldalak. A felsorolásból nem maradhat ki a vepsze wikipédia sem, amely 4 104 cikket tartalmaz (vep.wikipedia.org/wiki/). Egy igen gazdag vepsze nyelvi korpusz orosz közvetítő nyelvvél a <http://vepsian.krc.karelia.ru/about/> oldalon található: részletesen tárgyalják a vepsze írásbeliség jellemzőit, a korpusz tartalmazza a vepsze nyelvjárásait és átiratait, 1 097 szöveget, valamint hozzáférhető egy 2 748 szócikket tartalmazó online szótár.

Fontos megemlítenünk Say István 2012-es vepsze–magyar, magyar–vepsze kisszlótárát (vepsze.hu); az oldal tájékoztatást ad a vepsze nyelvtanról, a vepszék életéről, és egy szöveggyűjtemény is böngészhető.

2001-ben egy vepsze–angol szótár is felkerült az internetre: <http://kodima.1accesshost.com/dictionary.htm>. Pdf formátumban még három vepsze–oroszl kétnyelvű szótár található meg online (<http://fulr.karelia.ru/cgi-bin/flib/chudoslovar.cgi>; <http://fulr.karelia.ru/cgi-bin/flib/slovar.cgi> és a www.krc.karelia.ru/doc_download.php?id=2217&table_name=publ&table_ident=4257) (Tóth 2014: 174).

3.11. Lív nyelvű oldalak. Mindenképp említést érdemel Šuvcāne és Ernštreite háromnyelvű tanulmánya, a *Latviešu–lībiešu–angļu sarunvārdnīca. Leļķiel–līvōķiel–engļiķiel rōksōnārōntōz. Latvian–Livonian–English Phrase Book* [Lett–lív–angol kifejezések könyve] (2005), amely pdf formátumban az interneten is elérhető.

Viitso és Ernštreit 2012-es lív–észtl–lett háromnyelvű szótára az interneten szintén elérhető: <http://www.murre.ut.ee/liivi/> (Tóth 2014: 180).

Még egy érdekesség: az 1861-ben Szentpéterváron megjelent lív–német, német–lív Sjögren–Wiedemann-szótárt 2011-ben Észtországban digitalizálták, így az interneten is elérhetővé vált: <http://www.eki.ee/dict/ldw/ldw.html> (Tóth 2014: 176).

3.12. Multilingvális oldalak. A <http://omniglot.com/> mint nyelvészeti enciklopédia az egyik legátfogóbb képet nyújtja az uráli nyelvcsalád nyelveiről.

A Facebook egyik legnagyobb rivális közösségi oldala az orosz В контакте, amelynek több oroszországi finnugor kisebbségi nyelvű, valamint magyar és angol verziója is létezik, és már több mint egymillió regisztrált felhasználóval rendelkezik.

4. Összegzés

Az aránylag kis lélekszámú – elsősorban az Orosz Föderáció területén élő – finnugor népek nyelveinek életben maradási esélyei nagymértékben függenek a mai generáció nyelvhasználatától és nyelvtervezési (státusz- és korpuszszervezési, nyelvoktatási és nyelvtechnológiai) döntéseitől. A nyelvi konzerválódás elkerülésének egyik módja a szó- és terminusalkotás, az online kommunikációs lehetőségek kiaknázása. A szabadon elérhető internet mint gazdag információforrás sokat tehet a kis nyelvek megőrzése érdekében.

Visszatérve Pasanen nyelvi átörökitést bemutató V-modelljére (2010: 61): ha összevetjük a nyelvi átörökitésben folytonosságot és megszakítást mutató, illetve a revitalizáció útjára lépett finnugor népcsoportokat az online felületeken megjelenő nyelvi anyagokkal, akkor azt mondhatjuk, hogy az átörökités és az internetes kommunikáció szép korrelációt mutat. Azok a népek, amelyek a V-modell két szárának felső részén találhatók, az internetet is jóval nagyobb arányban alkalmazzák anyanyelvük megőrzése érdekében. A korpuszszervezésben tehát fontos mozzanat lehet az általam felvett ötödik tényező, az online kommunikációs csatornák minél szélesebb körű és gazdagabb anyagot felmutató használata.

Irodalom

- Cooper, Robert 1989: Language Planning and Social Change. University Press, New York – Cambridge.
Cseresnyési László 2004: Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- EKAS = Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010 (2004). Haridus- ja Teadusministeerium, Eesti keelenõukogu, Tartu. [Magyarra ford. Vígh-Szabó Melinda.]
- EKAS II. = Eesti keele arengukava 2011–2017 (2011). Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. [Magyarra ford. Pomozi Péter.]
- Glatz Ferenc 2001: Hét tézis az Európai Unióról és a nyelvekről. *Lingua frankák, regionális lingua frankák, anyanyelvek és a német nyelv*. Magyar Tudomány 108/7: 853–860.
- Haarmann, Harald 1990: Language planning in the light of a general theory of language: a metodological framework. *International Journal of the Sociology of Language* 86: 103–126.
- Haarmann, Harald 1998: Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: módszertani kísérlet. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvi tervezés*. Universitas, Budapest. 67–78.
- Haugen, Einar 1966: Dialect, language, nation. *American Anthropologist* 68: 922–935.
- Haugen, Einar 1983: The implementation of corpus planning: theory and practice. In: Cobarrubias, Juan – Fishman, Joshua A. (eds), *Progress in language planning: international perspectives*. Walter de Gruyter, Berlin. 269–289.
- Laihonen, Petteri 2009: A finn nyelvpolitika. *Magyar Nyelvjárások* 47: 119–143.
- Laihonen, Petteri 2010: A finn nyelv korpusztervezése, korpuszpolitikája. *Magyar Nyelvjárások* 48: 193–214.
- Lallukka, Seppo 2010: Venäjän valtakunnallinen ja suomalais-ugrilainen väestökriisi. In: Saarinen, Sirkka – Herrala, Eeva (toim.), *Murros. Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit globalisaation paineissa*. Uralica Helsingensia 3. Helsinki. 11–38.
- Lanstyák István 2009: Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés. STIMUL, Pozsony – Bratislava.
- Lewis, Glyn 1998: A nyelvi tervezés kivitelezése a Szovjetunióban. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvi tervezés*. Universitas, Budapest. 209–223.
- Maticsák Sándor 2011: A finnugor (uráli) népek helyzete Oroszországban. In: *Debreceni Szemle* 19/2. Debrecen. 160–169.
- Maticsák Sándor 2014: Finnugorok végveszélyben. A 2010-es oroszországi népszámlálás eredményei. In: *Finnugor Világ* 19/1: 13–22.

- Pasanen, Annika 2010: Suomalais-ugrilaiset vähemmistökielet assimilaation ja revitalisaation ristipaineissa. In: Saarinen, Sirkka – Herrala, Eeva (toim.), Murros. Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit globalisaation paineissa. *Uralica Helsingiensia* 3. Helsinki. 47–73.
- Pusztay János 2005: Az oroszországi finnugor népek jövője. <http://www.papiruszportal.hu/site/?lang=1&f=&p=27&n=430> (2014. 11. 08.).
- Pusztay János 2013: A nyelvvideológia tervezése – a nyelvtervezés ideológiája. „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa II. Väike-Maarja, 24–25. aprill. http://www.emakeeleselts.ee/yritused/Wiedemann_2013/Pusztay_UNG_Wiedemann-2013.pdf (2014. 11. 12.).
- Pusztay János 2014: Terminológia – anyanyelvű iskola – nyelvmentés. 18. Élőnyelvi Konferencia, Nyitra, 2014. szeptember 20. [Előadás.]
- Rannut, Mart 1999: Messze túl a nyelvpolitikán: a Szovjetunió Észtország el- lenében. In: Szépe György – Derényi András (szerk.), *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások.* Corvina Kiadó, Budapest. 224–250.
- Saarinen, Sirkka 2010: Turvaako kielilaki kielen aseman – Suomalais-ugri- laisten kielen uhanalaisuus. In: Saarinen, Sirkka – Herrala, Eeva (szerk.), Murros. Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit globalisaation paineissa *Uralica Helsingiensia* 3. Helsinki. 38–47.
- Salánki Zsuzsanna 2007: Az udmurt nyelv mai helyzete. Doktori disszertá- ció, Budapest.
- Sándor Klára 2006: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 958–995.
- Šuvcāne, Valda – Ernštreite, Ieva 2005: Latviešu–lībiešu–angļu sarunvārdnī- ca. Letškīel–līvōkīel–engliškīel rōksōnārōntōz. *Latvian–Livonian–English Phrase Book* (pdf). (2014. 11. 12.)
- Szabómihály Gizella 2007: Az internet felhasználása a nyelvtervezésben és a nyelvművelésben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildi- kó (szerk.), *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Segédkönyvek a nyelvészeti tanulmányozásához* 71. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyv- kiadó, Dunaszerdahely – Budapest.
- Tóth Anikó Nikolett 2014: A kisebb balti finn nyelvek szótárai. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, *Rokon nyelveink szótá- rai. Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből.* Tinta Könyvkiadó, Bu- dapest. 159–180.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolingvisztika.* Osiris Kiadó, Budapest

*

**Language planning and online communication –
Finno-Ugric languages in the 21st century**

The conservation and extinction of Finno-Ugric languages is a serious problem nowadays, for this reason language policy and language planning decisions have of crucial importance in the case of these languages. The national and international literature is not rich on the topic of language policy of Finno-Ugric communities; the exploration of webpages as the tools for storing language, culture and national identity is still the question of the future. Cooper divides the corpus planning part of language planning into four areas: *graphization*, *standardization*, *modernization* and *renovation* (Cooper 1989: 125). In many cases online channels serve as very good examples of the changing and enriching of language use, so Cooper's classification can be expanded by a fifth area, which is the *online communication*. The Finno-Ugric language data and language use found on the Internet can help in linguistic dissemination, corpus compilation, in tracking terminological changes and in the realization of the codification and standardization processes.

On the World Wide Web we can find Finno-Ugric social pages, institutional pages, vocabularies, movies, online encyclopaedias, language schools and blogs. The paper describes the most important webpages.

MELINDA VÍGH-SZABÓ

Expressing transitivity in Eastern Mansi

Susanna VIRTANEN

1. Introduction

In this paper, I will outline the main features associated with expressing transitivity in Eastern Mansi (EM). Mansi is a Uralic language spoken in Western Siberia. While the Eastern dialects died out some decades ago, there are still some thousand speakers of the Northern dialects. There used to be four Eastern dialects spoken at Konda River: Upper Konda, Middle Konda, Lower Konda and Yukonda. My data represents the Middle Konda dialect. As all Uralic languages, Mansi can be characterized by its agglutinativity: it is rich in several kinds of suffixes, and word forms are often long. One noun form may include, for example, a noun derivational suffix, a possessive suffix, a number suffix and a case ending. Verb forms may also include clause-equivalent suffixes. There are two paradigms of active verb conjugation and a three-valued number system: the singular, the dual and the plural.

The main aim of my article is to provide an analysis of expressing transitivity in EM as a whole. The definition of transitivity used here partially differs from typical traditional conceptions. The topic can be divided into three separate – but still closely related – parts: 1) marking and expressing the direct object, 2) variation in three-participant constructions and 3) the alternation between active and passive. In the following sections, I will provide a pragmatic explanation for the use of these systems in EM and how they are connected to each other by simple pragmatic rules. I base my study on information structural analysis, mainly on the terminology and definitions of Lambrecht, but I also rely on the phenomenon of differential object marking and its pragmatic-based approaches.

It is no longer possible to access new live material on EM. For that reason, my research data was sourced from the folkloric collections gathered by Kannisto in 1901–1906 and published some decades later by Liimola. *Wogulische Volksdichtung* (1951–1963) consists of seven parts: I–VI are text

parts, and there is a commentary part. This is the largest accessible collection of EM.

In Section 2, I will provide my definition of transitivity in general. Section 3 is devoted to the theoretical background of the study. In Section 4, I will present the morphological devices used for expressing transitivity in EM, and Section 5 addresses the manner in which the variation between these devices is motivated by information structural factors. The results, conclusions and further questions are presented in Section 6.

2. Defining Transitivity

Several definitions of transitivity have been provided from different perspectives. It has often been defined according to morphological or syntactic criteria, referring to the valence of the predicate verb of an active sentence—at least the question has been approached by employing the concept of transitive and intransitive verbs (e.g. Payne 1997: 171).

My approach is based on a semantic description of transitivity. For example, Hopper and Thompson have defined transitivity as a situation where the action is transferred from the agent to the patient (Hopper – Thompson 1980: 251). Rice (1987: 8) states that transitivity is a phenomenon whereby two entities are involved in some activity; there is a contact between them; and the second entity is affected by the contact. She also refers to the cognitive nature of the phenomenon in her description: “Transitivity emerges as a conceptual phenomenon that serves as a linguistic device employed by a speaker to organize the actions of entities in order to convey a certain attitude about an event to a hearer”. Hopper and Thompson (1980) have devised a *Transitivity Scale*, with the concept of *affectedness* as one of the key parameters. Moreover, Kittilä (2002) and Naess (2007) base their definitions on affectedness: one of the participants is affected by the other. Naess (2007) also emphasizes the role of agentivity: the agent itself is not affected by the action.

We could say that these semantic definitions correspond with the morpho-syntactic definitions mentioned above, however, they do not exclude certain phenomena that are excluded from the morpho-syntactic definitions. The semantic definitions are focused on the nature of the action itself while the morpho-syntactic definitions are restricted to formal phenomena. Based on the semantic definitions mentioned above and my one conclusion, I have defined transitivity as one-directional action between two entities where one of the entities is affected by the other but not affected by him/her/itself.

3. Theoretical Background

3.1. Information structure

The theoretical basis of my study is information structural analysis. In the context of direct object marking, this is related to the phenomenon known as differential object marking (DOM) (see Section 3.2). I mainly rely on the definitions and terminology of Lambrecht, according to whom, the information structure is “the formal expression of the pragmatic structuring of a proposition in a discourse” (Lambrecht 1994: 5). The structure of a sentence reflects a speaker’s assumption about the hearer’s state of knowledge and consciousness at the time of an utterance (Lambrecht 1994: xiii). In other words, the information structure is a component affecting the sentence structure based on what the speaker expects to be new and what is already known information to the hearer.

My starting point is the opposition between topical and focal participants/constituents, and the analysis is based on how three pragmatic functions – *primary topic*, *secondary topic* and *focus* – correlate with syntactic functions. *Topic* is that referent the whole sentence is about (Lambrecht 1994: 118) and usually represents old, already known information. *Focus* is the new or unpredictable information in the sentence (Lambrecht 1994: 207). In case of two- or three-participant constructions, there might be more than one topical participant; here, we need to make a difference between a primary and a secondary topic. Nikolaeva (2011: 26) defines a secondary topic as a topical, already known element, which is only less continuous and less remarkable than the primary topic.

Thus, the pragmatic functions used in my approach are: 1) primary topic – the most topical argument of the sentence, 2) secondary topic – the second topical argument and 3) focus – the new, unpredictable element. In the analysis presented in the following sections, I will especially concentrate on the phenomenon of direct object realizing as a secondary topic and on syntactic variation due to the different semantic functions appearing as primary topics.

3.2. Differential object marking (DOM)

Differential object marking was first coined by Bosson (1985) and further developed by, for example, Aissen (2003). It concerns languages that mark some direct objects but not all of them. The markedness is determined by certain referential factors that depend on the language. The specific referential factors involved and the nature of their effect on the variation varies from one language to another. In the older studies on the topic, the most typi-

cal factors presented were animacy and definiteness (e.g. Aissen 2003). Hierarchically ordered scales have been proposed in relation to, for example, animacy (human < animate < inanimate). According to Aissen (2003: 436), “the higher in prominence a direct object, the more likely it is to be overtly case marked”.

More recently, several studies have been published on topicality-based DOM languages. Topicality-based DOM has been discussed in the context of individual languages, for instance, by Escandell-Vidal (2009) on Balearic Catalan, but also in a more universal and typological context (e.g. Iemmolo 2010/2011; Dalrymple – Nikolaeva 2011). Iemmolo has even stated that the markedness of animate and definite objects are grammaticalizations of earlier topicality-based systems (Iemmolo 2010/2011: 64–65).

4. Morphological Means of Expressing Transitivity in EM

In this section, I will briefly present the morphological devices used for expressing transitivity in EM. The emphasis is strongly on the morphological means. The functions and pragmatic foundation of the variation between the different devices will be presented in Section 5.

4.1. Direct object marking

In EM, a direct object can be morphologically marked in several ways. Not all direct objects are explicitly marked. The most important marking device is verb agreement—the objective conjugation. An objective conjugation suffix does not only express the number and the person of the subject, but also the number of the direct object:

- (1) *öämp juw-tee-s-tø.* (WV I: 12B)
 dog PREF-eat-PST-SG<3SG
 “The dog ate it”.

Case marking is also involved. In certain cases, the verb agreement is accompanied by a case-marked or possessive-marked noun. There are two accusative paradigms: the absolute and the possessive. The absolute accusative is a pure case ending, not indicating other functions, and its ending is *-(ø)m*, *-mø*:

- (2) *sos-mø uus köält-ø-s-tø.* (WVI: 7)
 moose-ACC again frighten-PST-SG<3SG
 “He frightened the moose again”.

The possessive accusative is a combination of an accusative ending and a possessive suffix, and it appears only with certain third person forms. Ac-

cording to Kulonen (2007: 52), it covers only the following third person forms (Table 1):

	Sg obj	Du obj
3Sg	<i>-ääm, -øtääm</i>	<i>-iimø</i>
3Du	—	—
3Pl	—	—

Table 1

Possessive suffixes are not markers of transitivity, but they have a role in the system of marking direct objects. For this reason, they are included in my study. In situations where a possessive-marked direct object should also be object-marked, possessive marking predominates over direct object marking. Possessive suffixes express the number and person of the possessor and the number of the possessee. The functions and range of use of the devices mentioned above will be discussed in Section 5.

4.2. Three-participant constructions

When talking about ditransitivity or three-participant constructions, there are two further categories – in addition to those presented in Section 4.1 – to be taken into account: the instrumental case and the lative case. The patient appearing as an oblique (when the R[ecipient]-argument occupies the syntactic role of the direct object) is marked with the instrumental case *-(ø)l*:

- (3) *luuntøm-nøl mǎntøl lo-l tåt-äänøl.* (WV I: 15)
 Luntem-ABL PARTIC horse-INSTR bring-SG>3PL
 “They will bring him horses from Luntem”.

The R-argument occupies the syntactic role of an oblique, marked with the lative ending *-nø*:

- (4) *eeløm-koløs-t pup-ii-nø öät puurlaxt-aat.* (WV I: 16)
 human-PL spirit-PL-LAT NEG sacrifice-3PL
 “People do not sacrifice anything to the spirits”.

4.3. The passive voice

I also include passivity to my definition of transitivity. The passive has not always been considered a transitive construction, but the connection between transitivity and passivity has been recently widely discussed. For example, as a criterion for transitivity, Rice proposes that the sentence can be passivized (Rice 1987: xi–xii). Jaeggli (1986) has also compared affectedness with passivization and reflexivization. De Mattia-Vivié (2009) has dis-

cussed the question of passivizing active transitive sentences and emphasizes the importance of the semantic notion of transitivity. She presents a set of English transitive verbs that can be passivized, some that cannot be and some intransitive ones that can be passivized. Finally, she notes that the system of passivization cannot be understood without a semantic definition of transitivity (De Mattia-Vivié 2009: 105).

My study is based on a similar definition to De Mattia-Vivié's approach. Transitivity is a semantic phenomenon and should be defined by semantic factors – one of the participants is affected by the other, without being affected by it/him/herself (see Section 2). Active transitive sentences have a connection to the passive. Not all active transitive sentences can be passivized, but whenever passivization is possible, the two different constructions semantically refer to the same action. For this reason, passive constructions cannot be ignored. The difference between active and passive sentences describing the same transitive action is rather pragmatic, which will be demonstrated by the data in Section 5.

Mansi passive is a so-called personal passive whereby the predicate verb agrees with the subject in number and person, thus representing the patient or R-argument. In (5), we have a first person singular patient occupying the semantic role of the subject. As the most topical element of the sentence, the subject is not overtly coded but only indicated by verb inflection:

- (5) *keet-wə-səm năg püw-öän pookən.* (WV II: 30B)
 send-PASS- 2SG son-POSS.DU2SG to
 PST-1SG
 "I was sent to your two sons".

The non-obligatory agent is marked with the lative case as "the men" in (6). The verb agreement shows that the patient is a third person form:

- (6) *kit kom-nə kôöp-nə roâwl-əw-əs, tât-w-əs.* (WV II: 28B)
 two man-LAT boat-LAT drag-PASS-PST take-PASS-PST
 "She was dragged to a boat by two men and taken away".

5. Topicality-Based System of Expressing Transitivity in EM

5.1. DOM and topicality

As noted above, EM is a topicality-based DOM language (the typical marking categories were presented in Section 4). In some very marginal cases, an NP, not a case-marked object, may appear accompanied by verb agreement or a case-marked nominal object by an unmarked verb (see Virtanen 2013). The variation is based on topicality; the main principle is that

topical direct objects are marked while focal ones are not. Further, there are different ways of marking the topical direct object, depending on its degree of topicality. Topical direct objects are obligatorily marked in the verb inflection, and they are often only referred to by a verb ending (zero anaphora). Direct objects expressed by zero anaphora are the most topical (they have been mentioned in the most previous sentences); they have a central position in the discourse and can be identified by context.

- (7) *toåwt pääm-ø seemøl Tol pöänk-øng tol*
 fire flame-POSS.SG3SG black cloud soot-ADJ Cloud

kål-nø råwøkt-i. towøl-wojøl jål-pəsøwl-əs-tø. (WV III: 7B)
 edge- reach- then PREF-blow-PST-
 LAT 3SG SG<3SG

“The flames of the fire reached the edge of the sooty black cloud.
 Then he blew it (i.e. the fire) out”.

The fire in (7) is one of the most central elements in the whole story and was mentioned in the immediately preceding sentence. First, it is told that the fire is burning, the flames are reaching the clouds, and then it describes that the man blows the fire out.

Notwithstanding, in case the verb-marked direct object cannot be recognized by context, or the speaker wants to emphasize it, it is also case-marked:

- (8) *õõw-mø õät kont-iiløm. (WV I: 14B)*
 door-ACC NEG find-SG<1SG
 “I cannot find the door”.

In (8), the door is topical – the house it belongs to has just been mentioned. The speaker is supposed to enter the house, and it is natural that a house has a door. The door is an *inferentially accessible* referent (see Lambrecht 1994: 109). However, it cannot be identified by context; it needs to be expressed with a noun. The use of a nominal object constituent itself is due to the need for identification, and the case marking is triggered by the objective conjugation.

Focal objects are not overtly marked. They are expressed with a subjective conjugation and an unmarked nominal object:

- (9) *kom jowt-nyõõl wø-s. (WV II: 28)*
 man bow-arrow take-PST
 “The man took a bow and an arrow”.

In (9), the subject (agent) is the primary topic because its referent remained in the centre of the story throughout. The bow and arrow are new and unpredictable referents that were just brought to the discourse.

Possessive suffixes do not mark transitivity directly but have a role in expressing transitivity. In certain situations, possessive suffixes predominate over the accusative ending – for all forms with a first and second person possessor as well as with some third person forms, a topical possessed direct object receives only possessive marking:

- (10) *ääk-øn komøly woåxtl-øs-løn!* (WV I: 14B)
 uncle-SG.2SG.POSS how leave-PST-SG<2SG
 “How could you leave your uncle!”

Contrary to some earlier studies (Kálmán 1989, Kulonen 2007), my data shows that possessive suffixes do not automatically trigger verb agreement. There are focal possessed direct objects that receive possessive markings and are accompanied by subjective conjugations. An example is (11) where the man is wearing one of his sacred cloths. The cloth has not been mentioned before; it is not topical and does not trigger an objective conjugation. However, it is possessed by the man and therefore receives a possessive marking:

- (11) *oltøn-wity-øng, suurøny-wity-øng jålpøng*
 silver-water-ADJ gold-water-ADJ sacred
toågl-äät nok-posyg-øs. (WV I: 14B)
 cloth-SG.3SG.POSS up-wrap-PST
 “He wrapped his sacred cloth (i.e. one of his items of clothing),
 smoothed with silver and gold on his shoulders”.

As noted in Section 4, certain singular third person forms trigger the use of the so-called possessive accusative, which covers both the case marker and the marker of possession:

- (12) *sågrøp-øtääm kont-øs-tø.* (WV III: 7B)
 ax-SG3SG.ACC find-PST-SG<3SG
 “He found his axe”.

According to my data, the possessive accusative is used in the same way as the absolute accusative whenever the topical direct object is also in a possessed position. The possessive accusative is used only with the third person forms presented in Table 1 (see Section 4) – for all the first and second per-

son forms and the other third person forms, the possessive suffix supplants the accusative ending, as in (10).

5.2. Variation between active and passive

The variation between active and passive forms is based on the fact that the primary topic always takes on the function of the subject. The passive form is used whenever any participant, other than the agent, is the primary topic. In examples (13) and (14), the agent is the most topical participant and occupies the syntactic role of the subject. This triggers the active conjugation: in (13), the subjective conjugation and, in (14), the objective conjugation:

- (13) *ääpgø ðõw pöäli-wöär-øs.* (WV II: 36B)
 nephew door open-do-PST
 “The nephew opened the door”.
- (14) *jäg-püw-õtääm juw keet-øs-tø.* (WV II: 28)
 farther-son-ACC.SG3SG PREF send-PST-SG<3SG
 “He sent his brother home”.

In (15) and (16), the patient is the most topical participant and occupies the syntactic role of the subject, thus triggering the passive form:

- (15) *uus-ðõw pöäli-wöär-w-øs.* (WV II: 28)
 town-gate open-do-PASS-PST
 “The gate of the town was opened”.
- (16) *pås-øng-kom-nø keet-w-øs-øm.* (WV I: 15)
 light-ADJ-man-LAT senf-PASS-PST-1SG
 “I was sent by the Bright Man”.¹

In both (13) and (15), a door or a gate is opened, but (13) is in the active mood, and (15) is in the passive. In (13), the nephew is already known and is the most topical element of the sentence. He thus occupies the place of the subject. The door he opens is a new, unpredictable referent and appears as a focus. In (15), the gate of the town is under discussion; it is a topical element, but the agent is not mentioned because its identification is not relevant.

In the same way, in (14) and (16), the sentence is about someone sending another person somewhere. In (14), the agent is the primary topic and occupies the place of the subject – this is why the sentence is in the active mood. The

¹ The Bright Man refers to a pagan god of the Mansis.

patient is also topical and appears as a secondary topic. It is verb-marked and case-marked. In (16), the speaker is talking about himself and reveals who sent him. The Bright Man is the new, unpredictable argument and is marked with the lative case, as the passive agent usually is (e.g. Kulonen 2007: 64).

5.3. Three-participant constructions

The third part of my study concerns variations within three-participant constructions. There are two three-participant constructions in the active and one in the passive. This area of variation is also motivated by pragmatic factors.

5.3.1. Secondary object construction

The most frequent three-participant construction in my data is the secondary object construction² (see Virtanen 2012: 128). In this kind of active sentence structure, the agent represents the primary topic and thus occupies the place of the subject; the R-argument is the secondary topic and occupies the place of the direct object; and the patient, representing the focus, is inflected in an oblique case:

- (17) *äj-n-øl* *wöär-øs-tø*, *tee-n-øl* *wöär-øs -tø*. (WV IV: 6)
drink- make-PST- eat-AKT- make-PST-
AKT-INSTR SG<3SG INSTR SG<3SG
“She made him something to eat and drink”.

The secondary object construction comprises 45% of all the instances of three-participant constructions in my data. It is much more frequent than the indirect object construction (19% of all three-participant constructions; see discussed in Section 5.3.2), and its larger frequency can be explained by the nature of the R-argument. R-arguments tend to refer to human beings, which results in a situation where they are often more topical than inanimate patients.

5.3.2. Indirect object construction

When the agent is the primary topic, the patient, a secondary topic and the R-argument are the focus; the expression is an indirect object construction³ (see Heine – König 2008: 88):

² Also known as PO/SO construction, see Dryer 1986.

³ Also known as DO/IO construction, see Dryer 1986.

- (18) *om kurø̃m lyõx äk° näg-nöän tāt-s-ø̃m.* (WV II: 28B)
 1SG three message only 2SG-LAT bring-PST-1SG
 “I brought three messages just for you”.

In my data, 19% of all the three-participant constructions are indirect object constructions (see Virtanen 2012: 128).

5.3.3. The passive voice

In my data, a three-participant passive structure is used only when the R-argument is the primary topic. There are no instances of three-participant passives with a patient subject. When the R-argument is the subject, the agent and the patient receive the functions of focus and secondary topic, depending on the situation. In both (19) and (20), the R-argument is the most topical argument and is expressed only with a verb ending:

- (19) *kit kom-syisyk°-ään māj-wø̃s-ø̃m (-) tømø̃ly-kar-ø̃l.* (WV III: 9B)
 two man-dear-LAT give-PASS-3SG like.this-thing-INSTR
 “I was given a thing like this by two very kind men”.

- (20) *nee-tään jår-ø̃l māj-w-ø̃s.*
 woman-LAT.SG3SG knife-INSTR give-PASS-PST
 “He was given a knife by his wife”.

Like in the active mood, the focal patients of three-participant passive sentences are marked with the instrumental case. In both (19) and (20), the agent can be regarded as a secondary topic.

6. Conclusions

Based on the data discussed in the previous sections, I have provided a description of the overall system of expressing transitivity in EM on the basis of the general principle that all variation in argument marking and syntax is based on topicality. First, the basis of the system of expressing transitivity in EM is that each information structural function correlates with (a) certain syntactic function(s). The most topical element (primary topic) occupies the most prominent syntactic functions – the subject. Secondly, the morphological marking is also dependent on information structural factors. The secondary topic is always overtly marked. In the active mood, it triggers verb agreement and is either referred to with a verb ending alone, or also marked with the accusative case.

The correlation between pragmatic and syntactic functions and different sentence structures is presented in Table 2:

Pragmatic function	Syntactic function	Semantic function	Sentence structure
Primary topic	Subject (unmarked)	Agent	Active
		Patient R-argument	Passive
Secondary topic	Direct object (acc.)	Patient	Active, verb agreement with Patient
		R-argument	Active 3-participant, verb agreement with R-argument
Focus	Oblique (lat.)	R-argument	Active 3-participant, verb agreement with patient
	Direct object	Patient	Active 2-participant, verb unmarked
	Oblique (lat.)	Agent	Passive

Table 2

As shown in Table 2, the agent as a primary topic always triggers the active verb conjugation. Verb agreement (objective conjugation) is triggered by the existence of a secondary topic (represented by a patient or an R-argument). Verb agreement accompanied by a case-marked nominal object constituent results from the lower degree of acceptability of the secondary topic. A focal patient can also occupy the place of the direct object, but it is morphologically unmarked and is always expressed with a nominal object constituent. A focal direct object is always accompanied by a subjective conjugation.

An R-argument as the secondary topic triggers a three-participant active construction with a direct object and an instrumental-inflected oblique (secondary object construction). Sentences with a direct object and a lative-inflected R-argument (indirect object construction) have a low frequency (19% of all the three-participant constructions in my data).

The patient or R-argument as a primary topic triggers passivity. If the patient occupies the place of the subject in a passive sentence, the construction is, according to my data, always a two-participant construction. Three-participant passive structures with a patient-subject either do not appear at all or have a very low frequency. In case the R-argument occupies the place of the subject, the output is realized as a three-participant construction where the patient is marked with the instrumental case.

To sum up, we can explain several morphological and syntactic systems and the variation between them with simple pragmatic rules. Transitivity expressions provide a complex network where the same action can be expressed in several ways, depending on the pragmatic features. The main prin-

ciple is that the pragmatic and syntactic hierarchies correlate with each other. The more prominent pragmatic function an argument has, the more prominent syntactic possession it achieves. In my study, I have regarded all syntactic constructions discussed in the previous sections as transitive. According to some definitions, not all of them are transitive; however, regardless of the definition of transitivity, they participate in the variation, with the other constructions expressing transitivity, and are involved in the same “network”.

Abbreviations

ACC	Accusative	LAT	Lative
ABL	Ablative	LOC	Locative
ADJ	Denominal adjective derivational suffix	NEG	Negation particle
AKT	Deverbal noun derivational suffix	PASS	Passive
DU	Dual	PARTC	Particle
INSTR	Instrumental	POSS	Possessive suffix
		PREF	Prefix

References

- De Mattia-Vivié, Monique 2009: The passive and the notion of transitivity. *Review of European Studies*, Vol. 1, No 2: 94–109.
- Escandell-Vidal, Victoria 2009: Differential object marking and topicality. The case of Balearic Catalan. *Studies in Language* 33/4: 832–885.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1980: Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56/2: 251–299.
- Iemmolo, Giorgio 2010/2011: Towards a typological study of differential object marking and differential object indexation. Dissertation. University of Pavia.
- Kálmán, Béla 1989: *Chrestomathia Vogulica*. Második, átdolgozott kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kannisto, Artturi 1951: *Wogulische Volksdichtung I. Texte Mütischen Inhalts*. Toim. Matti Liimola. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 101. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kannisto, Artturi 1955: *Wogulische Volksdichtung II. Kriegs- und Heldensagen*. Toim. Matti Liimola. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 109. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kannisto, Artturi 1956: *Wogulische Volksdichtung III. Märchen*. Toim. Matti Liimola. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 111. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

- Kannisto, Artturi 1958: Wogulische Volksdichtung IV. Bärenlieder. Toim. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 114. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kannisto, Artturi 1959: Wogulische Volksdichtung V. Aufführungen beim Bärenfest. Toim. Matti Liimola. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 116. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kannisto, Artturi 1963: Wogulische Volksdichtung VI. Schicksalslieder. Toim. Matti Liimola. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 134. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kittilä, Seppo 2002: Transitivity: towards a comprehensive typology. Yleisen kielitieteen julkaisuja. Turun yliopisto, Turku.
- Kulonen, Ulla-Maija 1989: The passive in Ob-Ugrian. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 203. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija 2007: Itämansin kieliooppi ja tekstejä. Suomalais-ugrilainen seura, Helsinki.
- Klumpp, Gerson 2008: Differentielle Objektmarkierung & Informationsstruktur in den Dialekten des Komi. Habilitationsschrift. Fakultät für Sprach- und Literaturwissenschaften der Ludwig-Maximilians-Universität, München.
- Lambrecht, Knut 1994: Information structure and sentence form. Topic, focus, and the mental representations of discourse referents. Cambridge studies in linguistics 71. Cambridge.
- Næss, Åshild 2007: Defining transitivity. Markedness vs. prototypicality. In: Miestamo, Matti – Wälchli, Bernhard (ed.), New challenges in typology. Broadening the horizons and redefining the foundations. Trends in linguistics. Studies and monographs 189. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Nikolaeva, Irina 2001: Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39/1: 1–49.
- Payne, Thomas E. 1997: Describing morphosyntax: a guide for field linguists. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rice, Sally 1987: Towards a cognitive model of transitivity. PhD Thesis. University of California, San Diego.
- Virtanen, Susanna 2012: Variation in three-participant constructions in Eastern Mansi. *Linguistica Uralica* 48: 120–130.
- Virtanen, Susanna 2013: Informaattorakenteen vaikutus suoran objektin merkintään mansin itämurteissa. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 94: 293–335.

A mordvin nyelv orosz jövevényszavai III.

ZAICZ Gábor

1. Dolgozatom¹ címe megtévesztő lehet. Az orosz az a nyelv, melynek különféle nyelvjárásaiból a legtöbb jövevényelem került a mordvin nyelvbe. Nem véletlenül írja Keresztes László: „Az orosz jövevényszavak – a népi és az irodalmi átvételek – kérdésének monografikus feldolgozása még várat magára” (Keresztes 2011: 117). A mordvin szerzők közül írt mordvinok orosz jövevényszavairól A. T. Endjukovszkij – aki műve címében 1930-ban helyesen egyetlen mordvin nyelvről szól –, majd pedig T. M. Sejanova is számos esetben (vö. Endjukovszkij 1930; Sejanova 1965, 1967, 1983). Egyikük sem vállalkozott a teljes mordvin szókészlet orosz elemeinek vizsgálatára, mint ahogy azóta sem egyetlen mordvinföldi kutató (vö. Keresztes 2011: 117).

A magyar szerzők is a kérdésnek csak egy szeletét vállalják magokra (például Budenz 1881a: 397–406, 1881b: 453–455; Juhász 1928–1930; Zaicz 1970: 151–157; Koppány 1983u.; Hajdu 1993 stb.; a problematikát kiválóan összefoglalja: Keresztes 2011: 114–118). E sorhoz ezúttal annyiban csatlakoztam, hogy csupán a közelmúltban megjelent mordvin etimológiai szótár általam jóváhagyott orosz jövevényszó-anyagát tekintettem korpuszomnak.

2. Statisztikák

A magyar szakirodalomban 733,² illetőleg 488 erza-mordvin lexéma orosz eredetéről esik szó (vö. Zaicz 2012: 205), Budenz József (1881a: 397–406) pedig 419 moksa-mordvin elem orosz kölcsönszó voltát mutatta ki.

Dolgozatom szójegyzéke 646 szócikket tartalmaz.³ Ezeknek jó része vagy az erza, vagy a moksa nyelvjárásból van idézve, a teljes anyagban mindössze 120 szó található meg – Versinyin véleménye szerint – mindkét nyelvjá-

¹ A dolgozat két előző részét ld. FUD 19: 205–222. és FUD 20: 295–312.

² Cikkem első részében sajtóhiba a 755-ös szószám.

³ Utólag vettem észre, hogy egy szót nem vettem a jegyzékbe: E *plašta* 'gomb'. Versinyin (369) nem közöl orosz átadó alakot.

rács csoportban (érdekes, hogy például a FUD 20: 302. oldalán csak egy szócikk tartozik ide, míg a FUD 20: 311. lapján nyolc szóelem). Ilyenformán mindent egybe véve – azaz valamennyi erza és moksa adatot összeszámolva – összesen 349 erza és 417 moksa lexémát tartalmaz jegyzésem. Ezek közül a szavak közül éppen száz alaknak az eredete – megítélésem szerint – bizonytalan, kérdőjeles (így a legtöbb esetleges szófejtés, hét szóval kapcsolatban a FUD 19: 214. oldalán van meg). Egyébként ha valamennyi biztos lexémát összeszámoljuk, 298 erza és 351 moksa szóelemet kapunk. A jegyzékben egy sor általában elavult szó a nagyszótárakban nem szerepel (ezek # jellel vannak jelölve), ezeknek a száma rendkívül magas: ide tartozik 294 szóelem (például 19 tétel a FUD 20: 304 lapján; itt két erza és 17 moksa szó).

Szófajok tekintetében a jegyzék 118 igét, 461 (429 + 32) főnevet és melléknevet, 33 határozószót és 25 egyéb szófajt tartalmaz (ld. a 3. és a 4. pontot). Bizonyos mordvin szavak esetében (együttvéve: 9 lexéma) nem tudtam a pontos szójelentést megfejtetni, így összesen 637 elemet kapunk, ha e szófajokat összegezzük.

Az anyag fogalomköri csoportosítását – néhány melléknév mellett ide tartozik valamennyi főnév – ld. a 4. pontban.

Hogy az anyagból hány elem van meg az erza, illetve a moksa irodalmi nyelvben, illetőleg csak a nyelvjárásokban vagy a régi nyelvben, arról nem érdemes statisztikát készíteni.

3. Szófajok

Az alábbiakban lényegében gyakorisági sorrendben közlöm a szójegyzéknek szófajok szerinti mutatóit. A bizonytalan etimológiák számát is megadom (a ?-et követően megadott szám a teljes szószámnak bizonytalan része). A szójelentéseket jelentsjel nélkül közlöm, majd szögletes zárójelben megadom a mordvin szóalakot, hogy visszakereshető legyen a szójegyzékben. (Az igék nagy száma miatt az egyszer előforduló jelentés mellé nem idézem az erza, illetve a moksa alakot.) A jelentéseket betűrendben adom meg. Azokat a szavakat, amelyeknek azonos a jelentése, kiemelten elkülönítve közlöm. A lista nem tartalmazza a főnevek listáját, ezeket ld. a fogalomköri csoportosításban (4. pont).

3.1. Igék (118, ?24): alszik [*drexhams*], sokat ~ [*?kishams*, *truxhems*], csavarog [*litams*, *zlidardems*], eszik: mohón ~ [*lophams*, *zorems*], élvezettel ~ [*plamsems*], jósol [*kamladams*, *orožijams*], kínlódik [*majatoms*, *majsems*], megijeszt [*srastams*, *stramams*], megszegyenít [*?paxerams*, *poxerams*, *strakandams*], sántít [*kromoždams*, *?kultajems*], szid [*tažams*, *žuřams*], untat

[*doňams, nudňems*]; agyonüt, aláhúz, barátkozik, becéz, befog, bepiskol, bevakol, bevall, ?bigézik, ?csuklik, díszít, eldugaszol <eresztéket>, ?elillan, előkészít, előretör, ?elszámol, eltalál, ?elüz, émelyeg a gyomra, eszébe jut, ?fecseg, fejt <mézet>, felfal, felhalmoz, ?felhígít, fényképez, ?folyik <tej, fészék>, futásnak ered, gondo, gúnyolódik, gyötör, hajbókol, halászik, hősködik, ?irigykedik, ismét, káromkodik, kedvére tesz, kiagyal, kicsal, kijelent, kíno, ?kíván, koccint, körülvesz, lát, ?lecsillapít, felhalmoz, lehámlik, ?lehánt, levesz, lóbál <mézet>, lop, lök, ?megbetegszik, megcsal, megdermed, ?megdöglik, megemlít, megfontol, megjavít, megmarkol, megmozdul, megöl, megragad, megsemmisít, ?megszerez, megüt, ?morog, mutatkozik, nehéz munkát végez, ?nyugtalanít, nyugtalankodik, ?ott terem, ordít, ?össze-ken, rátámad, rendbe hoz, részesül, sajnál, sóvárog, szállíttat, szegélyez <szőrmével>, szemrehányást tesz, színlel, szórakozik, tapint, törekszik, tréfál, tűnik, veszekedik, ?viszket, ?vonalat húz, zaklat, zavar.

3.2. Melléknevek (32, ?5): bátor [*doka, naboŋ*], meztelen [*galoš, golaj*]; bal [*?šul'a*], befedett <deszkával> [*čannoŋ*], életlen [*tupa*], elhasznált [*takov-skoŋ*], felborzolt [*šaršun*], féktelen [*šatalomnaŋ*], fűfűgős [*?gonoska*], gondos [*dosuž*], hasonló [*rod'i*], igazi / érett [*istovaj*], könnyelmű [*šala*], könnyű [*puž'laŋa*], lehetséges [*šatta*], magas [*rosana*], megöregedett [*omara*], nagy: elég ~ [*ma'araj*], pontos [*suraznaŋ*], pösze [*šäpol'*], rózsaszínű [*makovi*], szép / jó [*gož*], szokásos [*?aku'ak*], teljes [*čela*], tiszta [*čistaŋ*], törekeny [*?kromka*], valószínű: nagyon ~ [*pälšajks*], vérvörös [*?galij*], zömök [*čus-ka'*], zsugori / mohó [*ižmora*].

3.3. Határozószók (névmások) (33, ?3): gyorsan [*šematam, uprok*], így / úgy [*?tik*], csak úgy [*stak*], majdnem [*bezmaloŋa, päctaŋ*], mikor [*ka'li, kol'i*], mindig [*nagol', naj, sval, šolda*], nagyon [*durna, zavil'f*], valószínűleg [*mat'ri, nat'*]; apránként [*podovol'*], ébren [*javs*], erőszakosan [*šilom*], hangosan [*ozorom*], idején [*porava*], íme ott [*evon(a)*], még [*?ñäLtaŋ*], meggondolatlanul [*namaχ*], mindegyik [*šuvakaŋ*], nyíltan [*najav*], őszintén [*čoxom*], páronként [*čot*], persze [*nama*], részsűt szemben [*nakoš*], sorban [*gužom*], teljesen [*?trubkom*], tényleg [*eχi*].

3.4. Egyéb szófajok (névutó, kötőszó, indulatszó, mondatszó stb.) (25, ?3): ici picit / kicsit: egy ~ [*čut', čult'-čalt'*], íme [*?vana, vat*], lehet [*načas, pad'i*], mintha [*ñekak, prok*], nem ~ [*ñetomšta*], tehát [*načit, ?nata*], vajon [*aba, ara(ži), el'i, raže, šta*]; állj [*čur*], bár / noha [*χus*], egyszer csak [*edaj*], hiszen

[et'], keresztül [krajga], leg- <felsőfok képzésekor> [séx], mert különben [netokon], pedig [ʔža], várj [užo].

4. Jelentésköri csoportosítás (főnevek)

A következőkben jelentéstanilag elkülönítem a szójegyzék főneveit (két-három esetben a mellékneveket is besorolom egy-egy kategóriába). Az itteni csoportosítás elvei megegyeznek a 3. pontban bemutatottal. Minden szót csak egy csoportban szerepeltetek. Ez a fejezet megmutatja, hogy az orosz nyelv hatása rendkívül széleskörű, és az élet minden területére kiterjed.

E ponttal kapcsolatban sok megjegyzés tehető. Például nagyon tanulságos, hogy az ember / férfi, a nő és a gyermek az Emberek, emberi tulajdonságok, viselkedés című részben, a 4.3. pontban hányféle változatban szerepelnek (az emberre / férfira vonatkozóan például: csaló, csúnya, dicsekvő, henyélő, naplopó, fennhéjázó, fiatal, furfangos, hitvány, kapzsi, kis sovány, makacs, mamlasz, maradi, munkakerülő, piszkos, potyázó, rendetlen, részeges, rossz magatartású, semmirekellő, semmit nem érő, szemtelen, szerencsétlen, talpnyaló, toprongyos, ügyetlen, vakmerő).

A Foglalkozás, munka, mesterség, gazdasági élet, földművelés, állattenyésztés című alfejezettel kapcsolatban (4.7.) megemlítem, hogy *A földművelés terminológiája a mordvinban* című értekezésemben a földműveléssel kapcsolatos orosz jövevényszavaknak öt csoportját különböztettem meg (termények nevei, földművelési eszközök nevei, a földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei, ételek és ételalapanyagok nevei [eddig főnevek], valamint földművelési műveletek nevei [igék]) (Zaicz 1970: 151–152), és megállapításom szerint a földművelési terminológia 126 eleme, a teljes anyag 42%-a orosz jövevényszó (uo. 152). Dolgozatom megemlíti, hogy a mordvin földművelési terminológia a legújabb rétegében elsősorban földművelési eszköz (például E, M *kombajna* 'kombájn', *traktor* 'traktor'), illetve egyéb, többnyire elvont fogalom (például E, M *agrikul'tura* 'földművelés', M *pol'e-vod* 'mezőgazda') (Zaicz 1970: 155–156).

Érdekes lenne a többféle alakban átvett szavakat is megvizsgálni. Feltűnő, hogy az Állatnevek körében (4.5.) a 'majom' jelentés kétszer is szerepel. A Népnevek között (4.20.) – bár valamennyi népnév az oroszon keresztül került a mordvinba – csak az 'orosz' szerepel.

4.1. Ház, lakás, az itt található tárgyak (65, ʔ6): bot [*podvaj*, *žolbak*, *žolga*], kemence <fürdőben> [*kamońca*, *kažu*], kötény [*s'rapka*, *nasulka*, *ra-kava*, *s'rabka*], palánk [*čatna*, *čagej*], tolózár [*čakonda*, *ščolka*], láda [*gorabjā*] ~ <az ikon előtt> [*pa'lečkā*]; ablak [*końčəna*], akasztó: kampós ~

[*rogaľka*], aljlemez [*pl'eška*], csengettyű [*gromok*], cserép [*čeremka*], csomó [*glaŋ*], éle valaminek [*loza*], emelő [*čičiga*], ereszték [*šiťkă*], fészker <verem fölött> [*d'erbjancă*], függőőn [*?rovnac*], gerenda [*smoľanka*], gyufa [*psťica*], háló: kötél~ [*večer*], hálósák [*guzir*], kád: nagy ~ [*?stirnoj*], kapu [*orta*], karó [*ručaga*], kemencenyílás [*čala*], kendő <arany varrással> [*solot*], keresztgerenda [*stomec*], kerítés [*samed*], kert [*sad*], korlát [*paľasa*], kötél [*kanat*], kunyhó [*šalaga*], kútgém [*žurav*], kútkáva [*runduk*], küszöb [*borck*], lámpa [*fanař*], lámpabél [*gajtan*], lámpabúra [*?zaga*], mennyezetgerenda [*matka'*], pecék <az ajtódeszka eresztékkel való összekapcsolására> [*narva*], pince [*kaška*], piszkafa [*šiř*], szint [*rona*], szökőkút [*fantal*], tapéta [*špaľera*], telek: beépítetlen ~ [*taloka*], üveg [*sulika*], vájat <faedény alján> [*utra*], vászontakaró [*ad'ilav*], vezeték [*?prolop*], vödör [*?bad'arka*, *vedra*], vödröcske [*ved'arka*], zacskó [*mořnaka*], zseb [*?žepe*], zsindely: fa~ [*neťoka*].

4.2. Növényvilág (52, ?8): galambgomba [*suravka*, *šiňavka*], mezei zsurló [*peřeřkaj*, *tolkač*], sárgarépa [*mirkov*, *puřkă*]; akác [*stručel'nik*], angyalgyökér [*d'egel'*], bojtorján [vö. *čarba*], boróka [*mežd'evel'*], burgonya [*karta*], buzogány [*d'eben*], cékla [*kuľinka*], cölöpgomba [*fedoška*], ebszölő [vö. *piňen babš*], faháncs pereme [*čenka*], fűzfa [*uřamo*], gombafajta [vö. *t'elpeň pang*], hagyma [*šijok*], hársfa [*šeminga*], kalász [*kolaz*], kankalin [*kalačka*], kapor [*kapjor*], káposztatorzsa [*kocon*], karó [*kolija*], karórépa [*grača*], kísérő fafajta <erdőtelepítéskor> [*pačet*], kökény [*torla*], kucsmagomba [*morčka*], macskagyökér [*matřoška*], mák [*mak*], mályva [*laziřka*], növény hagymája [*drugan*], orbáncfű [*šeraboj*], répa [*řäps*], retek [*řetuga*], rozs [*rož*], somkóró [*dal'en*], sulyom [vö. *roga peřte*], szár [*taval'aj*], szecska [*nevenca*], szentperje [vö. *tureň tiše*], szivacs [*rospuř*], szörgomba [*řižanka*], torma [*křeň*], tők [*tikla*], tölcsergomba: gyűrűs ~ [*kapjonka*], verem [*gobrók*], vessző [*čiliga*], virág [*tvetka*], virágcsokor [*pujmo*], vízibors [vö. *trídun tikše*].

4.3. Emberek, emberi tulajdonságok, viselkedés (46, ?5): csúnya ember [*ižid*], nagyon ~ [*kaľtapa*], henyélő [főnév] [*rataž*, *šanšil*], naplopó [*d'ejman*, *šalber'nik*], törvénytelen gyermek [*nařodka*, *naťoka*], fennhéjázó (ember) [*čavan*, *čuvan*]; barát [*odnasum*], bolond [*pořiška*], csaló [*žul'aba*], csintalan fiú [*zar'nik*], dicsekvő férfi [*fala*], fiatalember [*malaj*], furfangos ember [*žel'ija*], házasságon kívül született gyermek [*suraz*], hitvány ember [*likmas*], kapzsi ember [*žomar*], kis sovány ember [*šička*], kísérő [*zapet'nik*], kövér nő [*truš'na*], makacs férfi [*sbit'än*], mamlasz [*?tulapa*], maradi férfi [*čuman*], munkakerülő [*?čvoraz*], piszkos ember [*pačkala*], pletykás nő [*jagala*], potyázó <férfi> [*garnaj*], rendetlen ember [*t'uña*], részeges ember [*?matriga*], rossz

magatartású ember [d'rań], semmirekellő [po'lesna], semmit nem érő <ember> [čubuk], szemtelen férfi [po'afa], szerencsétlen ember [šerd'aka], szomszéd [šabra], tábornok [inaral], takarítónő [xožalka], talpnyaló [samolka], tolvaj [linda], toprongyos alak [ʔnebol'ničä], ügyetlen ember [ʔnazola], uraság [čiraz], vakmerő ember [sboj].

4.4. Öltözködés (36, ʔ5): díszítés [gagatka], egyfajta ~ <vascsattal> [ufat], hímzés női ingén [kapuča], ~ a menyecske ingén [ʔkasojňä], ~ a női ing alsó részén [ʔsupaʔ], ~ az övön [pečadʔ], kesztyű [galčä], gypjű [vařaga], női felsőruha [karatajka], ~ kabát [pa'itok], ~ ruha <hímzéssel> [ʔšel'ikan], nyaklánc [našeka, žeře'la], ruhaakasztó [čoblat, karaku'ka], sapka [šlik, šlabok]; csat [fata], fonás: a ~nál segítség [supradka], főkötő [čeklik], fülbevaló [sorga], gyöngycsipke [podněz], ing: a női ~ alsó része [stanka], kapca [pañeta], kelengye [purdoša], konty [kokol], köpeny [jabunča], mérték [mařenka], nadrágtartó [pronca], selyem- [melléknév] [ʔčofnaj], ujjas [nanka], üveggyöngy [s'lozka], ünnepi kapcarongy [kaloša], vászon <kócból> [vatola], zsinór <szoknya kötéséhez> [ʔuskər].

4.5. Állatvilág (35, ʔ5): csikó [kaňaška], szopós ~ [sosaks], fenékjáró kűlő <hálnév> [azobok, čepka], majom [ebjaž, obežgan]; barázdabillegető [dri-guz], bika [ʔbuka], bóbíta [koklač], erdei szalonka [ve'andši], fejcs domolykó [galbuń], gácsér <hímkaksa> [šel'aka], kacska [ma'arka], kaptár nyílása [led-ňä], <kiáltás a libákra> [ʔgala], lép <méheknél> [uza], lónyerítés [ʔigo-go], madárfajta [čezar], maréna [jäs], marha [žuvata], moly [kloč], pióca [ʔmijav], píp <baromfibelegség> [řipoń], sárgarigó [řemvežej], sertésól [gajna], szélhajtó kűsz <halfajta> [vantoš], szirti galamb [šizaka], szövet [stamed], tejhozam: a ~ növelésének időszaka [rast], tetű [bubu], törzs <emberi is lehet> [stěń], tyúk: keltő ~ [parnoj], ürge [ʔpičuk], vitéz semling [go'ec], vobla <volgai pontyfajta> [obla].

4.6. Lelki élet, szellemi képességek, tulajdonságok, elvont fogalmak (28, ʔ7): erő [mægata, moče], szokás [čisla, obuča, ʔpromoz]; erőfeszítés [na-loga], értelem [smustʔ], esemény [ʔtamaša], feltétel [ʔusloj], füge / csipisz [ʔkukuž], illúzió [projav], jóváhagyás <éremeké, cselekedeteké> [spolatʔ], kellemetlenségek [ostudat], megbánás [kajka], ócskaság [nebelʔ], pletyka [baj], rémülettől [ʔsomorokta], rend [uřad], rész [tal'eka], sor [ʔlunka], sorrend [kazul'ka], sors [uča], szint / színvonal [urban], szomorúság [tošna], talizmán [ʔkařeta], valótlanság [nebolka], veszekedés [zdor], vesződség [kał-gata].

4.7. Foglalkozás, munka, mesterség, gazdasági élet, földművelés, állattenyésztés (28, ?2): eke [*ʔsaban, soka*], műhely [*parńa*], varró~ [*šivalńńa*], pásztor: a ~ bére [*pastušnoj, pašop*], vaslapát [*kajla, paľasaʔ*]; boglya [*kapa*], csákány [*kapul*], csörlő [*talńka*], ekevas [*paľića*], falapát [*lopaća*], fatoll [*polńćaz*], fűró [*napańija*], fűrés [*děreba*], gabonaszárító [*avońń*], gyalu [*nas-torks*], hordó <gabonátárolásra> [*ʔmirńeks*], javítás [*surad*], kalapács [*nase-ka*], kaszanyél [*okošija*], kereszt <kéve> [*petka*], kéve [*objuka*], lécezés [*kar-gaž*], munka / feladat [*upovod*], szabó [*šiveć*], trágya [*šavka*].

4.8. Táplálkozás, ételek, illatok, árusítás (28, ?5): nagyevő [*māžen, prorva*]; tészta <átszítált lisztből> [*d'oža*], <palacsintaszerű> [*řezanćat*]; áldomás [*məgorća*], árus [*laušńnik*], cefre [*šinok*], cipőcska [*ʔotras*], derelye [*ʔkařučke*], halles [*šturba*], hús <sovány> [*ʔjadav*], ital [*poila*], kenyér vége / sercli [*ʔkočom*], kenyérleves: savanyú ~ [*túrńa*], köcsög [*kukšeg*], krump-lislepény [*kalaba*], kvász [*kuvaz*], lepény [*maľńinka*], mérreg [*šilńä*], mézeska-lács [*žamka*], parázs [*ʔkalbož*], percc [*kl'end'ěr*], piac [*najman*], rozslapény [*opalka*], rőzserakás: a ~ előkészítése [*naval*], sör [*pija*], sörlé [*sinok*], sütés [*pol'ėńina*].

4.9. Természeti jelenségek, képződmények (21, ?2): örvény [*końal, omod*], rét [*ʔkavla, pažjan*], szengáz [*ćad, ćatna*]; árterület [*sogra*], domb [*ʔgubor*], dombocská [*supaʔ*], föld: a ~ megművelt része [*šecća*], földsáv [*l'e-ħa*], gödör [*jandava*], hóvihar [*ćipuga*], kátrány [*d'ogoń*], lejtő [*žibelńiks*], ol-vadás [*slota*], rakás [*voraf*], rozsdá [*aržo*], szénmonoxid [*ugorst*], telek: elha-nyagolt ~ [*barlak*], trágya <fűtésre> [*kažaka*].

4.10. Testrésznevek (15, ?4): balkezes [főnév] [*l'okša, žul'gja*]; agykéreg [*purka*], állkapocs [*ʔsalaska*], fej <kopaszra nyírva> [*ʔnaglodka*], fenék: kis ~ [*žėńića*], gyomor [*ʔzobńa*], halánték [*sviska*], hüvelykujj [*napalka*], láb [*lit-ka*], látóka [= szem] [*ozorka*], ököl [*klok*], tarkó [*ʔbatilka*], test [*t'ela*], ütőér [*filńča*].

4.11. Szórakozás, játék, fegyver (15, ?3): agyagsíp [*sapjolka*], fakorcso-lyá [*šerd'ėčkat*], dohányszelence [*ʔkiřka*], hangszerhúr [*zdərna*], hegedű [*štrípka*], hegedűvonó [*d'ergala*], íj <játék> [*dogomńä*], játékszer [*caca*], kőr dámája [*ħlap*], <népi játék> [*čuškaʔ*], parittyá [*ʔburkala*], pipa: kis ~ [*pipka*], szablya [*ʔkesak*], szerencsekocka [*žėřebej*], tűzkő [*məsad*].

4.12. Vallás, hiedelem, mesevilág, ünnepek (12, ?1): karácsony [*rošto-va*], ~est [*ka'ada*], keresztelés [*ks'tinat, s'tinat*]; áldozás [*pəRčet'ks*], farsang vége [*masla*], kápolna [*časovná*], kereszt [*k'rost*], szemmel verés [*asuda*], újévi est [*?tauší*], varázsló [*?ritnik*], vasorrú bába [vö. *bu'aga*].

4.13. Vadászat, halászat (10, ?1): halászszerszám <például szák> [*nedot-ka, rukava*]; csapda [*šel'enčä*], halászháló [*?merata*], horgászfelszerelés [*kir-latka*], hurok [*čila*], kaptár felállításának helye [*čil'nek*], rávetés <huroké> [*nak'lez*], tutaj [*naklav*], vadász [*očen'nek*].

4.14. Egészség, betegség (8, ?1): egészség [*tuk*], egészséges: nem teljesen ~ [*nespravskoj*], epilepszia / nyavalyatörés [*pogań*], gyermekbetegség [*?su-sal(ə)k*], gyógyszer [*nadobija*], hordágy [*nesla*], lépfene [*čimbirka*], pattanás [*pupol'*].

4.15. Kereskedelem, pénz, vagyon, kötelezvény (7, ?3): hozomány [*?pur-doša*], megváltási pénz <a menyasszonyé> [*?juvud*], megvesztegetés [*χabar*], papír [*gabala*], pénzes zacskó [*χavaña*], pénztárca [*gomonok*], vagyon [*?butoRt*].

4.16. Állam, vallás, katonaság, hadsereg, társadalom (7): katona [*sol-dak, pl'äxan*]; börtön [*vastrog*], munkanap [vö. *takoj čí*], országút [*saša*], újonc [*nekrut*], utca [*s'tegla*].

4.17. Időszámítás, mértékek (5): péntek [*pä'denčä, peča*]; érme <15 kopéjkás> [*poltana*], vásár [*d'ivataj*], vásárnap [*d'isataj*].

4.18. Rokonság, család, nemzetség (5, ?1): anyós [*mačka, matka'*]; apa [*?t'e'a*], család [*šimika*], sógornő [*svočina*].

4.19. Közlekedés (5, ?1): szekér [*ajd'an, oblok*], paraszt~ [*ošel'nat*], rúd a ~en [*čakant*], tengelycsap a ~en [*?kuro*].

4.20. Népnevek (1): orosz [*ruz*].

5. Hangtan

A szakirodalom e téren elsősorban a következő kérdéseket tárgyalja: az orosz hangok mordvin megfelelői, változások az orosz jövevényszavak fonológiai szerkezetében (a hangok változatlan formában vagy hangtani változásokkal kerültek-e át, a mássalhangzó-torlódások feloldása, a szóvégi ma-

gánhangzók viselkedése, hanghelyettesítés, -átvetés, -betoldás és -kiesés stb.).

Ebben, valamint a következő fejezetben (5.1., 5.2., 6.) az eddigi fontosabbnak ítélt hazai mordvin hangtani és alaktani változásokkal kapcsolatos szakirodalmat ismertetem dióhéjban (Koppány 1893u.; Hajdu 1993; Keresztes 2011: 114–118).

Fejtegetéseimet példaanyagom alapján vonom le. Az azonban nagyon is valószínűsíthető, hogy az átadó orosz nyelvjárásokban például a zöngétlen szónak zöngés, a zöngésnek zöngétlen változata is létezett.

5.1. Magánhangzók

Általános kérdések e területen: az erza *o*-zó és a moksa *a*-zó átvételek (például E *bojar*, M *bajar* 'bojár' < or. бояр(ин)), a md. *-a* végű főnevek kérdése (például E *molotka* 'kalapács' < or. молоток), a hangsúlytalan or. *o*-nak az oroszral hasonló *a*-ejtése („аканье” vagy „акание”; például E *prosta* 'egyszerűen' < or. просто [проста]), az or. jésített *a* („йотированный *a*”) gyakran *-ija* lesz (például E *šemiĵa* 'család' < or. семья), az or. *-ъe*, *-ue* szóvég a mordvinban kétféleképp alakul (például: E *sobrañija*, M *sobrañijä* 'értekezlet' < or. собрание), a mordvinban hiányzó *ы* („еры”) helyettesítése (or. *ы* > md. *u*, például E *štobu* 'hogy' < or. чтобы), a szóvégi magánhangzó-helyettesítés (például or. *-e* > md. *-(j)a*: E *moŕa* 'tenger' < or. море).

Szójegyzékemben az *e*- szókezdet az orosz átadó alakokban a legkülönbözőbb vokálisokat tartalmazza (ld. FUD 19: 210), a nyíltabbá válást számos eset mutatja (például M *omara*⁴ < or. умора, E *pašop* < or. nyj. посон, E *podñez* < or. R. поднизь, E *rogalka* < or. рогулька, M *veχer* < or. вяхурь), bőven van példa az *e* > *i*, *o* > *u*, *a* > *o* és az *a* > *u* változásra (például M *blizir* < or. блезир, E, M *χuš* < or. nyj. хошь, M *pol'eñina* < or. nyj. паленица, E *puijmo* < or. nyj. паймо), valamint az or. *-ый* > mdE *-a*, M *-aj* alakulásra (például M *čelaj* < or. целый, ld. még 5.2.), a szó belseji or. *ы*-t vagy a mordvin szó kemény hangrendje jelzi (például M *guzir* < or. гузырь, E *linda* < or. nyj. лында), ill. *a*, *o*, *u*, *e*, *i* (M *kalamaška* < or. колымажка, M *kapul* < or. nyj. копыл, M *mezgats* < or. мызгать, E *ripol'* < or. nyj. пупырь, E *rižanka* < or. nyj. рыжанка), a md. *a* és *o* or. *e*-re is visszamehet (vö. M *ozorka* < or. озерок, M *paŕečkä* < or. nyj. полочка), az or. *я* általában E *e*, M *ä*, ill. *i* lesz (például E *peča*, M *pä'd'enčä* < or. пятница, E, M *šeminga* < or. nyj. семянка), a moksa redukált *ə*-nak orosz előzménye általában veláris hang (például M *məgata* < or. nyj. мого́та, M *məsad* < or. nyj. мыса́м).

⁴ A továbbiakban nem közlöm a dolgozatban szereplő szavak jelentését.

A mordvin szavak igen gyakran *-a* végződésűek. Ezek előzménye általában az oroszban is ugyanaz a hang. Anyagomban összesen 189 orosz lexéma végződik *a* hangra, és ennek a mordvinban 116 esetben *a* a folytatása is. Hogy az or. *-o* hang hány alkalommal eredményezett md. *-a*-t, nem érdemes megvizsgálni, minthogy az orosz szó hangsúlyát egynémely esetben nem sikerült megállapítani. Olykor a szóvégi hangsúlytalan palatális hang a mordvinban *-a*-vá lesz (vö. M *kapuća* < or. *копытице*, M *końčana* < or. *оконце*, E *l'ozá* < or. *лезье*). Jó néhány esetben mutatkozik a mordvinban szokásos *-a* többblehang (vö. E *fil'ča* < or. *пульс*, E *kažaka* < or. *кузяк*, M *tağorča* < or. *магарыч*, E *morčka* < or. *сморчок*, E *napalka* < or. *напалок*, M *ozorka* < or. *озерок*, E *poñitka* < or. *пониток*, E *purka* < or. *парх*, M *ručaga* < or. *рычаг*, M *rukava* < or. *рукав*, E *sviska* < or. *висок*, E, M *supa*² < or. *con*, E *šel'aka* < or. *селех*, M *šizaka* < or. *сизяк*, E *šavka* < or. *шевяк*, M *šätta* < or. *чатъ*, M *torna* < or. *тёрн*, E *tvetka* < or. *цветок*, E *utra* < or. *утор*). A mordvin *-ija* végződésű szavak or. *-ье*, *-ьё* végű alakra mennek vissza (vö. E *kol'ija* < or. *кольё*, E, M *nadobija* < or. *снадобье*, E, M *napar'ija* < or. *напарье*, E *okošija* < or. *окосье*, E *žel'ija* < or. *зелье*).

Érdekesen alakul anyagomban az átvett orosz szavak szótagszáma. Összesen 25 mordvin lexéma szótagszáma különbözik orosz átdójától. A mordvin alakok többnyire 3 szótagos szóból 2 szótagossá (például E *pe-ča* 'péntek' < or. *пят-ни-ца*; összesen 9 szó), illetőleg 4 szótagosból 3 szótagossá váltak (például E *ka-lač-ka* 'kankalin' < or. *ка-ла-чи-ки*; összesen 5 szó). Egy-egy szóalak 5-ből 3 szótagossá (E *né-ven-ča* 'szecska' < or. *не-ве-я-ни-ца*), illetve kettőből egy szótagossá egyszerűsödött (M *klok* 'ököl' < or. *ку-лак*; összesen 16 lexéma tartozik ide). A szótagszám növekedett: egyről kettőre (például E *ku-vaz* 'kvász' < or. *квас*; 5 szó), kettőről háromra (például E *ře-tu-ga* 'reték' < or. *редь-ка*; 3 szó), sőt egyszer egyről háromra (M *ta-šon-dams* 'eldugaszol' < or. *мишутъ*; összesen 9 lexéma bővült).

5.2. Mássalhangzók

Általános kérdések e területen: a kiejtés és a helyesírás megkülönböztetése (például az E *sad* 'kert' átdója, az or. *сад* [sat], ugyanis a mordvin szavak végén az orosz jövevényszó zöngétlenedett mássalhangzója megtartja eredeti zöngésségét), mássalhangzó-kiesés (például mássalhangzó-kapcsolatokban: or. *cn* > E *p*: E *pašiba* 'köszönöm' < or. *снасубо*), a szókezdő *v* kiesése labiális magánhangzó és néhány mássalhangzó előtt (E *ovše* < or. *овеще*, E *druk* 'hirtelen' < or. *вдруг*), a melléknevek mordvin átvétele: változtatás nélkül (*-oj*: E *živoj* 'élő' < or. *живой*) vagy általában változtatással (E *-oj* < or. *-ый*: E *glavnoj* 'fő' < or. *главный*; E *-ej* < or. *-ий*: E *srednej* 'középső'

< or. *средний*; -aj: E *samaj* 'leg-' < or. *самый*; E -a < or. -ый, -ий, -oj: E *ćela* 'egész' < or. *целый*, *sveža* 'friss' < or. *свежий*, *kruta* 'meredek' < or. *крутой*), az or. *c*-zéshez hasonlítható változás („цоканье” vagy „цокание”, a lágy zöngétlen affrikáták átvétele, azaz or. *ц* [c] v a g y [č] > md. *ć*; például E *ul'ća* 'utca' < or. *улица*, E *kuća* 'halom' < or. *куча*), a mordvinban hiányzó *f*, *χ* vagy *šč* (or. *ц*) hang helyettesítése (or. *φ* > a régi jövevényszavakban *p*: E *škar* 'szekrény' < or. *шкаф*; or. *x* > régi kölcsönszavakban *k*: E *koť* 'bár' < or. *хоть*; or. *ц* > rendszerint E *šť*, ma *šč*, ritkán *š*, *č*, például E *nišťej* 'koldus' < or. *нищий*, *iščo* 'még' < or. *ещё*, *pomošnik*, *pomočnik* 'segítőtárs' < or. *помощник*).

Szójegyzékemben a *p* > *b*, *k* > *g* és az *f* > *v* zöngésülésre vannak példák (vö. E *barlak* < or. *перелог*, M *kargaž* < or. *каркас*, E *kartov* < or. nyj. *картоф* stb.; négy (három biztos) példám van a *v* kiesésére (vö. E, M *orta* < or. *ворота*), ritka a – moksában a – zöngétlenülés: M *turna* [vö. FUD 19: 210] < or. *дурно*, a szó eleji md. *ž* or. *u*-re is visszamehet (például E *šibel'ks* < or. nyj. *шибель*), szó belsejében: M *šizaka* < or. *сизяк*), a moksa a *k* ~ *g* kezdetű párhuzamos alakokkal adja vissza az orosz zöngés hangot (például M *galoš*, *kaloš* < or. *золыш*), számos orosz hangra megy vissza a md. *f*-szókezdet (vö. FUD. 19: 210–211), a md. *č* or. *ч*-re, ill. *ц*-ra megy vissza (például E *čeklik* < or. nyj. *чеклик*, M *čakonda* < or. *цеколда*), a mássalhangzó-torlódás feloldására, ill. egyszerűsödésére / változására is bőven van példa (E *morčka* < or. *сморчок*, E *načit* < or. *значит*, E, M *nadobija* < or. *снадобье*, M *naj* < or. *знай*, E *nama* < or. *знамо*, E, M *nat'* < or. *знать*, M *pəRčet'ks* < or. *причащать*, E *s'tinat* < or. R. *кстины*, E *šex* < or. *всех*, E, M *šeraboj* < or. nyj. *зверобой*, E *šolda* < or. *всегда*, M *šuvakaj* < or. *всякий*, E *šival'na* < or. *швальня*, E *šiveč* < or. R., nyj. *швец*, E *tořams* < or. *вторить*, M *ufat* < or. *ухват*, M *zgodovams* < or. nyj. *загадуть*, ill. E *srasťams* < or. nyj. *стращать*, E *štripka* < or. *скрипка*, E *sviska* < or. *висок*, E *trúšna* < or. nyj. *струшня*, M *zdərna* < or. *струна*, E, M *zdor* < or. nyj. *вздор*), a szó elején és belsejében is van *j*-kiesés (vö. M *azobok* < or. nyj. *язобок*, M *našeka* < or. *нашейка*), illetőleg or. *x* > md. *k* hangfejlődés (E *koklac* < or. nyj. *хохлач*, E *kokol* < or. *хохол*), a *p* > *b* zöngésülés és a *z* > *ž* jésülés is mutatkozik (M *šlabok* < or. R., nyj. *шляпок*, E *tažams* < or. *тазатъ*), van példa a szó belseji or. *c* > md. *z*, or. *в* > md. *m*, *l*, or. *ть* > md. *ń*, or. *в* > md. *j*, or. *б* > *v*, ill. az or. *x* > md. *k*, *f* és *ž* változásra (E *ćezar* < or. *цесарка*, E *čuman* < or. nyj. *чужан*, M *d'ogoń* < or. *дѣготъ*, E *pija* < or. *пиво*, M *kažuk* < or. *кожух*, M *nařodka* < or. *находка*, E *rataž* < or. nyj. *патах*, M *tikla* < or. *тыква*, M *zavil'f* < or. R. *забыль*), a *v* kiesése vagy *b*-vé válása is jelentkezik (E *laušnik* < or. *лавочник*, E *obića* < or. nyj. *овуца*), mutatkozik *b* > *mb* és *nd* > *nt*

hangváltozás is (M *ćimbirka* < or. *сибирка*, M *vantoš* < or. *вандыш*), a szóvégen olykor *t* > *k* változás jelentkezik (M *soldak* < or. *солдат*).

6. Alaktan

Általános kérdések e területen: az igék átvételekor általában elmarad az orosz főnéviigenév-képző (azaz kötőhangzó, főleg *a* segítségével járul a szóhoz a *md* *-ms*) (például az orosz szó kemény vagy lágy igetötől függően: E *dumams* 'gondol' < or. *думать*; E *sľed'ams* 'követ' < or. *следить*), a gyakran ragozott alakban használt igealakok megkövesedett formában kerülnek át (E *daj* 'hadd' < or. *даѣ*), az orosz többes számban szereplő szavak vélt jelét a mordvin le hagyja és/vagy hozzáfűzi a *md*. *-t* többesszám-jelet (például E *brust* 'korlát' < or. *брусъ*) stb.

Szójegyzékemben a hangátvetésre több példa is adódik (E *gobrók* < or. *ногреб*, M *kapjor* < or. *укрон*, E *kirlatka* < or. *крылатка*, M *pərdams* < or. *прямать*, M *puŕkă* < or. *пряга*), és amennyiben az orosz melléknévek végződése *-oŭ*, a mordvinban a szó végén *-aj* is állhat (vö. M *parnaj* < or. *парной*; ld. még 5.2. is).

Hajdu Éva szakdolgozatában (Hajdu 1993: 28–29) felhívja a figyelmet arra, hogy az átvett igék közül számos mordvin képzőelemet tartalmaz (mind-egyikre egy erza példát hozok): *-do/-d'e*: *stukaďems* 'üt' < or. *стукать*; *-dna*: *spoďadnams* 'veszekszik' < or. *спорить*; *-kšno*: *raduvakšnoms* 'örül' < or. *радоваться*; *-vto*: *raduvavtoms* 'ua.' < or. *радоваться*; *-mo/-ma* (elvont főnév): *mućamodo* 'kínzás' [ragos alak] < or. *мучить* 'kínoz'; *-i* (melléknévi igenév): *robotića* 'dolgozó' < or. *работать* 'dolgozik'; *-i* (melléknévi ige-név): *blud'i* 'csavargó' < or. *блудить* 'csavarog'; *-do* (valamilyenné válik): *sumirgadoms* 'alkonyodik' < or. *сумерки* 'alkony'.

Budenz egy kis cikkben tárgyalta az orosz igék átvételét, és a mordvin igéket eszerint – nem kellőképp átgondolva – négy csoportra osztotta (Budenz 1881b; vö. Budenz 1881a: 407–408).

Az én szójegyzékem főnévi igenevei (Budenz: „a toldás nélkül átvett orosz igetövek”) egyrészt képzőelem nélküli átvételek (az átadó rendszerint az or. *-amь*, *-umь*; például E *bažams* 'törekszik' < or. *бажать* [21 példa], E *bakul'ams* 'fecseg' < or. *бакулить*) [24, az előzővel összesen 46 példa], másik részük azonban mordvin deverbális képzőket tartalmaznak: M *-nd-*: M *gubondams* 'megöl' < or. *губить* [22 példa]; E, M *-d-*, *-d'-*: M *zabardams* 'megmarkol' < or. *забрать*; E *sapaďems* 'megragad' < or. *цанать* [5 példa]; E, M *-j-*: *orožijams* 'jósol' < or. *ворожить* [3 példa]; M E, M *-v-*: E *ćudavoms* 'tűnik' < or. *чудиться*; *sgadovams* 'eltalál' < or. *сгадать* [3 példa]; E, M *-ń-*: E *lorńams*, M *lorńäms* 'mohón eszik' < or. *лопать* [2 példa];

E -vt-, M -ft-: E *javoljavgoms* 'kijelent' < or. (за)являть; M *t'aptoms* 'lop' < or. *тяпать* [2 példa]; E -r-: E *dobarams* 'agyonüt' < or. *добыть* [1 példa]; E, M -ś-: E, M *majśems* 'kínlódik' < or. *маяться* [1 példa]; E -t-: E *maja-tams* 'kínlódik' < or. *маяться* [1 példa]; E -st-: E *čerkstams* 'aláhúz' < or. *черкать* [1 példa, az előzőekkel összesen 41].

Megjegyzem, hogy az orosz igenevek ritka visszaható -ся végződésének (például *чудиться*, *маяться*) az átvételben semmi szerepe sincs.

7. Etimológiai szempont: a mordvin–orosz viszony

Közel 90 éve Juhász Jenő (1928–1930: 299–300) közölt egy moksa levél-töredéket, mely 51 szóból állt, és ezek között hét ragozott orosz ige és húsz (tehát összesen 27) orosz elem szerepelt. A két nyelv keveredésére („arra, hogy hogyan keveredik az oroszos műveltségű moksák nyelve az orosz nyelvvel”) számos példát hoz könyvekből és újságokból. „A moksa írók, újságszerkesztők lelkes emberek – írja –, akik anyanyelvüket határtalanul szeretik; írásaikban nyelvtisztaságra törekszenek, s új szavak gyártásával iparkodnak kiirtani nyelvükből az idegen elemeket; mégis egyiknél nagyobb, másiknál kisebb mértékben, el-elcsúszik nyelvükön egy-egy orosz szó, orosz ragjával együtt.” Én 1993. április–májusi mordvinföldi utamon – a rádióban, tévében az olykori mordvin nyelvű adást hallgatva – ugyanezt tapasztaltam az erza vonatkozásában.

A mordvinság a történelem utolsó évezredében oroszok és török népek (ma csuvasok, valamint tatárok és baskírok) szomszédságában él. Ennek következtében nyelvi, pontosabban etimológiai szempontból sok esetben nem egészen világos, hogy egy szó e három nyelvcsoporthelyikéből került a másikba. Egy példa: az or. nyj. *ypema* 'folyóparti erdő / cserjés' lexémát Vasmer (1958: 188) a csuv. **urämä*, tat. *ärämä* 'niedrige Stelle an e. Fluß' szavakra vezeti vissza, és ugyanezekből a török alakokból származtatja a mdE *uräma* 'ua.' főnevet is. Vagy az or. nyj. *сюкыр* 'mordwinische Plinsen' szót ugyanez a szótár (Vasmer 1958: 61) vagy a md. *sukoro*, *šukur* 'Kuchen', vagy a csuv. *šagər*, *šakkər* 'Brot' főnévből eredezteti.

Az orosz etimológiai szótárban egyébként a következő szavak mordvin eredetűek: or. *панга* 'mordwin. Haube' < mdE *paŋgo* 'Haube' (Vasmer 1955: 309), or. *ныре* 'gekochter Met der Mordwinen' < mdE *puře*, M *puřə* 'Met' (Vasmer 1955: 466), or. *сюлгам* 'Brustspange der mordw. Frauentracht' < mdE *šulgamo*, M *šulgam* 'ua.' (Vasmer 1958: 61), or. nyj. *ушамол* 'kultische Wachskerze' < mdE *štatol* 'Kerze' (Vasmer 1958: 429). Ebben a szótárban egyébként található még egynéhány olyan orosz nyelvjárási szó amelyet Vasmer végső soron finn–volgai eredetűnek tart, ilyenek például: or.

nyj. *карда* 'Viehstall, Hürde' (és alakváltozatai) vö. mdE *kardas* 'Hofraum', M *karda* 'Viehhürde, Stall' (Vasmer 1953: 530), or. nyj. *кержак* 'Altgläubiger; Geizhals' vö. mdE *kerč*, M *kerži* 'link' (Vasmer 1953: 551), or. nyj. *лемёшка* 'Mehlbrei' vö. md. *l'am* 'Saft, Brühe' (Vasmer 1955: 30), or. nyj. *лоува* 'Art großes Boot' vö. mdE *luv* 'Krippe' (Vasmer 1955: 54), or. nyj. *пехтиль*, *пуккиль* 'Stammpfer, Mörserkeule' vö. mdE *petkel* 'Mörserkeule' (Vasmer 1955: 351, 362), or. nyj. *нылау* 'Schweif aus Kamelgarn' vö. mdE *pulo*, M *pula* 'Schwanz, Schweif, Zopf' (Vasmer 1955: 463), or. nyj. *пыз* 'Kittel, Arbeitsrock' vö. mdE *ruča*, M *ručə* 'Tuch, Wickelband, Oberhemd' (Vasmer 1955: 545), or. nyj. *шардын* 'kastriertes Renntier' vö. mdE *šardo*, M *šarda* 'Hirsch, Elentier' (Vasmer 1958: 375), or. nyj. *сорога* 'Rotaug' vö. mdE *sārge*, M *sārgā* 'ua.' (Vasmer 1958: 697), or. nyj. *уипа* 'Maus' vö. md. *šejər*, *čejər* 'ua.' (Vasmer 1958: 400), or. nyj. *Шексна* 'Nbfl. Der Wolga' vö. mdE *šekšej*, M *šekši* 'Buntspecht' (Vasmer 1958: 386).

Versinyin mordvin etimológiai szótárában egy sor lexéma esetében kérdőjellel a kölcsönhatás ellenkező irányát is lehetségesnek tartja. Így például a következő szavakkal kapcsolatosan feltételezi, hogy ezek az oroszba kerültek (ezek egy részének megadja az etimológiáját): M *śulgam*, E *śulgamo* 'застѣжка' (422), M *turədəms* 'тосковать; хотеть' (449), M nyj. *šnaj* 'сват' (505), M *šušman* 'шушпан' (510) stb. Dolgozatomban ezzel is magyarázható a kérdéses jövevényszavak egy részének bizonytalan volta.

A szójegyzékben található szavak közül (ld. részletesebben a 8. pontban) a következő lexémák török eredetét sem lehet teljességgel kizárni: E, M *buka* 'bika', M *kavla* 'rét', E *kekniems* 'csuklik', E *picuk* 'ürge', E, M *saban* 'eke', M *tik* 'így / úgy', E *uramo* 'fűzfá', E *usloj* 'feltétel', E, M *zepe* 'zseb'.

Különböző szótárak – köztük a kiváló Vasmer-, Paasonen- és Dalj-szótár, valamint olykor Versinyin is – listánk néhány orosz szavát a mordvinból eredeztetik. Ide tartozik szójegyzékünkben a kérdőjelesen orosz jövevényszónak minősített E *kekniems* 'csuklik', E *kočom* 'kenyér vége / sercli', E *motordoms* 'morog', M *ñəltaj* 'még', M *salaska* 'állkapocs' és az E *tulapa* 'mamlasz'. Ugyanígy az or. nyj. *пары* 'jó' < md. *paro*, *para* 'ua.'

8. Kérdőjeles etimológia

A szavak hangtani, alaktani, illetve jelentéstani nehézség miatt problematikusak, és egy sor elemmel kapcsolatban felmerül más származtatás lehetősége is. A fő nehézséget e téren az jelenti, hogy az orosz szónak forrásomban nincs jelentése, és csak sejteni lehet, hogy az megegyezik a címszóéval (ld. például M *kal'eta* 'talizmán'). Más természetű nehézségek is jelentkeznek (például E *paps*: *piñen baps* 'ebszölő'). Olykor több szempont is a származta-

tás ellen szól (például M *šul'a* 'bal'), néha a hangtani és az alaktani változások is jelentkeznek (vö. M *kromka* 'törékeny').

Hangtani nehézség a szójegyzékben 29 esetben jelentkezik; néhány ide tartozó elemet felsorolok: M *čofnaj* 'selyem' ?< сафьянный,⁵ M *kal'ams* 'kiván' ?< or. халубать, E *lutams* 'lehánt' ?< or. лотать, E, M *šavadoms* 'irigykedik' ?< завидовать, M *tavə'l'aj* 'szár' ?< or. таволга, M *ža*, E *žo* 'pedig' ?< or. же. Ide tartoznak azok az esetek is, amikor a mordvin és az orosz alakokban általában szabálytalan mássalhangzó-eltérés látható (például E *batilka* ?<or. затылок, E *galij* ?< or. алый, M *karjonka* ?< or. оненок, M *karu'cke* ?< or. залушки, E *kesak* ??< or. тесак, M *merata* ?< or. нерето, E *mijav* ?< пиявка, E *nata* ?< or. знамо, E, M *nat* ?< or. знать, E *otras* ?< or. ватруш(ка), E, M *sutnoms* ?< or. зудеть, E, M *šavadoms* E, M ?< or. завидовать, M *tik* ?< or. так, M *ža*, E *žo* ?< or. же.

30 esetben talákoztam jelentéstani nehézséggel. Így például E *dod'ams* 'megszerez', E *juvud* 'megváltási pénz <a menyasszonyé>', E, M *nazola* 'ügyetlen ember', E *tamaša* 'esemény' stb. Versinyin szótárában – mint említettem – nem megnyugtató, hogy számos orosz nyelvjárási szó nem kapott jelentést, vö. többek között e címszavak kérdőjeles orosz átdóját: M *supa'* 'hímzés a női ing alsó részén', M *su'endams* 'felhígít', M *šaval'd'ems* 'megdöglik', M *šel'ikan* 'női ruha <hímzéssel>', M *šugořf'ems* 'elillan'.

A szócikkek között nyolc olyan szóelemet találtam, amelyek szó szerkezete nem volt az orosz – emiatt bizonytalan – átdóval azonos. Felsorolom e mordvin szavakat: E *gonoska* 'furfangos', E, M *jadav* 'hús <sovány>', M *kasojnä* 'hímzés a menyecske ingén', E *kir'ka* 'dohányszelence', E *očobams* 'elűz', E *stirnoj* 'nagy kád', M *susal(ə)k* 'gyermekbetegség; ?torokgyík', E *trubkom* 'teljesen'.

Az anyagban 25 lexéma az eredet tekintetében vitatott. Közismert, hogy az E, M *rož* szónak négyféle eredete is létezik, és a E *kek'ems* 'csuklik' és az E *pičuk* 'ürge' szóelemnek is van török és belső – tehát két különböző egyéb – magyarázata. Ezek mellett hét szónak török (E, M *buka* 'bika', M *kavla* 'rét', E, M *saban* 'eke', M *tik* 'így / úgy', E *ur'amo* 'fűzfa', E *usloj* 'feltétel', E, M *žepe* 'zseb'), ötnek belső származékszó (M *mir'neks* 'hordó <gabonátárolásra>', M *škatod'ens* 'ott terem', E *tauši* 'újévi est', E, M *vana* 'íme'; vö. M *vatlandams* 'összeken'), háromnak hangutánzó (E *doj'ems* 'folyik <tej, fejéskor>', E, M *gala* <kiáltás a libákra>, E, M *igo-go* 'lónyerítés'), egy gyermeknyelvi szó (E *tet'a* 'apa') magyarázata is van. Öt szó-

⁵ Ez az orosz szó helyes alakja.

val kapcsolatban pedig nem dönthető el világosan, hogy a kölcsönzés az orosz–mordvin nyelvterületen milyen irányban történt (ld. 7. pont).

9. Erza-moksa egybevetés

A két fő nyelvjáráscsoport különbözőségére jól rávilágít Reguly Antal ténykedése, ami a Reguly Album Reguly volgai útjai című részében (Szűj 2013: 256) olvasható: „csakhamar találkozott egy derék tolmács az erzek [sic] (nyugati mordvinok) törzsökéből, kinek segedelmével Reguly rövid időn belül teljesen elbirtoklotta az erz [sic] nyelvjárás alaktanát. De minél mélyebben hatott [sic] annak ismeretébe, annál világosabb lett előtte, hogy az erz [sic] nyelvjárás az orosz befolyás miatt vizsgálatai számára elégtelen s nem tiszta anyagot nyújt. Elhagyta tehát az erzek [sic] vidékét, s a Moksa mellékére utazott /.../, hol reményéhez képest csakugyan tiszta mordvinságot talált. Megtartván, a két nyelvjárás folytonos összehasonlíthatása végett, erz [sic] tolmácsát, szerzett egyet a moksai törzsökből is”.

Dolgozatom statisztikája (2.) azt jelzi, hogy kisszámú a mindkét nyelvjáráscsoportban megtalálható szavak száma. Hogy a szójegyzékben magasabb a moksa lexémák számaránya, abból nem vonható le következtetés. Továbbra is valószínűbbnek tartom, hogy az utóbbi öt évszázadban egy fokkal erősebb lehetett az erzára irányuló orosz befolyás. Ebben a tekintetben izgalmas lenne Heikki Paasonen négykötetes nyelvjárasi szótárának (Paasonen 1990–1996) a vizsgálata.

Az erza–moksa szavak legnagyobb része pontosan ugyanazt a képet mutatja, azaz 43 szóelemnek megegyezik a szóalakja mindkét dialektusban (a jelentéseket itt is mellőzve például E, M *buka*, *capad'ems*, *ćur*, *doňams*, *gala*, *χuš*, *igo-go*, *jadav*, *kol'ada*, *l'exa*, *majšems*, *naboj*, *ńekrut*, *orta*, *pipka*, *ruz*, *soka*, *šeminga*, *šabra*, *torla*, *t'ela*, *urad*, *vatola*, *zdor*, *žagala*). Az átvételekben 37 esetben a magánhangzóban tükröződik bizonyos különbség (például M *ćerapka* ~ E *ćerēpka*, E *lad'ams* ~ M *lad'āms*, M *rəkava* ~ E *rukava*, *žamka* ~ M *žomka*). Olykor, összesen 6 alkalommal a szóvégen, (ritkán a szó belsejében) egyik nyelvjárásban többletvokális mutatkozik (M *avon* ~ E *auña*, E *mako* ~ M *mak*, E *najav* ~ M *najava*, E *sval* ~ M *svalu*, E *tal'ika* ~ M *tal'ka*, M *varaga* ~ E *várğa*). A mássalhangzók tekintetében 13 esetben tapasztaltam különbséget (például E *ćannoj* ~ M *šannaj*, *žannaj*, M *došuž* ~ E *došuž*, M *masla* ~ E *mas'la*, M *šiveć* ~ E *šiveć*, E *žadajams* ~ M *žadayams*). Az anyagban 7 esetben szóképzési, ritkán igeképzési különbségek észlelhetők.

A fentiek alapján a két nyelvjárásban szereplő szavak általában egységes orosz alakra mehetnek vissza, azaz rendszerint nem tükrözik a nagyorosz, illetve a középorosz dialektális különbségeket.

10. Történeti és nyelvtörténeti összegezés

Az első népmozgást a VII. századi mordvinok lakta, a mainál dél-délnyugatabbi területeken az ómordvin kor végén az oroszok nyugati (és a bolgár-törökök délkeleti) megjelenése jelentette. A mordvinban ószláv elem nem található. A kérdés szakértője, G. J. Stipa az óoroszról származó jövevényszavak lehetőségének máig tartó vitájában új etimológiával foglal állást: md. *raštams* '(meg)növekszik, (el)szaporodik' < óor. **raž(d)ati*; vö. óor. *roditi*, gyakorító *raždati* 'ua.' (Zaicz 1976: 175; Versinyin 388 tévesen származékszónak tekinti). Nagyobb számban orosz telepesek a IX. században telepedtek meg az Oka-hátságon, és az intenzívebb orosz befolyás a XI. században kezdődött. A legrégebbi orosz jövevényszavak, melyek a XIII. századig juthattak be a mordvinba (E *pondo*, M *pondə* 'súlymérték', E, M *roz* 'rozs', E *veše* 'egész'), nem orosz jövevényszavak, hanem orosz közvetítéssel átvett vándorszavak lehetnek. Előbb az erzákat érthette az orosz hatás, és csak ezt követően a moksákat. Az erzák nyelvére az északi nagyorosz nyelvjárások voltak hatással, a moksákéra pedig a középorosz dialektusok. A mordvinok és az oroszok közötti mélyreható kapcsolatok azzal magyarázhatók, hogy az orosz lakosság teljes mértékben asszimilálta az erza és a moksá lakosságot. Az orosz szavak átvételekor igen gyakran érvényesült a hanghelyettesítés (Keresztes 1987: 43–44, 2011: 115–116). A közép-mordvin korban, a VII–XVI. századig a török (bolgár-török, csuvas, tatár) és az orosz hatás különböző mértékben érte az erzát és a moksát, a XVI. században az orosz befolyás azonos mértékű lehetett a tatáréval. A (XVI–) XVII. századtól, az új-mordvin kor elejétől az oroszok keleti terjeszkedése – a harmadik mordvin népmozgás – következtében az orosz befolyás dominál a mordvin irodalmi nyelvekre és nyelvjárásokra. A mordvinba került orosz elemek száma sok ezerre tehető, és mindenesetre sokszorosán felülmúlja a mordvinba került török jövevényekét. A mordvinban új mordvin fonémák (*χ*, *f*) keletkeztek. A két nyelvcsoporthoz tartozó hangtani különbségek egyre növekedtek, részben az erzára és a moksára ható különböző orosz nyelvjárások miatt.

Az egyes mordvin népcsoportok és keleti-szláv törzsek közötti korai szoros kapcsolatok lehetősége felveti a mordvin szubsztrátum kérdését az oroszban, illetőleg déli nyelvjárásaiban. Stipa 1952/53-ban két hangjelenséget (az *a*-zást és a *c*-zést) mutatott ki a mordvinokkal szomszédos orosz nyelvjárásokban. Véleménye szerint mindkettő finnugor hatással magyarázható, az utóbbit kétségkívül mordvin eredetűnek tartja. Az ellenvélemények hatására újból, még alaposabban megvizsgálta a kérdést, és így újabb történeti és nyelvi bizonyítékokhoz jutott felfogásának alátámasztására. Az új megokolás alapján Stipa a XI–XII. századra datálja a mordvin szubsztrátum legfonto-

sabb szakaszát a vjatkai oroszoknál (ld. Zaicz 1976: i.h.). Keresztes megállapította, „hogy – noha a mássalhangzók palatalizációja külön nyelvi fejlemény – a mordvin lágysági korreláció mai formája minden bizonnyal orosz hatással magyarázható” (vö. Keresztes 2011: 54, 114).

A mordvin szókészlet egésze orosz elemeinek felfolgozása – mint dolgozatom elején már megjegyeztem – egy mordvin származású kutató majdani értekezése lehet. Előreláthatólag óriási anyagot fog összegyűjteni, a votják (Csúcs 1970, 1972) és a vogul (Kálmán 1961) orosz kölcsönszavainak terjedelmében sokszorosát.

Irodalom

- Budenz József 1881a: Moksa-mordvin Máté evangélioma [Tyumenyev fordításában, bevezetéssel és szójegyzékkel]. Nyelvtudományi Közlemények 16: 325–408. – Ebben Függelék: „a moksa-mordvinban meghonosult orosz szók jegyzéke”: 397–406.
- Budenz József 1881b: Orosz igék az Erza-mordvinban. Nyelvtudományi Közlemények 16: 453–455.
- Csúcs Sándor 1970, 1972: A votják nyelv orosz jövevényszavai I–II. Nyelvtudományi Közlemények 72: 323–362, 74: 24–46.
- Endjukovszkij 1930: А. Т. Эндюковский, К вопросу о русских заимствованиях в мордовском языке. Мордовский сборник. Саратов.
- ESMJa = В. И. Вершинин, Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Т. 1–5. Стринг, Йошкар-Ола, 2004–2011. (A lapszámozás folyamatos. Ha csak lapszámot adok meg, az e szótárra vonatkozik.)
- Hajdu Éva 1993: Orosz jövevényszavak az erza-mordvinban. Debrecen. [Kézirat.]
- Juhász Jenő 1928–1930: Az erzamordvin–orosz nyelvkeveredés. Nyelvtudományi Közlemények 47: 296–300.
- Kálmán, Béla 1961: Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keresztes, László 1987: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. *Studia uralo-altaica* 27. Szeged.
- Keresztes László 2011: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- Koppány Ágnes 1983u.: Orosz jövevényszavak az erza-mordvin irodalmi nyelvben. Budapest. [Kézirat.] – Vö. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 221.
- Paasonen 1990–1996: H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch. Zusammen­gestellt von Kaino Heikkilä. Herausgegeben von Martti Kahla. I–IV. *Lexica Societatis Fenno-ugricae* XXIII/1–4. Helsinki.
- Sejanova 1965: Т. М. Шеянова, О составе лексики эрзянского литературного языка с исторической точки зрения. In: К истории становления лексики эрзянского литературного языка. Труды, выпуск XXIX. Серия лингвистическая. Саранск. 157–190.
- Sejanova 1967: Т. М. Шеянова, Обогащение лексики эрзя-мордовского литературного языка заимствованиями из русского языка. In: Труды, выпуск XXXII. Саранск. 178–194.
- Sejanova 1983: Т. М. Шеянова, Влияние русского языка на развитие словарного состава современных мордовских языков. Учебное пособие. Саранск.
- Szűj Enikő 2013: *Reguly és a tudomány „zománcza”*. Életrajzi és kortörténeti adalékok 1. Válogatta, szerkesztette, írta: Szűj Enikő. *Bibliotheca Regulyana* 6. Budapest.
- Vasmer, Max 1953–1958: *Russisches etymologisches Wörterbuch* I–III. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Zaicz Gábor 1970: A földművelés terminológiája a mordvinban. Budapest. [Kézirat.] – Egyetemi doktori értekezés.
- Zaicz Gábor 1976: Günter Johannes Stipa, Mordwinisch als Forschungsobjekt. *Napoli* 1973. [Recenzió.] *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 174–177.
- Zaicz Gábor 2012: A mordvin nyelv orosz jövevényszavai I. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 205–222.
- Zaicz Gábor 2013: A mordvin nyelv orosz jövevényszavai II. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 295–312.

*

Russian loan words in the Mordvin language (Part III)

The present three-part publication discusses Russian loan words in the Mordvin language, on the basis of the recently published Mordvin etymological dictionary. The first two essays (*Folia Uralica Debreceniensia* 19: 205–

222 and 20: 295–312) contain a Roman-letter Mordvin glossary arranged in alphabetical order. This glossary comprises 646 entries, 349 of which describe Erzya lexemes, while the remaining 417 entries are about Moksha lexemes.

The Mordvin language borrowed no Old Slavic elements. The oldest Russian loan words might have been, as a matter of fact, international loan words taken over through Russian mediation. The Erzya people were probably earlier affected by the Russian influence. A more intense Russian ascendancy began in the 11th century, grew to be as strong as the Tatar influence by the 16th century, and has become dominant from the 17th century on. As a consequence, the present-day Mordvin language contains several thousand Russian loan elements. Erzya was mostly affected by the northern, Great Russian dialects, while Moksha by the Central Russian dialects. The Russian influence is most expansive and affects all walks of life.

GÁBOR ZAICZ

**Ismertetések – Rezensionen – Reviews
Katsauksia – Рецензии**

Beáta Wagner-Nagy:
On the Typology on Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages
Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 262.
Société Finno-Ougrienne, Helsinki 2011. 336 lap.
ISBN 978-952-5667-29-5, ISSN 0355-0230

A szerző igen nagyívű témának feldolgozását tűzte ki célul. Erről a kérdésről egy-egy nyelvre vonatkozóan vannak kutatások. Ilyen nagyszabású, összefoglaló kutatás azonban nem készült korábban az uráli nyelvek tagadó szerkezeteiről. Különösen érdekesnek ígérkezik az összehasonlító tipológiai megközelítés. A két nyelvcsoporthoz (obi-ugor és szamojéd) nyelvileg-genetikailag távoli rokonságban áll, inkább földrajzi, areális szempontból áll közel egymáshoz; ha az Uráltól a Szajánig terjedő kontinensnyi terület ilyenek minősíthető... A szerző a tárgyalás során elhagyja a régebbi, hagyományos népmegnevezéseket, helyettük a nemzetközi szakirodalomban is terjedő endonimákat használja, tehát *Nenets* (jurák helyett), *Enets* (jenyiszeji), *Nganasan* (tavgi), *Khanty* (osztják), *Mansi* (vogul). A *Selkup*, *Kamas*, *Mator* stb. a korábbi szakirodalomban is ilyen néven szerepelt.

1. A bevezetésben (*Introduction*, 1–50) a szerző felvázolja a vizsgált nyelvcsoporthoz földrajzi elhelyezkedését, helyüket az uráli nyelvcsaládban. Röviden foglalkozik szociolingvisztikai kérdésekkel, a nyelvek és nyelvjárássok viszonyával, nyelvészeti kérdésekkel: a népesség létszámának alakulásával a legkorábbi kutatások idejétől a mai napig. A beszélők nemzetiségi hovatartozásától az anyanyelv mindennapi használatának anomáliáig. – Ismerteti a felhasznált korpuszokat, az átírás módját és egységesítését. (Ez az egyszerűsítő megoldás – minthogy nem hangtani témájú a dolgozat – mindenképpen indokolt!) Ezután rátér a tagadás általános kérdéseire, valamint a vizsgált nyelvek lehetőségeire: kilátásba helyezi a finit igealakok, a negatív kifejező elemek, jelölők, partikulák, segédigék stb. elemzését a finnugor

nyelvekben általában és más nyelvekkel való összehasonlításban. Fontos minták Miestamo munkái általánosságban és az uráli nyelvek vonatkozásában (ld. irodalomjegyzék). Kiemelném Arja Hamari értekezését, amely a mordvin (erza és moksa) tagadás egyik aspektusával foglalkozott: nevezetesen főként a „statív” (statikus, állapotot tükröző, tehát nem dinamikus) szerkezetek/mondatok felépítését és tagadási stratégiáit vizsgálta (Arja Hamari: *The negation of stative relation clauses in the Mordvin Languages*. MSFOu 254. Helsinki 2007; rec. ld. FUD 15 [2008]: 212–216). Wagner-Nagy inkább a dinamikus „akció” szerkezetekre (action clauses with a verbal predicate) koncentrált, bár műve végén tárgyalja a névszói állítmány tagadásával kapcsolatos kérdéseket is.

Ezt követően tér rá az egyes tagadási típusok tárgyalására. A fejezetek számozása akár itt is kezdődhetne!

2. A második fejezet a tagadás első típusának, az általános negációnak a lehetőségeit ismerteti az uráli nyelvekben (*Standard Negation*, 51–112). Foglalkozik a szimmetrikus és aszimmetrikus tagadás típusaival. A vizsgált nyelvek közül szimmetrikus tagadás van a kamaszban, szelkupban, hantiban és manysiban, aszimmetrikus pedig az enyecben, nyenyecben és nganaszanban. Mindkét típus megtalálható a kamaszban, szelkupban, manysiban és hantiban. Az első lehetőséget nevezhetjük mechanikus tagadásnak, a másodikat tagadó segédigével történő tagadásnak. – Érvései gazdag anyagon végzi nyelvenként, ill. nyelvcsopontonként. Egy rövid ismertetés keretében nincs lehetőségem részletekbe menő megjegyzéseket tennem. Általánosságban már itt megjegyezhetem, hogy elemzései világosan tagoltak és korrektnek látszanak.

3. A következő fejezet foglalkozik a tagadó jelentésű segédigékkel (*Negation with Semantically not Empty Negative Auxiliaries*, 113–129). Itt nem csak tagadásról van szó, hiszen a segédige – általában episztemikus – modalitást is kifejez: ’nem tud, nem -hat/-het, nem képes, aligha, majdnem’ stb. Ez a típus főleg a szamojéd csoportra jellemző. Elvétve található néhány példa a hantiban is.

4. A harmadik lehetőség a tagadás tagadó jelentéstartalmú igékkel (*Negation with Negative Lexical Verbs*, 130–135): ’nem tud, nem akar, nem elégséges, nem szükséges’ stb. Ez a típus ugyancsak a szamojéd csoportra jellemző. – Megjegyzem, ilyen, negatív tartalmú és vonzatú igék vannak a finnben is (vö. Kiuru: *Suomen kielen kieltohakuiset verbit*. SKST 335. SKS. Helsinki, 1977).

5. A tiltással külön fejezet foglalkozik részletesen (*Negation of Imperative*, 137–169). E fejezetben is megtaláljuk az egész uráli tiltó segédigei paradigmát.

mát. Wagner-Nagy Beáta négyféle tiltási stratégiát különböztet meg. Szemléletes táblázat mutatja be a lehetőségeket, és található egy összehasonlító tipológiai táblázat is az imperativusi vs indicativusi tagadás lehetőségeiről. Itt is sorra veszi a vizsgált nyelvcsoporthoz tagjait, kezdve a szelkuppall és folytatva a hantival és a manysival. Különösen érdekes a kamasz stratégia.

6. A következő fejezet az egzisztenciális mondatok tagadását részletezi (*Existential Sentences*, 171–210), röviden: *van* vs *nincs*. Tudvalevőleg ez a mondat típus különös figyelmet kap a finn leíró nyelvtanokban. A magyarban a predikatív (azonosító vagy minősítő) mondatban bizonyos feltételek mellett nincs kopula. Az egzisztenciális mondatban a létige jelentése 'van; van valamije' vs. 'nincs; nincs semmije'; ez viszont nem hagyható el. Ez jóformán az egyetlen hely, ahol mator példát is találunk (185). Három szerkezeti típust különböztet meg, ill. ezek kombinációit.

7. Ez a fejezet a *habeo*-szerkezet típusairól szól (*Predicate Possessive*, 211–257). A birtokviszonynak ez a kifejezése a finnugor nyelvekben a létigére épül, a hantiban, manysiban és nganaszban viszont a többi finnugor nyelvtől eltérően van *habeo*-ige. A birtokos ilyenkor nominativusban áll. A finn nyelvtanok a birtokos mondat szerkezetet az egzisztenciális mondatok altípusának tartják. (Vö. Hakulinen – Karlsson: *Nyky-suomen lauseoppi*. SKST 350. SKS, Helsinki 1979: 93.) A *habeo* jelentésű ige fényében a vizsgált nyelvekben a kettő élesebben különül el. A többi nyelvben a létige mellett a birtokos vagy genitivusban vagy valamilyen lokális esetben van. Vegyes megoldások csaknem minden uráli nyelvben fellelhetők.

8. Az utolsó fejezetben a névszói állítmány tagadásáról van szó (*Non-Verbal Predicate*, 259–316). Sokféle típus létezik. Az egyes nyelveken belül különbségek vannak a nyelvjárások között is. Az attributív (*A tanár okos.*), az azonosító/ekvatív (*Ő az apám.*) és a minősítő (*Az apám tanár.*) predikatív szerkezetek különbségeit elemzi a szerző a különböző nyelvekben. Véleményem szerint az első és a harmadik közötti különbség elenyésző, csak a névszói állítmány szófajában különböznek: egyöntetűen minősítő, besoroló típusnak lehetne nevezni.

A zárszóban (*Summary*, 317–320) a szerző azon reményét fejezi ki, hogy az elemzett mondatokkal és ezek típusaival sikerült olyan tényeket és szempontokat felszínre hoznia, amelyek elkerülték az eddigi kutatások figyelmét. Végezetül táblázatokban rendszerezi a tagadás és tiltás típusait, valamint a tagadási stratégiákat. A könyvet impozáns irodalomjegyzék (*References*, 321–336) zárja. A szerző megjegyzi, hogy kutatásában nem tártá fel a tagadás minden lehetőségét. Ilyen például az abessivusi és a caritivusi tagadás. (Az utóbbira vö. H. Varga: *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta Kiadó,

Bp. 2006; rec. ld. FUD 13 [2006] 246–248.) Véleményem szerint ilyen kérdésnek tekinthetők még a nem-finít igealakok tagadó formái is (*lenni* vs *nem lenni*). Így maradtak még tisztázni való kérdések a következő kutatónemzedékeknek is.

A szerzőnek egyáltalán nem kellene mentegetőznie! Alaposan elmélyedt a tagadás elméleti kérdéseiben, s ezeket sikeresen alkalmazta mondatelemzéseiben. Páratlanul gazdag anyagon (585 mondaton/mondatcsoporton) mutatta be a tagadás stratégiáit, típusait és speciális eseteit. Egy ilyen recenzióknak nem lehet célja, hogy kritikát fogalmazzon meg. Jelen recensens nem is érzi illetékesnek magát belekontárkodni olyan nyelvekbe, amelyeket nem vagy csak felületesen ismer. Wagner-Nagy Beáta bizonyosságot tett arról, hogy alig akad olyan finnugrista nyelvész, aki érdemben tudna kritikát megfogalmazni tézisei ellenében. A monográfia nagybecsű alpműve lesz a finnugor szintaxisnak.

KERESZTES LÁSZLÓ

Wogulisches Wörterbuch

Gesammelt und geordnet von **Artturi Kannisto**, bearbeitet von

Vuokko Eiras, herausgegeben von **Arto Moisio**.

Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten keskus,

Helsinki 2013. XI + 961 lap.

ISBN 978-952-5667-54-7, ISSN 2242-461X

Artturi Kannisto 1901-től 1906-ig öt évet töltött a vogulok között. Folklórszövegekkel, néprajzi tárgyakkal, sőt fonográfhangerekre felvett dallamokkal tért haza tudományos kutatóútjáról. A nyelvi anyag alapján számos nyelvészeti tárgyú dolgozata jelent meg, amelynek csúcaként – a kor szokása szerint – egy magánhangzó-történeti monográfia született, amelyet doktori értekezésként nyújtott be és védett meg (*Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt*. MSFOu 46. Helsinki, 1919). Ezután még egy, a tatár jövevényszavakkal foglalkozó terjedelmes tanulmány jelent meg Kannistótól. A néprajzi tárgyak a finn nemzeti múzeumba, a fonográf felvételek pedig a Helsinki Finnugor Társaság archívumába kerültek. Ezután haláláig Kannisto a gyűjtött anyag feldolgozását végezte, munkatársával és kiváló tanítványával, Matti Liimolával. Kannisto 1943-ban

elhunyt, szövegeinek kiadásáról a továbbiakban pedig a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként Liimola gondoskodott (*Wogulische Volksdichtung I–VI*. [MSFOu 101, 109, 111, 114, 116, 134. Helsinki 1951–1963]). Bizton állíthatom, hogy e közben a munka közben Matti Liimolából a finnországi obiugrisztika legkiválóbb kutatója lett.

En 1962 őszén találkoztam Liimolával, aki igen segítőkésznek bizonyult diplomamunkámat érintő kérdések és problémák iránt. Sokat beszélt személyes kapcsolatáról Kannistóval. Elmondta, hogy az ő vezetésével mélyült el az obiugrisztikában. A szövegkiadás mellett Liimola feladata volt, hogy a szótári munkálatok számára a 30 ezer szótárcéduláról készítsen másolatokat. Az eredeti szibériai feljegyzések biztonságos ládákban kerültek a Finnugor Társaság archívumába. Erre a munkára Liimolának szinte fél élete ráment. Ez nagy kár, hiszen ma egy hivatalsegéd (vahtimestari) néhány hónap alatt elkészíthetné a másolatokat xeroxszal... Szerencsére Liimola a szerkesztési munkák mellett rengeteg etimológiát is közzétett, s nem utolsósorban idős kori disszertációját (*Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina*. MSFOu 127. Helsinki 1963); a második rész sajnos sosem készült el.

Ennek fényében méltánytalannak tartom, hogy a vogul szótár címlapján Matti Liimola neve semmilyen formában nincs feltüntetve. Liimola halála után Vuokko Eiras vette át a szerkesztési munkát, aki igen ráérősen folytatta az igényes munkát. Közben Munkácsi (1888–89-ben gyűjtött) szövegeinek befejező, magyarázó részeit, majd szóanyagát Kálmán Béla szerkesztette szótárrá (*Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986 [= MK]) néhány munkatársával (A. Kövesi Magda, Kiss Antal, A. Molnár Ferenc, Kocsány Piroska és jelen recenzió írója). Kálmán Béla professzor mindig mondta, hogy dolgozzunk szaporán, mert ha Kannisto szótára előbb jelenik meg Munkácsiénál, az utóbbi nem lesz versenyképes, mivelhogy jóval kevesebb szót fog tartalmazni. Így nem volt más hátra, minthogy szorgalmasan dolgoztunk, aminek eredményeképpen Munkácsi szótára 1986-ban megjelent. Ki gondolta volna akkor, hogy Kannisto szótárára még nem kevesebb, mint 28 évet kell várni. Ennek fényében nagy örömmel vettem kézbe a szép szótárkötetet.

Az előszóban röviden megtalálható a szótár szerkesztésének története. Vuokko Eiras gondoskodott róla, hogy 2009-es nyugdíjazásáig kitartsa a munka. Végezetül Arto Moisio fejezte be a szerkesztést. A német fordításról Klaas Ruppel gondoskodott, a szakmai kontrollért pedig Ulla-Maija Forsberg felelt. (Nem ez az első eset, hogy egy hagyaték ilyen lassan lát napvilágot:

Paasonen mordvin gyűjtését Ravila, szótárányagát Kaino Heikkilä rendezte sajtó alá, ám csak Martti Kahla fejezte be!)

A következő rész foglalkozik a betűrenddel, majd a szócikkek felépítésével. Nyilván a Kannisto iránti túlzott tisztelet miatt az archaikus déli (Tavda) adat (ha van) áll címszóként. A többi nyelvjárás adatai dél felől kelet (Konda), majd nyugat (Pelim, Vagilszk és Lozva) irányában haladnak észak (Szoszva) felé. A gyűjtőpontok felsorolását a következő rész tartalmazza. A névszóknak a nominativusa, az igéknek csak a töve szerepel címszóként. Ezt a rövidítések jegyzéke követi. Az átírás szolgálja látszik követni Kannisto gyakorlatát. Például a szókezdő *j*-t *i*-vel írják, pedig ez nem diftongus. Ennek tükrében a *β* helyett is *u* lenne logikus...

A szótár próbája a keresés és találat. Magam az utóbbi időben nem foglalkoztam vogul nyelvtörténettel, így északi (irodalmi) nyelvismeretemet tudtam csak alapul venni. PhD-hallgatómat a finnugor nyelvek hónapnevei érdeklik, egy tanulmányt készül írni a vogul hónapnevekről, így kapóra jött az új vogul forrásanyag. Segíteni akartam neki, de első megítélésre igen nehézkesnek találtam a szótárat. Északi, irodalmi vogul ismeretem szerint például a hónap *jōηχup* [*ēηχyn*]. Pontosan egy órát vett igénybe, amíg megtaláltam a *T iamp* ... So *iōηχup* 'Mond; Monat' címszót (225a). Amikor becsuktam a szótárt, néhány nap múlva újra csak nehezen bukkantam rá ugyanerre a szóra! A vogul címszó adatait követik a hónap utótagú összetételek. Amennyiben az ember türelmesen folytatja a keresést, az előtagnál megtalálja az egyes hónapneveket – végre – jelentéssel. A doktorandusz erre visszatért a Munkácsi – Kálmán-szótárhoz, amelyben magyar és német szómutató praktikusabban segíti a keresést.

A szerkesztők nem bajlódtak a kéthasábos sorkiegyenlítéssel. Ez amiatt is könnyebb, mert nem kellett elválasztásokkal törődni. A szótár ugyanis egybeírja a hosszabb összetételeket. (Munkácsinál kötőjellel tagolják a szóelemeket.) Engedtessék meg, hogy ne hozzak példát ilyenekre, mert akár egyetlen hosszabb szó eredeti átírásának pontos idézése is órákat venne igénybe.

A szóösszetételek jelentése tehát az első elem címszavánál található meg. Abban az esetben, amikor az első elem önállóan nem fordul elő, ekkor az utótagnál kell keresni a jelentést, pl. So *iāl* / So *sisīāl* (204b); itt nincs jelentés, hanem feltehetően a *sis* címszó alatt. Találtam egy másik címszót: Szo *sis* 'als; Zeitmaß' (798b). Itt nem volt meg a fenti összetétel. Hosszasan folytattam a keresgélést... Sejtettem, hogy inkább a *sis* 'hát' jelentésű szónál keresendő, amelynek a tavdai címszava *šīš* 'Rücken' (799a). Ez igen nagy szócikk. Nekiláttam, hogy átnézzem ezt is. Végül ugyanennek a hasábnak a végén előbukkant a Szo *sisīāl* 'bei Pelztieren ein häufig längs des Rückgrats

verlaufender dunklerer Streifen’, röviden ’Streif; csík, sáv’. Az akció csaknem egy órát vett igénybe! Ezt a (204b) lapon is meg lehetett volna adni. Igaz az MK-ban nem találtam, így a keresgélés megérte a fáradságot...

Még egy próbát tettem: TJ *лаß* / TJ *kātnaß* (403a). Az előtag nyilván a ’kéz’ jelentésű szó, az összetételt tehát itt kell keresni (387a). A (387b) hasábján meg is találtam, jelentése ’Armbeuge, Oberarm’ (388a). Az utótag tehát ’hajlatot’ jelent. Az MK-ban hamarabb előkerült a szó: N *lāw* ~ *lāu* ’csukló, ízület, hajlat’ (271a). Ezt a szómutatóban könnyen megtaláltam.

Vannak utalások más címszavakra (vgl. vagy s. azaz ’vö., ld.’). Az előbbi távolabbi adatra utal, az utóbbi ugyanaz alá a betű alá sorolt valamelyik közelebbi címszóra. A szótár számos hely- és személynevet tartalmaz. Ezeknél legtöbbször szerepel a hivatalos név. Az idegen és jövevényszavaknál jelezve van a szó forrása: legtöbb az orosz átvétel, utána következik a tatár. A környező rokon nyelvekből (zürjén, osztják és szamojéd) is szép számmal kerültek át szavak. A jelentés mindenütt németül van megadva. Speciális esetekben Kannisto közli az orosz jelentést is.

Arra kérdésre, melyik szótár a nagyobb, egyértelmű válasz, hogy – a várakozásoknak megfelelően – a Kannistóé. Két betű címszavait összeszámoltam a KEM-ben¹ és az MK-ban. A *j*-kezdetű címszavak (KEM 187–248) 60 oldalon találhatók, az *l*-kezdetűek pedig 40 oldalon (400–440), számuk egyaránt 285 volt. Az MK-ban *j*-vel (140–186, 46 oldal) 241 címszó kezdődött, *l*-lel (244–278, 34 oldal) pedig 246. Ezek az adatok nem tartalmazzák az utalószókat.

Az új vogul szótár kétségkívül igen impozáns teljesítmény. A szerkesztők gondosan vigyáztak az átírás pontosságára, ám néhány esetben azért valószínűleg egyszerűsíteniük kellett Kannisto eredeti fonetikus transzkripcióját.

Nagyon kíváncsi volna, ha mielőbb megjelentetnék a szerkesztők egy német szómutatót. A lapszám mellett érdemes lenne feltüntetni azt is, hogy vajon az *a* avagy a *b* hasábján található-e a szó. Még azt sem tartanám főleglegesenek, ha – amennyiben van északi adat – mellékelnének egy cirill betűs mutatót is. Ennek jóvoltából talán még manysi anyanyelvű kutatók is felhasználhatnák a szótárt.

A fantasztikus tudományos teljesítmény jóvoltából érzett minden csodálatom és elismerésem ellenére, a fenti megjegyzéseim tükrében, sajnálatomra csalódásomnak is hangot kellett adnom.

KERESZTES LÁSZLÓ

¹ Az új szótár rövidítésének a szerkesztők kezdőbetűi javasolhatók, vö. Honti NyK 110 [2014]: 31.

Medvekultusz**Schmidt Éva Könyvtár 5.**

Szerkesztette: Sipos Mária

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest 2011. 173 lap.

ISBN 978-963-9074-54-5

A Schmidt Éva Könyvtár sorozat értéke abban rejlik, hogy közkinccsé teszi a 2002-ben váratlanul elhunyt, nagy tudású kutató nehezen elérhető vagy kéziratban maradt írásait. A szerkesztők arra vállalkoztak, hogy azok a tanulmányok, amelyek szakrális tartalmuk miatt nem esnek a 2022-ig érvényes tiltás alá, ismertté válhassanak. Az 5. kötetben megjelent munkák az obi-ugor medvekultuszhoz kapcsolódnak.

A szerkesztő az *Előszóban* (7–11) hivatkozik a medvekultusz iránti nagy érdeklődésre, ezzel indokolja a témaválasztást. Kiemeli, hogy a kötet kis példányszámban, nehezen hozzáférhető kiadványokban (pl. a *Négykezes* folyóiratban) napvilágot látott művek, illetve kéziratban maradt írások gyűjteménye. Nem került a kötetbe Schmidt Éva valamennyi, medvekultuszhoz kapcsolódó munkája, így kimaradt néhány angol és orosz nyelvű összefoglaló; illetve a Nyelvtudományi Közleményekben (1983: 9–33) és a Zenetudományi Dolgozatokban (1990/1991: 201–212) megjelent, könnyebben elérhető írás.

A szerkesztő utal arra, hogy ismeretterjesztő és tudományos ismereteket is feltételező szakszöveg szintén található itt. Valóban, a *Schmidt Éva írásai* című fejezetben (15–153) hét tanulmány olvasható: két könnyebben emészthető, ismeretterjesztőnek nevezhető munka után több nehezebb veretű dolgozat következik, többek között Schmidt Éva kandidátusi disszertációjának az *Ethnographia* számára átdolgozott változata. Ennek, valamint az utána következő írásoknak a megértése komolyabb előismereteket igényel. Végül a sort a *Kazimi osztják medveünnep* címet viselő kísérszöveg zárja, amely az 1990-es magyarországi medveünnepi előadás videófelvételéhez készült.

A harmadik, *Képek* című rész (155–173) kilenc térképvázlatot, illetve ábrát tartalmaz, amelyeket az egyes tanulmányok megértéséhez készített a szerző.

Ezekben a munkákban Schmidt Éva hatalmas tudása, terepmunkája során szerzett tapasztalatai, rendkívüli széles forrásismerete és egyéni meglátásai ötvöződnek egybe. Mások számára ismeretlen összefüggéseket vesz észre. Sokoldalú érdeklődését és tudását bizonyítja a tény, hogy a jungi pszichológia és a buddhista *Függő keletkezés* tanával is párhuzamba állítja a medvekultuszt.

Természetszerűen az egyes írások között vannak átfedések, ismétlések. A tanulmányokban többször is hangsúlyozza a szerző, hogy a világ egyik leggazdagabb medvekultusza az obi-ugor népeké. A folklórkincs mintegy fele kapcsolódik a medve képzetköréhez.

A medve szerepének megértéséhez a szerző foglalkozik az obi-ugorok világgépével is: függőlegesen alsó, középső és felső világra osztódik a világ. A függőleges világgép rávetíthető a vízszintes tengelyre. Vagyis az alsó világ az Ob-torkolatnak felel meg, a felső pedig az obi-ugorok lakta terület legdélibb részének. A folyó (az Ob) a függőleges tengelyen a világoszlop tükörképének tekinthető.

Megismerhetjük a medve eredetére vonatkozó eredetmítoszokat. Az északi és a déli, délnyugati obi-ugorság felfogása élesen különbözik például abban, hogy a délnyugati csoportoknál komoly kultusza volt a Föld-istennőnek. Az ő legidősebb fia szállt szembe az alsó világ betegség- és halálhozó mada-raival, és kudarca után vált medvévé. Északon viszont az égi medve képzetkör az erősebb. Ezek szerint a medve lehet égi (azaz isteni), félig emberi, félig állati hős és erdei szellem utóda, bűvármadár utóda. Az obi-ugorság délnyugati csoportjainál tehát az „alsó”, azaz a földi származású medve mondatípusok a jellemzők. A medve eredeti feladata itt az alvilág kártékony elemeivel szembeni küzdelem.

Magas rangú bálványszellemek esetében (pl. a Munkeszi Hadisten) is kimutatható, hogy medvealakot ölthetnek. Schmidt Éva feltételezi, hogy a medve alakú bálványszellemek nem elszigetelt jelenségek, hanem egész rendszert alkothattak egykor. A legfőbb ezek közül a Szent-városi Öreg alsó jegyű, nem égi származású és por frátriájú. A szerző több írásában is kiemelt szerep jut ennek a bálványszellemnek. A *Szent-város* az obi-ugor népköltészetben gyakori elnevezés, és más-más települést jelentett. Mivel az éneknyelvi településnév gyakorta nem egyezik meg a köznyelvivel, így a kutatóknak több esetben fejtörést jelentett, hogy a különböző műfajok helynévformuláiból, állandó jelzős kifejezéseiből kikövetkeztessék a valódi helynevet.

Csernyecov kutatásáig a Szent-városi Öreghez tartozó település konkrét helye ismeretlen volt, vagy tévesen értelmezték. Az orosz szakembert a 30-as években a helybéli por frátria tagjai maguk közé fogadták, így olyan ismeretekhez jutott, amelyeket egyébként kívülállóknak nem árultak el. Bár a helynévre már 1888/89-ben történik utalás, de igazából Csernyecov műveiből vált ismertté a Vezsakori, más helyeken Vezsakari néven említett település, amely a por frátria kultikus központja volt.

A települést Schmidt Éva egyik korábbi, a *Híd* című folyóiratban közzétett munkájában (1984/9: 1204–1220) Vezsakari néven említi annak kapcsán, hogy egyik adatközlője, Vera Griskina a helység egyik utolsó lakója volt, vagyis a falu mintegy harminc éve már lakatlan.

Vezsakoriban frátriális, gigantikus medveünnepre emlékeztető több hetes ünnepeket rendeztek. Hét évig Vezsakoriban, hét évig Tegi faluban köszöntötték, ünnepelték a por frátria eredetét. Ezek archaikusabbak voltak, mint a medveünnep. A szerző szerint a medveünnep mozzanataiban őrződött meg sok olyan vonás, amely kiszorult a bálványszellemek szertartásaiból.

A Szent-városi Öreg több funkciójú, ezek közül a legfontosabb betegség esetén az emberi lélek védelme. A bálványszellem megjelenhet ember/harcos és/vagy olyan mitologikus funkcióban, amelyben lélekmadarakat őriz. Ezzel függ össze, hogy az obi-ugor mitológiában megtalálható a lélekzsák, a lélekputtony motívum is. Steinitz gyűjtéséből tudjuk, hogy a serkáli osztjások körében a medveünnepken a Szent-városi Öreg fáforgácsokat szórt a levegőbe, ezek a lelkeket jelképezik. A résztvevők elkapták őket, hónuk alá rejtették az egészség megőrzése érdekében. Ez azt bizonyíthatja, hogy kultuszközpontjától távolodva a Szent-városi Öreget főleg gyógyító szellemként tisztelik, aki leginkább képes az ember elszabadult lélekmadarát visszaszerezni.

A Vezsakori és Vanzevat települések közti terület átmeneti zóna, a függőleges tengelyen a középső világ és az alsó világ határának fogható fel. Innen még a Szent-városi Öreg visszasegítheti az embert az életbe. Tehát ez a bálványszellem a lélek visszafordítója a két világ határán.

Gyógyításkor a sámán bálványszellemeket idéz meg, a szellemek felülről érkeznek, kivéve a medvealakban megjelenő Szent-városi Öreget, ez is bizonyítja földi eredetét.

Az obi-ugor hitvilágban egyes állatok több szférában mozognak, mediátor szerepet nyernek. A medve rendkívüli mediátor, közvetítő, széles hatókörrel rendelkezik. Egyetlen lény, amely az állatalakok és szellemek között is szerepelhet, vagyis különleges helyzetű, kettős kódolású. A szerző ismerteti a mediátor medvék típusait: az isteni törvények közvetítője, gyógyító, lélekmentő stb. A medve tehát mindhárom világgal kapcsolatban állhat.

Schmidt Éva huszonhat medvekonceptiót különböztet meg, ezek között szerepel például a medvefaj őse, a bűvármadártól származó „erdő” medve, az apai dominanciájú „felső medve”, házi/családi védelmező stb. A 25. koncepción belül a Szent-városi Öreget a medve alakú bálványszellemek közé sorolta a szerző, ezek között kulcsfontosságúnak gondolja. Valószínűnek tartja, hogy a Szent-városi Öreg ember- és medvealakban is rendelkezhet a medvék

élete fölött, vagyis a medve alakú és egyben medveölő bálványszellemek legtisztább képviselője lehetett egykor.

Az északi obi-ugoroknál elterjedt az a képzet, hogy a medve lelke egér vagy vakond alakú. A bálványszellem egyik megjelenési formája a medve, a másik az egér. Az egér a folklórban is gyakori szereplő. A két állatban közös, hogy leginkább ők a sírok kártevői, ezért alkalmasak a középső és alsó világ között közvetítő szerepet betölteni.

Külön érdekesség minden olvasó számára a *Kazimi osztják medveünnep* (143–153) című kísérőszöveg, amely a Mesterségek Ünnepe alkalmából 1990-ben Budapesten bemutatott műsorhoz készült. Az előadók csoportjában egy vogul asszony, öt hanti nő és négy hanti férfi szerepelt. A szöveg nemcsak az egyes jelenetek értelmezését adja, hanem bemutatja a résztvevőket, életük legmeghatározóbb eseményeit is felvillantja. Ennek révén az érdeklődő bepillantást nyerhet az obi-ugorok 20. századi hétköznapjaiba is.

Bár több kéziratban maradt írás hivatkozott irodalom nélkül őrződött meg, viszont annál figyelemre méltóbb a harmadik és negyedik tanulmány végén közzétett irodalomjegyzék (68–72, 92), hiszen a medvekultuszra vonatkozó irodalom gazdag tárháza további bűvárkodásra serkentheti az érdeklődő olvasót.

A nyomdahibák egy része a mellékjeles betűt tartalmazó szavakban maradt (az 51., 55., 75. és 139. lapon); a *Kazim-torkolati* lenne a helyes változat a kisbetűs írásmód helyett (82). A 98. lapon lévő táblázatban *vizi* és *vizi* alakok egyaránt szerepelnek, valamint a *sejttet* szóalak lenne a helyes a *sejttet* helyett (133).

Szomorú következtetéssel zárja a szerző *Az északi obi-ugor medvekultusz háromféle modellálásban* című írását (93–136): „... a fehér ember társadalma fegyverrel, térítéssel vagy civilizálással törvényszerűen elpusztítja a természet közeli vadász-harcosok kultúráit” (136). Ez a megállapítás mintegy magyarázatul szolgál Schmidt Éva rendkívüli kötődésére az obi-ugor világhoz, egy eltűnőben lévő különleges, gazdag kultúrához.

Jelen kötet tanulmányozása kiváló alkalmat ad arra, hogy az olvasó megismerje nyelvrokonaink elenyésző hagyományainak összefüggéseit, és közelebb kerüljön a medvekultusz sokszínű világához.

Érdeklődéssel várjuk a Schmidt Éva Könyvtár soron következő darabját!

RUSVAI JULIANNA

Honti László:

Magyar nyelvtörténeti tanulmányok

Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó,
Budapest, 2013. 317 lap.

ISBN 978-963-236-802-3, ISSN 2063-3297

1. 2013. augusztus 27-én töltötte be 70. életévét a magyar és a nemzetközi finnugrisztika kiemelkedő egyénisége, Honti László.² E jeles alkalom tiszteletére jelenlegi munkahelye, a Károli Gáspár Református Egyetem a L'Harmattan Kiadóval összefogva, Fóris Ágota szerkesztésében megjelentette az ünnepelt írásainak válogatását, *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok* címmel.

A válogatás nem lehetett egyszerű, hiszen Honti László tudományos írásainak hosszú sorából, nyilvánvaló terjedelmi okokból csak 17 került végül a kötetbe. A kiválasztás egyik elve, mint ahogy a szerkesztő írja, az volt, hogy „az egyetemi oktatásban tankönyvként is használható kötetet adjunk közre” (17). Ebből kiindulva a kiválasztott cikkek eredetileg is magyar nyelven jelentek meg.

A kötet elején – az imádott Zórá kutyával készült mosolygós képet követően – az ilyenkor szokásos tabula gratulatoria és az életművet bemutató szerkesztői előszó mellett, az ilyenkor egyáltalán nem szokásos, a megbecsülést jelző rektori köszöntő is helyet kapott (Balla Péter tollából). A mű végén áll az ünnepelt publikációs jegyzéke. Az eddigi termés: kilenc, a finnugor nyelvtudomány szempontjából fontos monográfia, 239 tanulmány, 62 recenzió és 53 egyéb írás (javarészt personalia). Honti László első publikációja 1966-ban jelent meg. Az azóta eltelt 47 év alatt az ünnepelt tehát összesen 363 művet jelentetett meg, ez évi 7,7-es átlagnak felel meg!

A kötet három részre tagolódik. Az első *A magyar nyelv őstörténetéből* címet viseli, ebben 11 tanulmány kapott helyet. A másodikba (*A magyar nyelv történetéből*) kettő, a harmadikba (*A magyar nyelv nem rokoni kapcsolatairól*) pedig négy írás került. Amint látható, a könyv tematikai megköötöttségéből adódóan a *magyar* nyelvtörténet áll fókuszban, emiatt Honti Lászlónak számos, igen fontos finnugrisztikai tanulmánya (az osztjakológiától az egyetemes finnugor témákig) nem kerülhetett be e kötetbe.

2. Az első rész írásai elvileg ugyan a magyar őstörténettel foglalkoznak, de ennél lényegesen többet adnak. A *Nyelvi határok térben és időben* (23–35)

² Köszöntését ld. Keresztes László: Honti László 70 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 20 [2013]: 367–368; Zaicz Gábor: Honti László születésnapján. *Finnugor Világ* 18/3 [2013]: 24–27.

azt vizsgálja, meddig lehet visszamenni a nyelvek történetének kutatásában (idő), hol a határ dialektus és nyelv között (jelenlegi tér), mi lehetett régen, alapnyelv vagy nyelvszövetség, mi(lyen) lehetett valaha a lingua franca (egy-kori tér).

Ugyancsak általánosabb kérdéseket feszeget *A történeti-összehasonlító nyelvtudományról dióhéjban* c. írás (37–67), amely eredetileg Honti László 2012-ben napvilágot látott, a művelt nagyközönségnek szóló *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak* c. kötetben jelent meg. Ebben a tanulmányban a szerző a nyelvek rokonításának módszereit tekinti át. A szabályos hangmegfelelések tendenciáit az indoeurópai nyelveken mutatja be, latin, ógörög, germán, szláv példaanyagon. Nagyon helyesen, hiszen így – elvileg – a kételkedők is világosan láthatnák, hogy itt szó sincs semmiféle finnugor ármányról, Habsburgok és szovjetek által ránk oktrojált külső kényszerítő tényezőkről, mindenféle idegenek által kitalált, mondvacsinált mesterkedésről. – Honti László írásának második részében rövid áttekintést ad a magyar nyelv rokonságának ismérveiről, a hangtani és alaktani kérdésektől a mondattaniig, majd részletesen taglalja az alapnyelv definíciójának problémakörét, itt is főként indoeurópai alapon. Ezt az írást egy nagyon hasznos ábra zárja, a uráli családfa ágrajza. Itt jegyzem meg, hogy a tankönyvekből, kézikönyvekből régóta hiányoznak a jó, szemléletes térképek...

A kötet harmadik tanulmányában (*Anyanyelvünk őstörténete – nemzeti tudatunk*, 69–77) Honti László a dilettáns nyelvészek ellen emel szót, a nyelvészeti kérdések mellett megalapozott kritikával illeti az új régészeti és a humángenetikai vizsgálatok „eredményeit”, melyekre oly sokszor szoktak hivatkozni finnugor nyelvrokonságunk ellenzői. Hasonló témát feszeget a *Hol és milyen uráli/finnugor „ősnnyelvet” beszéltek távoli eleink? (Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban)* c. írás (79–100). Itt Honti az alapnyelv és őshaza kérdésével foglalkozik, Künnap, Wiik és Pusztay nézeteit bírálva.

Az első egység második „alfejezetébe” az ugor nyelvekkel foglalkozó írások kerültek. *Az ugor nyelvek közössége* (101–114) 15 részterületen keresztül mutatja be a magyar–vogul–osztják rokonságot, a szókincs statisztikai adataitól az ugor alapnyelvi szókészleten és hangmegfeleléseken át az alaktani (esetragok, személyjelölések, igetövek stb.), mondattani, sőt, frazeológiai jelenségekig. De jó lenne, ha ez a tanulmány eljuthatna a kételkedőkhöz, mert ennek elolvasása után talán világos képet kaphatnának nyelvünk legközelebbi rokonairól, a rokonság mibenlétéről (ha nem értem, attól még lehet rokon)! De attól tartok, ez csak vágyálom...

Szintén ugor kérdésekkel foglalkozik az *Ősmagyar hangtörténeti talányok* (*Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek*) c. írás. Ebben olyan szavak etimológiáját gondolja újra a szerző, amelyeknek, ahogy írja, „tárgyalását szótárainkban nem találom megnyugtatónak” (115–137). A görcső alá vett szavak: *bízik*, *faggyú*, *felhő* ~ *felleg* (ezzel foglalkozik a legrészletesebben a *-h*-rejtélye miatt, s összességében átértékeli a *γ* ősi szerepét), *iktat*, *köszvény*, *tűz*. Talán ebben az írásban mutatkozik meg leginkább a szerző kérlelhetetlen tudományos szigora, ahogy lépésről-lépésre haladva találja meg a nyelv régmultjának útvesztőjében a helyes utat.

A harmadik alfejezetbe speciálisabb kérdésekkel foglalkozó írások kerültek. Ilyen például a „*The missing link*”, avagy *rokon-e a magyar toll és a finn sulka* (139–151), amelyben szintén hangtani kérdéseket boncolgat, s összességében „rehabilitálja” a *θ* hangot. „A **θ*-nak mint hiányzó láncszemnek a feltevésével elhárult a tárgyalt két magyar–finn szópár egyeztetése elől a leküzdhetetlennek tűnt hangtani akadály, így ezek előzményeül **θowe* (> fi. *suo* ~ ma. *tó*) és *θulka* (> fi. *sulka* ~ ma. *toll*, nyj. *tolu*) rekonstruálandó” (148).

A fejezet további négy írása alaktani kérdésekkel foglalkozik. A *Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus?* c. cikk (153–162) kérdésfeltevésére, Rédei Károly és Raija Bartens nézeteit cáfolva, igen-nel felel a szerző.

A *magyar habitív és izafet szerkezet történeti háttéréről* c. írásban (163–172) a birtokviszony két kifejezési módjával foglalkozik Honti. Részletesen áttekinti az uráli nyelvek ’valakinek van valamije’ és a ’valakinek a valamije’ szerkezeteit, majd arra a következtetésre jut, hogy ezek az uráli nyelvekben egymástól függetlenül jöhettek létre, de „az intenzív uráli–törökségi nyelvi kapcsolatokban részt vevő uráli nyelvekben az idegen hatásnak szerepe lehetett az izafet megmaradásában” (171).

A következő írásban, amely *A birtokos szerkezet > névutós szerkezet > esetragos névszó metamorfózis végállomása* (*Nyelvspecifikusak-e az egyes stációk és az esetrag kategóriája az uráli nyelvekben?*) (173–186) címet viseli, a szerző a manapság népszerű kutatási téma, a grammatikalizáció kérdésével foglalkozik. Az általában „kétszereplősnek” gondolt folyamatba a névutó és az esetrag mellé Honti László bevonja az esetragozást is, azaz a morfémák sorrendjét és társulási képességét, ugyanis a névutói eredetű elemek néha másképp viselkednek, mint az ősi kötött morfémákból származók. Honti fokozatossági skálát képzel el, ez a grammatikalizációs folyamatokban nagyon is indokoltnak tűnik.

A fejezetet a szerző egyik kedvenc témája, az *Uráli páros igék* (187–198) zárja. Ebben az írásában Honti László részletesen áttekinti az egyes uráli nyelvek konverbális szókapcsolatait. Többek között azt állapítja meg, hogy a szerkezetek többségében csak egy lexikális ige szerepel; ez általában a szerkezet első eleme; az egyes tagok közti kapcsolatra utaló elem (kötőszó) nincs a szerkezetben, s a szerkezet jelentése nem azonos az alkotóelemek jelentésének összességével.

3. A kötet második egysége *A magyar nyelv történetéből* címet viseli. Igen nehéz meghúzni a határt, hol ér véget a finnugor (obi-ugor) nyelvkutatás, s hol kezdődik az ősmagyaré. Az első dolgozat, *Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez* (210–254) tulajdonképpen az előző fejezetben is helyet kaphatott volna, hiszen a szerző bőséges obi-ugor példaanyag segítségével járja körül e kérdéskört, hozzárendelve a 16. századi magyar kódexek és a mai nyelvjárások adatait. A cikk második részében a vizsgált igitípus elbeszélő múltjának jelével foglalkozik, szintén óriási finnugor példaanyag segítségével. A szerző szerényen csak „széljegyzetnek” nevezi írását, de ez a közel félszáz oldalas tanulmány igen precízen, nagy adathalmazt felhasználva járja körül igerendszerünk e fontos elemének történetét.

E fejezet másik írását H. Varga Mártával közösen jegyzi. A *Meg van írva (A határozói igenév és a létige alkotta szerkezet funkciójáról és hátteréről, 255–266)* c. tanulmány a sokak által germanizmusnak tartott (vö. ném. *es ist geschrieben*) szerkezetet vizsgálja meg diakrón és szinkrón szempontból, a magyar mellett „természetesen” itt is bőséges vogul és osztjáki példaanyagra támaszkodva. Véggkövetkezésük szerint, mivel mindkét obi-ugor nyelvben megfigyelhető ez a szerkezet, nem képzelhető el, hogy a magyarban német hatásra jelent volna meg, hanem itt ősi örökségről van szó, mégpedig ugor kori örökségről, mert a finnugor nyelvcsalád távolabbi nyelveiből ez a jelenség nem mutatható ki.

Mivel e két írás elég sok obi-ugor anyagot tartalmaz, elképzelhetőnek tartottam volna ezeket is hozzárendelni az előző fejezethez, kiküszöbölve ezáltal a két fejezet között számbeli aránytalanságot is (11 és 2 cikk).

4. A kötet harmadik része *A magyar nyelv nem rokoni kapcsolatairól* szól. Itt négy írás kapott helyet. Az első a kicsit talányos *A nyelvek közötti kapcsolatokról, avagy: nem mind arany, ami fénylik* címet viseli (269–288), de már az első sorok elárulják (egyik) közelebbi témáját: „Legkedvesebb kutatási témám eddig az uráli számnevek vizsgálata volt.” Ebben a tanulmányban Honti László két kérdéskört tárgyal: a) szláv hatásra jöhettek-e létre a 11 és

19, ill. a 21 és 99 közötti egyes számnevek a magyarban, b) tetten érhető-e e szláv hatás az instrumentalis temporalisi funkciójában. Honti kutatásainak eredménye: habár látszatra hasonlítanak ezek a szerkezetek, de sem a számnevek esetében – „a nyelvek nem szoktak átvenni egymástól morfoszintaktikai szerkezeteket”, azaz „számnévi struktúrák kölcsönzése nem igazolható” (270) – sem pedig az instrumentalis kapcsán nem beszélhetünk szláv eredetről.

A művelt nagyközönség számára is fontos (lenne) *A magyar mint „európai nyelv” – mit kellene ezen érteni?* c. írása (289–301). Ebben Honti László areális nyelvészeti jelenségeket vizsgál (pl. a sokszor fel-felmelegített közép-európai vagy dunai nyelvszövetség kérdését). Nyelvünk szókincsében, frazeológiai készletében, sőt, a morfológia és talán a mondattan területén is sok „európai” vonása van nyelvünknek. A szókincs esetében ez világos, a latin, szláv, német stb. jövevényszavak történetét, nyelvünkbe kerülését aprólékosan nyomon tudjuk követni, rengeteg kultúrszó, frazeologizmus, tükörfordítás gazdagította nyelvünket az évszázadok folyamán. Ezekben döntő szerepet játszott az akkori két- és többnyelvűség.

Sok tévhitet oszlat el Honti László *A magyar igekötő: nyelvünk kései jövevénye?* című írásában (303–317). Az igekötőt sok kutató (Mikko Korhonen is) a magyar nyelv szerkezetétől idegen tipológiai sajátosságnak tekintette, és sokan mai is germanizmusnak tartják ezt. Honti ezzel szemben meggyőző obi-ugor példaanyaga segítségével bemutatja, hogy az igekötők már az ugor alapnyelvben kialakulhattak, tehát nyelvünk e fontos jelenségét ősi örökségnek kell tekintenünk.

Szintén a vélt vagy valós idegen hatásokkal foglalkozik *Idegen minták tükörözői-e a magyar és más uráli összetett tempusok?* c. írása (319–332). Az összetett igealakjaink létrejöttét általában idegen (főként latin) hatással magyarázzuk, de Honti arra a következtetésre jut, hogy az alapnyelvben meglévő participiumok is fejlődhetnek tempusjellé, ill. analitikus igeidők alkotóelemeivé. Ez, hangsúlyozza a szerző, csak lehetőség volt, de „hogy ezen lehetőségek közül valamelyik is megvalósult-e, azt ma már aligha tudhatjuk meg” (329).

5. Honti László rendkívül gazdag munkásságából még számos tanulmányt lehetett volna beemlíteni az ünnepi kötetbe, nem beszélve a finnugor tárgyú írásainak szinte végeláthatatlan soráról. Persze, ne legyünk telhetetlenek, jelenjen meg finnugor tárgyú írásainak gyűjteménye 80. születésnapjára!

MATICSÁK SÁNDOR

Елена Рябина: Основные цветообозначения в пермских языках
 Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis.
 Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu 2011. 261 lap.
 ISBN 978-9949-19-874-0

Jelena Rjabina udmurt származású kutatónő. Egyetemi tanulmányait a Tartui és a Tallinni Egyetemen végezte, 2011-ben szerezte meg doktori fokozatát Tartuban. Kutatási területe az udmurt nyelv és kultúra. Az *Основные цветообозначения в пермских языках* [Fő színjelnevezések a permi nyelvekben] című orosz nyelvű monográfiájában az udmurt és a komi-zürjén nyelv színneveit vizsgálja.

A könyv rövid előszóval kezdődik (5–6), amelyben a szerző néhány mondatban ismerteti eddigi tanulmányait, köszönetet mond oktatóinak, támogatóinak. Ezt követi a tartalomjegyzék, majd a bevezető rész (11–12), amelyben a monográfia főbb célkitűzéseiről olvashatunk.

Az első fejezet (13–21) általános tudnivalókat közöl a permi nyelvekről. Rjabina az udmurt és a Komi Köztársaságban hivatalos nyelvként használt komi-zürjén nyelv színneveit kutatja, de a komi-permjákra nem terjeszti ki vizsgálódását.

A tudománytörténetet taglaló fejezetrészen (19–21) Rjabina a permi színjelnevezéseket vizsgáló kutatásokat ismerteti. I. V. Tarakanov 1990-ben megjelent monográfiájában (*Термины цветообозначения в удмуртском языке в сравнении с коми, марийским, и мордовскими языками*) a nyolc alapvetőnek tekintett színjelnevezést (vörös, barna, sárga, zöld, fekete, fehér, szürke, sötétkék) vizsgálja, elsősorban etimológiai megközelítésben. Ugyanabban az évben jelent meg A. Ny. Rakin *Лексика цветообозначения в пермских языках* című munkája, amelyben az alapvető színjelnevezéseket kutatja a komi-zürjénben (fekete, sötétkék, vörös, zöld-sárga, fehér, szürke) és az udmurtban (fekete, sötétkék, vörös, zöld, fehér, sárga, szürke, világoskék, barna, lila). Rakin a kék tartományába mind a sötétkék (*лыз*), mind a világoskék (*чагыр*) színeket beleveszi, azonban kutatásából kimarad a rózsaszín vizsgálata. Salánki Zsuzsanna *Udmurt színnevek* című disszertációjában (1996) morfológiai, szintaktikai és stilisztikai megközelítésben vizsgálja az udmurt 12 fő színjelnevezését (fehér, fekete, vörös, zöld, sárga, sötétkék, barna, szürke, világoskék, rózsaszín,³ lila), idevonva ezek nyelvjárási változatait is.

³ Az udmurt nyelvben a rózsaszín kifejezésére két szó van (*лемлет*, *лӧль*), mindkettő az alapvető színjelnevezésekhez tartozik.

A komi-zürjén szakirodalomban fontos kérdéskör a *везж* és a *вуж* színelnevezések vizsgálata. E két, etimológiailag összetartozó lexéma között csak kis szemantikai különbség van: *везж* 'zöld', *вуж* 'sárga, zöld'. Ezt a jelenséget etimológiai szótárában Litkin és Guljajev is vizsgálja (КЭСК 49). Wiedemann a *везж*-t zöld-sárgaként, míg a *вуж* szót sárga-zöldként határozza meg 1880-ban megjelent komi-német szótárában. Rjabina az általa elvégzett kísérletek alapján arra a következtetésre jut, hogy a *вуж*-t a sárga és a zöld, a *везж*-t pedig csak a zöld szín megnevezésére használják.

Rjabina kutatása elsősorban Brent Berlin és Paul Kay *Basic Color Terms: Their universality and evolution* (1969) című könyvének alapul. Monográfiájában a szerzőpáros 98 vizsgált nyelv adatai alapján 11 színelnevezést⁴ (fehér, fekete, vörös, zöld, sárga, kék, barna, rózsaszín, lila, narancssárga, szürke) vesz alapvetőnek. Vizsgálatuk az általuk meghatározott kronologikus sorrendben alapuló hét szakaszos színevolúcióra épül, amely kimondja, hogy az egyes színelnevezések megjelenésének sorrendje egy nyelvben nem cserélhető fel (kivételt képezhet a szürke). – Az orosz *синий* és *голубой* színelnevezések vizsgálata fontos a permi nyelveket ért nagymértékű orosz nyelvi hatás miatt (Rjabina ezt a 2.5. fejezetében bővebben tárgyalja). Ahogyan az oroszban, úgy az udmurtban is több szót használnak a kék szín e két árnyalatának megnevezésére.

A felmérésekhez Rjabina a Davies és Corbett által kidolgozott ún. kétlépéses módszert használta.⁵ A kutatás első fázisában az informátoroknak anynyi színelnevezést kellett a saját nyelvükön megnevezniük, amennyit csak tudtak. A megnevezett színek előfordulásának gyakoriságából, az informátorok számából és a megnevezéshez szükséges idő adataiból kapott érték a szó kognitív indexe, amely alapján a fő színelnevezések hierarchikus sorrendbe állíthatók. A felmérés második fázisában, egy gyors látásteszt elvégzése után, az informátoroknak meg kellett neveznie a Color Aid Corporation anyagából kiválasztott 65 színpéldát (Rjabina ugyanazzal a 65 színnel dolgozott, mint Davies). A feladat során csak úgy léphettek a következő színhez, ha az előzőt valamilyen módon megnevezték. A kapott eredményeket Rjabina a felmérés egyes részeire, valamint nyelvekre/nyelvjárásokra lebontva táblázatban adja közre a 4–6. fejezetben, a kutatásból levont következtetéseket is hozzáfűzve.

A szóbeli tesztvizsgálatot Rjabina 2007 decembere és 2009 novembere között 125 udmurt (76 nő, 49 férfi) és 51 komi (37 nő és 14 férfi) anyanyel-

⁴ A magyar és az orosz nyelv esetén 12 fő színelnevezést különböztettek meg.

⁵ Davies, Ian R. L. – Corbett, Greville G.: A practical field method for identifying probable basic colour terms. *Languages of the World* 9/1 [1995]: 25–36.

vű, eltérő nyelvjárásokat beszélő informátorral végezte. A legfiatalabb alanya 8, a legidősebb 90 éves volt.

Rjabina a 4. fejezetben az udmurt kutatások eredményeit elemzi. Megállapítása szerint az udmurt nyelv északi dialektusában 10, a déli-udmurtban 9, míg a Káma-menti nyelvjárásban 7 alapvető színnevezés van. Mindhárom nyelvjárásban megtalálható hat elsődleges színnevezés (*зорд* 'vörös', *вож* 'zöld', *лыз* 'sötétkék', *йуж* 'sárga', *сьод* 'fekete', *мөды* 'fehér'), a szürke (*пырысь*) és világoskék (*чагыр*) színek csak az északi és a déli nyelvjárásokban számítanak alapvetőnek. A rózsaszín megnevezésére a déli udmurt dialektusban a *лемлет*, az északiban a *лөл*, míg a Káma-menti nyelvjárásban az *ал* szót használják. Az északi udmurt nyelvjárásban a barna és a narancssárga színnek nincs egységes megnevezése. A lila szín eltérő kognitív indexszel rendelkezik az északi és a déli dialektusban. A Káma-menti nyelvjárásban saját elnevezése van a barna, lila, rózsaszín színeknek, azonban a lexikai sokféleségük miatt nem vehetők az alapvető színnevezések közé.

A komi-zürjén felmérés eredményét az 5. fejezetben olvashatjuk. Itt a következő alapvető színnevezéseket különbözteti meg: *зорд* 'vörös', *лөз* 'kék', *сьод* 'fekete', *еджыд* 'fehér', *тырунвиж* 'zöld', *виж*, *кольквиж* 'sárga', *пыд* 'szürke'. A komi-zürjénben a Berlin–Kay-féle színevolúciós elmélet nem valósul meg teljesen: a szürke fő színnevezésként van jelen, míg a barna nem.⁶ A mai komiban nem tartozik az alapvető színnevezések közé az *оранжевоӱ* 'narancssárga', a *розовоӱ* 'rózsaszín' és *фиолетовоӱ* 'lila' – ezek mind jövevényelemek.

A 6. fejezetben Rjabina az udmurt, a komi és az orosz színnevezések színskálán való szélességét vizsgálja. A rokon és nem rokon nyelvi különbségek és hasonlóságok leírásán túl az udmurt nyelv dialektusaiban felfedezhető eltéréseket is vizsgálja a rózsaszín és világoskék esetében. A különbség a kulturális hatásokra vezethető vissza: az északi udmurtokra az oroszok, míg a déli udmurtokra a tatárok voltak nagy befolyással, ez a hatás a nyelvben is megmutatkozik. Ugyancsak idegen (törökségi) hatással magyarázható, hogy az udmurtban is megtalálható a kék világos és sötét árnyalatának kifejezésére szolgáló színmegnevezés.

A kutatások eredményeinek közreadását követően Rjabina áttér az alapvető színnevezések etimológiai vizsgálatára. Elsőként azokat a szavakat vizsgálja, amelyek az uráli, finnugor, finn-permi, ősspermi időszakból származnak, majd áttekinti a belső keletkezésű és a jövevénytörzsek eredetét.

⁶ Az általuk vizsgált nyelvekben a barna mint fő színnevezés a 6. időszakaszban jelenik meg, míg a szürke csak a 7.-ben.

A 8. fejezetben a színnevezések szóalkotási formáit vizsgálja részletesen. Ez mind az udmurtban, mind a komiban lehetséges szuffixumok segítségével (pl. udm. *зордым* 'vörös' < *зорд*, komi *зордоват* 'ua.' < *зорд*), szóösszetételek létrehozásával (udm. *вожалэс-күрень* 'zöldesbarna', komi *зорда-виж* 'vörössárga'). A színek sötétségének és világosságának kifejezésére az udm. *югым* és *неймыт*, komi *югыд* és *немыд* szavakat használják, pl. udm. *югым-бож* 'világoszöld', *неймыт-лыз* 'sötétkék', komi *югыд-виж* 'világossárga', *немыд-лӧз* 'sötétkék'. A színtelítettség kifejezését prepozíció segítségével (udm. *яркым вож* 'élénkzöld', komi *яр кольквиж* 'élénksárga') vagy duplikációval (udm. *зорд-зорд* 'vörös-vörös') érik el. E fejezet végén Rjabina kitér a színnevek szóképzési potenciáljára, illetve a tárgyak megnevezéséhez kapcsolódó színnevezési sajátosságokra (ilyen pl. az udm. *кашамер* 'kasmír' szó 'rózsaszín' jelentésben való használata).

A 9. fejezetben, egy éles váltással, ismét kutatási eredményeihez tér vissza a szerző. Ebben a fejezetben az informátorokat nem és kor szerinti csoportosításban vizsgálja, s ebből von le szociolingvisztikai következtetéseket. Véleményem szerint tartalmilag ez a rész inkább a 3.1. részfejezethez köthető, a könyv felépítésének rendje itt kissé megtörik.

A monográfia lezárásaként egy rövid összefoglalást olvashatunk, amelyben a kutatás eredményeit adja közre, illetve javaslatot tesz az udmurt színlexika bővítésére és megőrzésére, és további kutatási lehetőségeket is felvet.

A kötet végén Rjabina megadja a rövidítések listáját, majd a felhasznált irodalmat és egy észt nyelvű rövid rezümét. A mellékletek a felmérések eredményeit taglalják külön nyelvjárásokra, a vizsgált területekre, kutatási fázisokra lebontva. Végül a szerző rövid biográfiáját találjuk meg a könyvben orosz és észt nyelven is.

Véleményem szerint a monográfia azért jó, mert nem csupán a Rjabina által elvégzett kutatási eredményeket közli, hanem átfogó képet ad a permi nyelvek színnevezéseiről, részletes etimológiai vizsgálatokkal. Ezek az információk hozzásegítenek az udmurtok és a komik gondolkodásmódjának, mentalitásának megértéséhez. A monográfia nyelvezete világos, a szerző gondolatmenetét könnyű követni egy-egy fejezetnyi egységen belül, azonban a könyv fejezeteinek sorrendje, a kötet felépítése nem minden esetben logikus. Ez azonban a könyv értékéből mit sem vesz el.

DÁNYI ZITA

Gábor Bereczki:
Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari).
Der einheimische Wortschatz

Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Klára Agyagási und
 Eberhard Winkler. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 86.
 Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013. 332 lap.
 ISBN 978-3-447-10054-0, ISSN 0340-6423

1979-ben, majd 1983-ban jelent meg Joskar-Olában F. I. Gorgyjejev cseremisiz szófejtő szótárának első két kötete, amely a cirill betűs ábécé első négy betűjét foglalja magában (*Этимологический словарь марийского языка*). A töredékében is erősen kifogásolható művet Bereczki Gábor „rég, kedvelt terve” (IX), a cseremisiz szókészlet átfogó vizsgálata tulajdonképpen tudománytörténeti érdekességgé változtatta (Gorgyjejev szótáráról ld. Maticsák 2014: 67–69). A cseremisiz szókészlet jövevényelemeit illetően Yrjö Wichmann (1923–24) és Räsänen (1920, 1923), illetőleg A. A. Szavatkova orosz jövevényező-dolgozatát (1969) kell az előzmények közül kiemelni.

Az előszó a kétkötetesre tervezett szótár két szerzőjének, Bereczki Gábornak (VII) és Agyagási Klárának (X) a munkája. Bereczki 2012 márciusában – jó két héttel halála előtt – küldte el a teljes első kötet kéziratával együtt Agyagásinak a maga bevezető szavait. Felhívja a figyelmet a szókölcsönzésekén kívül a frazeológiai kapcsolatokra, a cseremisiz tükörszavak nagy számára is, amivel a szokásosnál részletesebben kívánt foglalkozni. A tükörfordítások fontos csoportjára, a páros igékre is utal, amelyek török hatásra honoráltak meg a cseremisizben, a mordvinban és a votjákban (a nagyszámú páros ige közül a szótárba csak azok kerülnek be, amelyeknek szerkezete új jelentés hordozója). A szenior szerző egyik korábbi értekezésére, a permi–cseremisiz lexikális kölcsönzésekkel foglalkozóra hivatkozik (Bereczki 1977), amelyet az uráli etimológiai szótár szinte teljes egészében elfogadott és felhasználott, illetve továbbfejlesztett. 25 évvel az UEW megjelenése után az első kötet érdemként azt említi meg, hogy a finnugor nyelvek egyikének, a cseremisiznek egy sor etimológiáját új megvilágításba helyezte.

A hangutánzó-hangfestő szavak – melyeknek jelentős a száma a cseremisizben – is felvételt nyernek a kötetbe, de csak abban az esetben, ha szabályos hangtani megfeleléseket mutatnak. Az onomatopoetikus szavakat a cseremisiz olykor a ’tesz, csinál’ jelentésű ige kitételével igesíti, csuvas vagy tatár mintára (ld. például 18, illetve 42).

Emellett elsőként foglalkozik a szótár a cseremisiz szókészlet szubsztrátum elemeivel, és itt Agyagási kutatásaira mutat rá (vö. például Agyagási

2000). E lexémák a cseremiszből nem finnugorok, a csuvasban nem török eredetűek, hanem egy rejtélyes harmadik forrásra vezethetők vissza. A szótár célja: e szavak felkutatása, amennyire csak lehetséges, és az alapnyelvi formát mindkét nyelvben rekonstruálni. A mutatóanyagban (Agyagási – Bereczki 2006: 27) a szerzők elárulják, hogy kétkötetes szótárunk – a Räsänen óta megjelent hatalmas mennyiségű új adatot tartalmazó szótáraknak köszönhetően – mintegy ötezer címszót fog feldolgozni, és ezekből 1600 a csuvas, illetve volgai bulgár jövevényszavak száma, azaz a Räsänennél található szóanyag-nak művük címszóanyaga várhatóan a háromszorosa lesz.

A cseremiszből nemcsak csuvas elemek találhatók, hanem más bolgár nyelvváltozat elemei is. Valamennyi török és orosz kölcsönszóval Agyagási fog foglalkozni a kétrészesre tervezett szófejtő szótár második kötetében. 2012 szeptemberében keltezett előszavában a kollegina megismétli a kettejük közötti munkamegosztást, a maga munkáját török téren a volgai bolgár, csuvas, tatár és baskír jövevényszórétegre kijelölve. Ugyanakkor – mint írja – Bereczki az első kötetben az uráli, finnugor, finn-permi [és finn-volgai] réteg mellett a belső keletkezésű cseremiszből szavakat, beleértve a permi jövevénycsoportot és – mint említettem – a tükörszavakat vállalta magára. A nagy cseremiszből tudós halála miatt „a második kötet kiadása az én egyedüli feladatom és felelősségem lesz, amelyet legjobb tudásom szerint fogok teljesíteni”.

Wichmann-tól Räsänenen át Fedotovig a csuvaszt a volgai bulgár folytatásának tekintették. Ezzel szemben – Agyagási Klára meglátása szerint – a tatárjárás korában a volgai bulgár nyelvnek (= VB) három egyidejűleg létező nyelvjárása (ócsuvas, VB¹ és VB²) különíthető el, és mindhárom dialektusból szép számban kerültek jövevényszavak a cseremiszből (Agyagási – Bereczki 2006: 28). A jövevényelemeket Agyagási „igen nagy gondossággal, az eddigi szakmunkák filológiai szintjét messze meghaladó pontossággal” kívánja majd bemutatni (vö. Maticsák 2014: 69).

A török mellett a második kötet foglalkozik majd a csuvas nyelv orosz jövevényszavaival, pontosabban a meggyökeresedett régi kölcsönzésekkel, melyeknek a száma hozzávetőlegesen ötszáz lehet (Agyagási – Bereczki 29).

A megjelent első kötetben az előszó után következnek Eberhard Winkler szerkesztői megjegyzései (XI–XIII). E fejezetben a szócikkek felépítéséről van szó. A szótárban a cseremiszből szavak rekonstrukciója az esetek többségében meg van adva, kivéve akkor, ha 1. a szó nem őshonos, hanem jövevénynek minősül, 2. a szócikk az UEW-t elutasítja vagy 3. belső keletkezésű. A szakirodalom általában csak az uráli szótár utáni publikációkat tünteti fel. A szerkesztést alapos, sokoldalú munka, a következtetések, kisebb hibák javítása jellemezte, és a németre lefordított, kész kéziratot Hans-Hermann Bar-

tens is átnézte. 2013 októberében – tehát egy esztendővel a hazai ténykedések után – elkészült a mű, és még ebben az évben meg is jelent.

A Rövidítések közül (XV–XXIX) minket főleg az irodalomjegyzék érdekel (XV–XXIII). Beke Ödön egyik 1935-ből való írása (FUF: 23) a csuvas jövevényszavak hangtörténetével foglalkozik. Beke egy-két cseremiszi szófejtése (NyK 45, 48; Nyr 57) megindítja a folyóiratokban a szómagyarázó műfajt: Rédei Károly cseremiszi szófejtései mellett (NyK 62, 84 stb.) Bereczki Gábornak számos cseremiszi etimológiai cikke keletkezett (NyK 62, 65, 66, 84, 98 stb.). Bereczkinek már idézett dolgozata mellett a legfontosabb cseremiszi etimológiai munkája a *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II.* (1992). Rédei Róna-Tas Andrással együtt készített több tanulmánya, például a permi nyelvek őssperi kori bolgár-török jövevényszavai (NyK 74) is kérdéskörünket érintő terület. A csuvas szófejtő kiadványok közé tartozik V. G. Jegorov 1964-ben, majd M. R. Fedotov 1992-ben kiadott kétkötetes történeti-etimológiai szótára. Megjegyzem, Fedotov szótárában az átadó alakok kronológiai és hangtani rekonstrukciójára nem vállalkozott. Igen jelentős munka – és nem csak a magyar nyelv szempontjából – Róna-Tas András és Berta Árpád ugyancsak kétkötetes monográfiája (2011). (A török jövevényszavak kutatásának történetéről vö. Agyagási – Bereczki 2006: 27–29.) Már a címében is a cseremiszi nyelv esetleges balti kapcsolataira utal Julius Mägiste tanulmánya (1959).

A mű törzsanyagát, *Der einheimische Wortschatz*, azaz a cseremiszi nyelv ősi eredetű és belső keletkezésű elemei címmel a betűrendes szótári rész teszi ki (1–323). A szófejtő szótár első kötetében 573 címszó található. Ez a teljes, ötezerre tervezett szótárnak rendkívül becses, bár arányaiban – 11,46% – nem igazán számottevő része.

A címszóanyag összeállításakor a szerzők többek között a tízkötetes cseremiszi–orosz értelmező szótárt (SMJa) és Beke Ödön kilenc füzetből álló nyelvjárási szótárát (MNYSz) használták.

A szócikkek felépítése a következő: 1. a cseremiszi (általában irodalmi nyelvi) címszó latin betűs alakja német jelentéssel; 2. a szó történetét és nyelvjárási eloszlását bemutató, eléggé terjedelmes adatbázis; 3. a magyarázó rész, mely az adatok összefüggéseit értelmezi; 4. az UEW megjelenését követő legfontosabb szakirodalom.

Két rövid szócikket közlök eredeti formájában:

ožo 'Hengst, Zuchthengst' – (179)

Tscher. lit. *ожо*, b. *ожы* 'жеребец'; tscher. hist. 1775: *ожо* 'жеребец' (Sebeok – Raun 1956: 68), (Damaskin) 1785: *ожо* 'жеребец'; tscher. dial.

P B M UJ C Č JT *ožo*, MK *ožŭ*, UP K *ožđ*, JO V *ož* 'mén' | 'Hengst' (MNYsz. 5: 1728) < urtscher. *ožz* (Bereczki 1992: 47, № 241); – U: wotj. S K *už*; syrj. S V *už* 'Hengst' < **ašz* (**ošz*) 'Hengst' (UEW 607–8) SSA.

puš 'Boot' – (205)

Tscher. lit. *nyu*, b. *nyu* 'лодка'; tscher. hist. 1775: *nyu* 'лотка' (Sebeok – Raun 1956: 71), (Damaskin) 1785: *nyu* 'лотка'; tscher. dial. P B M U CÜ *puš*, CK Č J JP V *püş*, K *pđš* 'csónak' | 'Kahn, Nachen, Boot' (MNYsz. 6: 2033) < urtscher. **puš* (Bereczki 1992: 54, № 282); – U: ? wotj. S *piž*, K *pđž* 'Schiff', (Wichm.) G *pîž* 'Boot'; ? syrj. S P *piž* (*pižj-*), PO *pøž* 'Boot'; (? + sam.) < **pučz* 'Kahn, Boot, Schiff' (UEW 398).

Ezek a példák azt igazolják, hogy a szócikkek óriási mennyiségű adatot tartalmaznak, és az uráli etimológiák esetében a szócikkek ráépülnek az uráli etimológiai szótár szócikkeire. A finnugor nyelvi adatokat rendszerint pontosan közli, de a szamojéd megfelelőkre csak utal (vö. például 1, 12–13, 64, 73). Már a próbaszócikkek közreadásakor azt olvashattuk, hogy az UEW munkatársai között nem volt kimondott cseremisz specialista, ennél fogva a teljes anyagot át kell vizsgálni, „helyesbítésekre, kiegészítésekre van szükség” (Agyagási – Bereczki 2006: 26).

Az etimológiai szótár tüzetes áttanulmányozása a következőket eredményezte: a cseremisz lexéma (valószínűleg)

1. valóban uráli, finnugor, finn-permi vagy finn-volgai eredetű (például 1, 6, 7, 25),
2. belső fejlemény (például 11–12, 74),
3. ősspermi, permi, illetve votják átvétel (például 1, 3, 185–186; ősspermi vagy ősvotják: 9),
4. csuvas jövevénytörz (például 14–15, 15–16, 128, 195–196, 268–269, 279–280),
5. tatár jövevénytörz (például 3–4),
6. orosz jövevénytörz (például 127),
7. etimológiája vitatott (például 5, 151, 152; vö. 141),
8. ismeretlen eredetű (például 20).

Az első kötet címszavai között 62 esetben Bereczki az UEW-vel ellentétben a cseremisz szót jövevénytörznek tekintette, 41 esetben pedig elvetette az uráli szótár etimológiáját (vö. XI). Az UEW álláspontjával – ha számításaim nem csalnak – 59 esetben egyetért.

A szótár kiemelten foglalkozik a következő jelenségekkel (vö. XXIX, 15, 320 stb.): R = russische Bezüge 'orosz kapcsolatok', T = turksprachliche Bezüge 'török nyelvi kapcsolatok', továbbá a frazeológia (Phraseologie), az állandó szerkezetek (Konverbgefüge), a tükörszók (Lehnübersetzungen), a jelentésfejlődések (Bedeutungserweiterungen), a határozószók (Adverbien). Például az orosz szó jelentésének hatása (34, 238) vagy orosz tükörszók (54, 64, 122, 169, 239, 240, 243) is jelentkeznek e kötetben. Különféle török nyelvi vonatkozásokkal közel kétszáz szóval kapcsolatban találkozunk.

A mintaként megadott szócikkeim végén vagy szerepel szakirodalom, vagy nem. Az irodalom az esetek többségében a legújabb magyar vagy finn etimológiai szótár (EWUng, ill. SSA), a cseremiszi nyelv finn-volgai helyének köszönhetően a szerző kétszer annyszor idézi a finn szófejtő szótárt, mint a magyart. A mutatóban megjelent egyik szónak nyolcsoros a szakirodalma (Agyagási – Bereczki 35), a műben az SSA-ra utalás jelzi (18) a helyes arányt. Száz szócikkhez (26,2%) nem kapcsolódik bibliográfia.

Az irodalomjegyzék teljesen más, mint a mutatócikkben. A második kötetben – legalábbis az uralisták számára – el tudom fogadni a turkológiai források bőségesebb közlését (vö. például Agyagási – Bereczki 39).

A kötetet a szócikkek német jelentéseinek mutatója zárja (325–332). A betűrendes jegyzékben kurzív lapszám áll, ha a cseremiszi lexéma jövevényszó, illetőleg a szó ismeretlen eredetű.

A szótárhoz végezetül néhány megjegyzést fűzök.

Bereczki sajnos az Iris Metsmägi szerkesztésében megjelent észt etimológiai szótárt (2012) nem vehette és a Julius Mägisté összeállította előzményt (1982–83) nem vette figyelembe.

A cser. *čõnga* 'Hügel' (vö. 257 is) és a mdM *čõnga* 'Insel' (11) a szerző szerint valószínűleg iráni jövevényszó, de e lexémák nem volgai, hanem párhuzamos jelenségek. Erre néhány más példát is láthatunk (vö. Bereczki 1992: 91–96; a kérdés rendkívül vitatott, ld. például Keresztes 2011: 111).

A cseremiszi nyelv szókészleti részének bemutatásakor Kangasmaa-Minn (1998: 243–245) a jövevényszavak között ugyancsak a törököt és az oroszot tárgyalta, az iráni kívül balti hatásról sem beszél.

A cser. *-kerte*: *šukerte* 'schon lange' magyarázatában Bereczki a balti kapcsolatokra rámutató Mägistét több szempontból bírálja (52). Ugyanakkor kérdőjellel felteszi a *lo* 'Zwischenraum' szóval kapcsolatban (106–7) a finn-volgai kori balti eredetet. A *šör* 'Kante' finn-volgai eredetét fenntartja (248), de nem vezeti vissza az ide tartozó szavakat – bár az SSA-t (231) adja meg szakirodalomként – a balti alapnyelvre. Nem találom a szótárban az SSA ál-

tal szintén finn-volgai kori balti jövevénynek tartott cser. *laðð* 'Gußform' (~ fi. *latu* 'Spur') címszót. A cseremisz nyelv balti problematikája továbbra is rendkívül nehéz kérdés.

Kuznyecova a hegyi cser. *moren* 'nyúl' szót kalmük elemnek tartja. Ezt én a részletes elemzés ellenére sem tartom meggyőzőnek (Zaicz 2008: 3), és kíváncsian várom a második kötetet. A cseremisz kollegina értekezésében az állatnevek között vannak származékszavak és összetett szavak, továbbá hangutánzó-hangfestő állatnevek is. Azoknak vizsgálatát, amelyeket nem találunk az első részben, pótlólag olvashatnánk a majdani kötetben is.

Reméljük, hogy a szótár második kötete is tartalmazni fogja az ismeretlen (és a vitatott) eredetű jövevénytiszavakat, mint azt a szerzők előzetesen meghatározták (Agyagási – Bereczki 39). A mutatóvány ismeretében (is) elmondható: „A szótár erénye, hogy a szavak történetét, jövevénytiszavak esetén az átvétel körülményeit a szerzők rendkívül alaposan megmagyarázzák” (Maticsák 2014: 70).

Bereczki Gábor, a cseremisz nyelv kimagasló szakértője – az irodalmi jegyzék 28 lexikológiával kapcsolatos művét tartalmazza (XV–XVII) –, szótárfejlesztő szótára a magyarországi nyelvtudomány nagy értéke. Amennyiben az uráli etimológiai szótár átdolgozásra kerül, a cseremisz szókészletet illetően rendelkezésre áll ez az alpmű.

Irodalom

- Agyagási, Klára 2000: Der sprachliche Nachlass der Spät-Gorodec Bevölkerung in den tschuwaschischen und mariischen Mundarten. *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 3–24.
- Agyagási Klára – Bereczki Gábor 2006: Mutatóvány a készülő cseremisz etimológiai szótárból. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 26–43.
- Beke Ödön 1997–2002: Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). *Bibliotheca Ceremissica*. Tomus IV/1–9. Szombathely. = MNySz
- Benkő, Loránd (Hrsg.) 1993–1997: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng
- Bereczki Gábor 1977: Permi–cseremisz lexikális kölcsönzések. *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 57–77.
- Bereczki, Gábor 1992: Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. *Studia uralo-altaica* 34. Szeged.

- Galkin et al. 1990–2005: И. С. Галкин (гл. ред.) – А. А. Абрамова – А. С. Ефремов – Г. И. Зайцева – Н. И. Исанбаев – Г. С. Патрушев – А. А. Саваткова – С. С. Сибатрова и др., Словарь марийского языка. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола. = SMJa
- Gorgyejev 1979–1983: Ф. И. Гордеев, Этимологический словарь мари языка I. А–Б., II. В–Д. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija 1992–2000: Suomen sanojen alkuperä. I. A–K (1992), II. L–P (1995), III. R–Ö (2000). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA
- Kangasmaa-Minn, Eeva 1998: Mari. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London – New York. 219–248.
- Keresztes László 2011: *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Mägiste, Julius 1959: Gibt es im Tscheremissischen baltische Lehnwörter? *Ural-Altaische Jahrbücher* 31: 169–176.
- Maticsák Sándor 2014: Finnugor etimológiai szótárak. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonon, *Rokon nyelveink szótárai. Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 31–70.
- Räsänen, Martti 1920: Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 48. Helsinki.
- Räsänen, Martti 1923: Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 50. Helsinki.
- Rédei, Károly (Hrsg.) 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011: *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Szavatkova 1969: А. А. Саваткова, *Русские заимствования в марийском языке*. Маркнигоиздат, Йошкар-Ола.
- Wichmann, Yrjö 1923–24: Die türkischen lehnwörter im tscheremissischen. *Anzeiger den Finnisch-ugrischen Forschungen* 16: 32–53.
- Zaicz Gábor 2008: Kuznetsova [Kuznyecova] Margarita, Vad- és háziállatok elnevezései a mari nyelvben című orosz nyelvű kandidátusi értekezéséről oroszországi kandidátusi fokozat magyarországi honosításához (Szakértői vélemény). – Kézirat.

ZAICZ GÁBOR

Tamás Ildikó: „Tűzön át, jégen át.”
A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya
Napkút, Budapest 2007. 192 lap.
ISBN 978-963-8478-627

Go nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu.
Végre már tavasz, a jég elment.

Miként állnak a számik (lappok) a modernizáció és hagyományaik keresztútjában? Kik az uldák és a sztállók? Mik a szejták, milyenek voltak a sámánrituálék? Kik gyűjtöttek és mit? És hogyan utazhatunk Szápmiban/Lappföldön a skandináv sarkvidéken? De legfőképp, mi jellemzi a jojkáikat? Jól megírt, gazdag anyaggal rendelkező, izgalmas könyv Tamás Ildikó: „Tűzön át, jégen át” című műve, melyben a fenti kérdésekre válaszokat találunk.

Jojkakutatói, szövegfolklorisztikai, vallásantropológiai és számi fordítói munkássága révén a szerző színvonalas munkája kutatói körökben jól ismert. Tamás Ildikónak közel másfél évtized óta megjelenő kiadványai, cikkei, valamint oktatói tevékenysége nemcsak a hazai számi kutatásban és ismeretterjesztésben, hanem a néprajz- és kulturális antropológia, valamint a nyelvtudományok területén a nemzetközi tudományossággal való lépéstartásban is fontos szerepet játszik. Annak idején a „A lulei, norvég és inari lapp területek jojkahagyománya” (2003) című disszertációjában arra vállalkozott, hogy – felhasználva finnugrista képzettségét és zenei előismereteit – a jojka kutatási területének eddigi eredményeit áttekintse, kérdéseit összegezze, és teljesen új irányokat jelöljön ki különösen a jojka mélyszerkezetének vizsgálatához. Eredményei a nemzetközi számi kutatás területén is jelentősek. A disszertáció magyar és akár angol nyelvű kiadására még várakoznunk kell. A jelenleg méltatott könyvbe a szerző disszertációja bizonyos részeit beemeli, ugyanakkor izgalmas adatokkal bővíti (ld. a kötetkezdő 20 oldalas úti beszámolót), mellyel a számik kultúráját, és ezen belül énekhagyományát szélesebb olvasóközönség számára is megközelíthetővé teszi. Igényes kivitelezése, nagy képanyaga, struktúrákat, mechanizmusokat jól szemléltető ábrái a kötetet már első pillantásra érdekleltető művé avatják.

Sikeres doktori védése után nagy érdeklődéssel vettem kézbe a Napkút gondos kiadásában megjelent könyvet, melyet a mai napig gyakran használok nemcsak kutatói, hanem oktatói munkám során is. A Tamás Ildikó választotta terület nagyon sok előismeretet igényel, szükség van pl. zeneelméleti, antropológiai, finnugrisztikai alapokra, több számi nyelv bizonyos fokú ismeretére és a nemzetközi szakirodalom nyelvein való kiigazodásra (finn,

német, skandináv nyelvek) is. Annak ellenére, hogy az elmúlt százötven évben – és még fokozottabban az elmúlt pár évtizedben – számos nemzetközi és számi kutató figyelme irányult a jojkák gyűjtésére és elemzésére (pl. S. Aikio, V. Hirvonen, O. Graff, Kecskeméti I., Kiss Zs., E. Lagercrantz, J. Qvigstad, Ilpo Saastamoinen, Szomjas-Schiffert Gy., Vikár L. munkái), a téma messzemenően nincs kimerítve. A számos alműfajával hagyományozódott és jelenleg is nagyon produktív jojkálás nem egyszerű énekes praxis, melynek elemzését az eddig már meglévő tanulmányok kimeríthették volna.

Tamás Ildikó könyve nemcsak a számi kultúra és énekhagyomány iránt kelti fel az érdeklődést, hanem minden egyes kultúra iránt finomítja perspektívánkat. Szűkebb fókuszában egy hatalmas terület zenei dialektusait (a közép-svédországi pitei és lulei vidéktől, a közép-norvég vidékeken át a finnországi inari stílusig) mutatja be, melyek a jojka ún. nyugati éneklési stílusához tartoznak. A könyv végén nyújtott, keleti és déli irányokba történő kitekin-téssel a teljes számi jojkahagyományról is képet nyerünk.

Az aktualitását mai napig nem veszítő műben a számi énekhagyomány négy szempontból való megközelítését találjuk. Először is a számik múltját és jelenét bemutató terjedelmes első rész alapos áttekintést ad a számik történelméről és jelenlegi helyzetükről (9–74). A magyar olvasónak kimondottan szüksége van erre az aktualizált képre, melynek révén a népviseletektől, a réntartástól kezdve a házassági szokásokon, mesekincsen és mitológián át alaposan megismerkedhet a jojkák tágabb helyzeti és kulturális közegével.

A kötet II. részének (75–189) első egységei definiálják a jojka műfaját és áttekintést nyújtanak a jojka kutatásának történetéről, elemzési problémáiról és lehetőségeiről. A szerzőnek a jojka meghatározására tett javaslata a mai napig a legkorszerűbb és legátfogóbb meghatározás nemzetközi téren is. Érdemes idézni ebből pár centrális gondolatot:

A jojka több mint improvizációs ének, és több mint népdal, és ha definiálni akarjuk, akkor azt nemcsak zene- és irodalomtudományi vagy folklorisztikai szemszögből kell tennünk, hanem a lapp kultúra lehetőség szerinti legteljesebb horizontjának a vetületében. A jojka magában hordozza a szent és a profán szimbólumok sok jellegzetességét, használati köre pedig jóval meghaladja azt, amit általában a népdalokhoz vagy a szertartási énekekhez kapcsolhatunk. A jojka a lappok sok évszázados tapasztalatainak, a világról szerzett ismereteinek egyfajta foglalata, amelyben tükröződik és kifejezést nyer egész életfelfogásuk (78–79).

Áttekintve a jojka bemutatásának és kutatásának különböző módszereit, a szerző a jojka etnomuzikológiai elemzésének további lehetőségeit mutatja be. Ezek a fejezetek a jojka különböző műfajait (nyugati, északi, keleti és

déli), elnevezéseit, a téma szerinti felosztását valamint a számi társadalmon belül évszázadokon át betöltött szerepeit, állandó és változó aspektusait mutatják be. E terjedelmes betekintés olyan témákat jár körül, mint – ahogy az alcímekből is kiderül –: *Jojkálási alkalmak*, *A jojka funkciói*, *A jojka és a samanizmus*, *A jojka öröklődése*, *A jelenlegi zenei kultúra*. Ezen részek is számos, az elméleti fejtegetést jól alátámasztó *dajahus*-t, azaz jojka-szövegfordítást és elemzést, kottát és képi anyagot tartalmaznak. Álljon itt egy régi és egy modern *dajahus* Tamás Ildikó fordításában (113, 121–122), ezek elemzését a vonatkozó fejezetekben meg lehet találni. Az első egy számos változatban elterjedt, több jojka-gyűjtésben is dokumentált ének Ingun fiáról (itt Kantola 1984-ben publikált gyűjtéséből):

Na Inkuna fiú ko lul-lun-ko-lul-lu
 mikor elhagyta Skadjavarrit ko juo de
 siratták ko azt az Inkuna fiút ko
 lu-lin ko lull-lu ko várták még juo ko
 nun de azt a szép mosolyát vel juo ko
 Inkun-kandda ko lail-lail-lail-lu.
 Na fáradhatatlan mint a rénborjú maid ko
 Inkuna fiúnak ko-lul-lul-lul-lu
 kis Skajddája ide-oda
 futkosott, ko már kifáradt a rénborjú
 ko lul-lul-lul-lu ko lul-lul-lul-lu
 ko lul-lul-ah juo ko a mosoly újra szép lesz
 ko ha Inkunát láthatjuk még vel juo
 ko luil-luil-luil-lu ko luil-luil-luil-lu.

A második példánk egy kortárs, sürgető problémát felvető modern jojka (*Gula, gula*) Marie Boinétől, melyet érdemes a youtube-on is meghallgatni:

Heium loilo reiun loilo...
 Halld, halld,
 lány,
 fiú,
 halld, az ősatyák most neked kiáltanak
 miért hagyod szülőfölded
 beszennyeződni, megmérgeződni
 megüresedni,
 megmérgeződni,
 megüresedni.

Halld a hangot,
 lány,
 fiú,
 halld az ősanyák hangját,
 a föld mindannyiunk anyja,
 ha megölöd, magad is meghalsz,
 ha megölöd, magad is meghalsz.
 Heium loilo reiun loilo...
 Hagyod-e magad bántani,
 versenyben vagy tán magaddal is?
 Halld, az ősatyák mit kérdeznek tőled:
 Nem emlékszel, honnan jöttél?
 Nem emlékszel, honnan jöttél?
 Vannak nővéreid,
 és vannak fivéreid
 Dél-Amerika esőerdőiben,
 Grönland sziklás partjain,
 Nem emlékszel, honnan jöttél?
 Nem emlékszel, honnan jöttél?
 Heium loilo reiun loilo...

Mi a legfontosabb e jojkák keletkezésében? A ritmus, a szöveg vagy a dallam? Milyen szerepet játszik a prozódia? Miért nem alakult ki a strófikus forma? E kérdések boncolgatásához a könyv zárófejezetei további fokozott figyelmet kérnek. A jojka mint immanens rendszer leírásában a *dajahus*, a partikulák, a dallamvonalak, jojka-univerzálék tárgyalásával a szerző a jelentés-problematikus szövegpanelek meghatározására, funkcionális elemzésére tér ki. A joják mélyszerkezetét taglalva a szerző egy gyakori beszéddallam formulát mutat ki a ciklikus permutáció képletével. Az általában 4–8 összetevőből álló dallammotívumok meghatározható kódok szerinti körforgásszerűen ismétlődnek, amint ezt Tamás Ildikó könyvének egyik bekezdésében szemlélteti:

„A kautokeinói jojkák (Launis 1908) közül eddig 64-et vizsgáltam meg. Az 1 2 1 3 szerkezet itt jóval nagyobb, 39 százalékos arányban fordult elő, míg egy másik, azonos indítású 1 2 1 2 képlet ennél is jelentősebb arányban, a jojkák 51,6 százalékában jelentkezett. A két képletben azonos 121 indítás az itteni jojkák 89 százalékára jellemző. [...] Az arjeplogi és a kautokeinói jojkákban egyaránt előforduló 1 2 1 3 képlet az összesen 164 dallam 24 százalékát, az 1 2 1 indítás pedig 57 százalékát jellemzi.” (171 old.)

A keleti énekhagyományból kiválasztott 1 1 2, Inariból származó dal elemzése további meglepő eredményt hozott. Annak ellenére, hogy a nyugati és keleti éneklési hagyományok között stílusbeli és hangképzésbeli, szöveghasználati különbség mutatható ki, mégis ugyanaz a két alapszerkezet, azaz 1 2 1 3-as valamint 1 2 1-es dominál. Ezek alapján vonja le a szerző azt a tanulságot, mely szerint a számi énekhagyományok közös alapja a jojka azonos alapokon nyugvó formai gondolkodásmódja. A summás záró oldalak után, melyek a kutatás legfőbb eredményeit összegzik, tárgymutató, függelék, irodalom jegyzék és archívumi források megadása zárja a monográfiát.

E képi anyagban is gazdag kötet a számi jojkák bemutatását és tárgyalását egyszerre teszi lehetővé szűkebb és tágabb olvasói körök számára. Tamás Ildikó letisztult szaknyelven megírt könyve az általa választott témát különösen eredeti módszerekkel elemezte, és eredményeit az ezután születő jojkaelemzéseknek lehetetlen figyelmen kívül hagyniuk. A jojka funkcióinak leírásával szerzőnk – a jelentős magyar, de ugyanakkor a nemzetközi szakirodalomhoz is viszonyítva – egyéni mélységgel tárgyalja a jojkák számi társadalmon belül betöltött szerepét. A jojka különböző kontextusainak leírásához Tamás Ildikónak számos adatot kellett eltérő forrásokból összehoznia, közérdeklődést felkeltően tárgyalnia. A jojka mélyszerkezetének sajátos vizsgálatával pedig egy új perspektívát nyitott meg, melynek – a könyv számos más eredményéhez hasonlóan – igen jó lenne minél előbb külföldi szakemberek számára elérhetővé tenni. Igen, ezzel a könyvvel a nemzetközi és számi oldalról sem eléggé megbecsült hazai számi kutatás további kiemelkedő eredményét dokumentáljuk.

DOMOKOS JOHANNA

Silvi Vare: Eesti keele sõnapered.

Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs

Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn 2012.

I. köide: A–M, LXVII + 1170 p., II. köide: N–Ü, 1247 p.

ISBN 978-9985-795-132

2012-ben jelent meg Tallinnban az Eesti Keele Instituut (Észt Nyelvi Intézet) gondozásában Silvi Vare munkájaként az Eesti Keele Sihtasutus (Észt Nyelvi Alapítvány) kiadásában a 2012. év nyelvkönyve – az a speciális, összességében 2484 oldalas monumentális kiadvány, az *Eesti keele sõnapered* (Az észti nyelv szócsaládjai), amely nem kevesebbre vállalkozott, minthogy

az AABE n. 'betű' szótól az ÜÜRIKE o. 'múlándó' szóig az észti szókincs valamennyi elemét szócsaládok szerinti csoportosításokba rendezze. A két-kötetes, terjedelmes mű címdali beharangozójában a következő olvasható:

„Az észti nyelv szócsaládjai” olyan új típusú szótár, amelyhez hasonló Észtországban korábban soha nem jelent meg. A kiadvány az észti nyelv rendkívül gazdag szóalkotási rendszerének működését és azok eredményeit hivatott visszatükrözni. Mintegy 120 000 szót elemez, ezeket szócsaládok szerint rendezve. A szótár összességében több mint 200 000 szót ölel fel, összesen közel 9000 szócsaládban. Egy-egy szócsaládba egyesít minden olyan szót, amelyeknek közös alapszava van. Ilyen nyelvi ismeretekkel ez-ig egyetlen létező más forrásmű nem rendelkezett. A szótár lehetséges használóinak köre: a nyelvészek, az észti nyelv oktatói, az észtil tanulók, a szótárkészítők, a nyelvi szerkesztők és a nyelvvédők általában.

A tallinni Észti Nyelvi Intézet heroikus munkát végzett az utóbbi években az észti szótáriródalom megújítása érdekében, ennek bizonyítására elég itt néhány jelentősebb kiadvány megemlítése:

2006-ban jelent meg az *Eesti keele õigekeelsussõnaraamat* (ÕS 2006) Tiia Erelt szerkesztésében, Tiina Leemets, Sirje Mäearu és Maire Raadik közreműködésével, amely az ÕS 1999 megújított és (közel 1400 szócikkkel, és azokon belül több mint 3500 szóösszetétellel és képzett származékszóval) bővített kiadása (és már a sokadik kiadás az 1918 óta megjelenő, folyamatosan megújított nyelvhelyességi szótárak sorában: egyik előzménye pl. Elmar Muuk 1946-ban, nyolcadik változatában, Tartuban kiadott *Väike õigekeelsussõnaraamat* című 588 oldalas szótára).

2009-ben adták ki az *Eesti keele seletav sõnaraamat* (EKSS 2009) az észti nyelv hatkötetes nagy értelmező szótára második bővített és javított változatát Margit Langemets szerkesztésében, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks és Piret Voll közreműködésével. A szótár az észti irodalmi nyelv legnagyobb adattára, közel 150 000 címszóval.

2012-ben látott napvilágot az *Eesti etimoloogiasõnaraamat* (EES 2012) Iris Metsmägi szerkesztésében, Meeli Sedrik és Sven-Erik Soosar közreműködésével, amely az első Észtországban összeállított észti etimológiai szótár (a korábbi két ilyen jellegű munka: Julius Mägiste *Estnisches etymologisches Wörterbuch* című munkája Helsinkiben jelent meg 1982–1983-ban, Alo Raun *Eesti keele etimoloogiline teatmik* című összefoglalása pedig római–torontói közös kiadásban 1982-ben).

Ugyancsak a 2012. év termése a *Võõrsõnade leksikon* (VL 2012) Tiina Paet szerkesztésében, Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet és Tuuli Rehema és népes konzultánsi szakembergárda közreműködésével. Az ide-

gen szavak első szótári feldolgozása 1930-ban volt Észtországban, és azóta több, egyre bővülő változatban adták ki. A jelenlegi 8. kiadás alapja a 2006-ban megjelent, Eduard Vääri, Johannes Silvet és Richard Kleis által összeállított 7. kiadás elektronikus adatbázisa volt, amely megújítva és kiegészítve az Észt Nyelvi Intézet elektronikus szótáradatbázisának a része lett.

Az *Eesti keele sõnapered* (EKS 2012) az ŐS 2006 és a VL 2012 egyesített szóanyagára épül, azzal a megszorítással, hogy kimaradtak a szótárból azok az idegen szavak, amelyeknek nincsenek széles körben használt szóösszetételei vagy képzett származékszavai. A kétkötetes szótár (római számozású) hatvanhét oldalas bevezetőjének használati utasítás része (V–LII) részletes tájékoztatást ad a szótár keletkezési körülményeiről, forrásairól, és (119) zárójeles, számozott szemelvénnel mutatja be a szerkesztés alapelveit.

A képzők jegyzéke (LIII–LVI) külön részben listázza az észt nyelv saját képzőit: a 96 suffixumból 42 főnévképző, 22 igeképző, 16 határozószóképző, 14 melléknévképző és 2 számnévképző, ezekhez mindössze egy prefixum (előtag) az *eba-* kapcsolódik. Az idegen képzők száma 40, ezek közül 38 főnévképző és mindössze csak 2 igeképző (az *-eeri-* és az *-eeru-*) van közöttük. Az idegen (főként görög–latin) előtagok száma 21.

A jelek és jelzések jegyzékéből (LVII) az öt legfontosabb – a könnyebb használat érdekében – a szótári részben (funkciójuk rövid megnevezésével) minden oldal alján szintén megtalálható: a + jelöli az összetett szavak és a képzett szóösszetételek tölemeinek a határát, pl. sünni+päev, osa+võt=ja stb.; az = választja el az alapszót a képzőelemtől, pl. aeg=lane, õnne=lik stb.; a : választja el az előtagot az alapszótól, pl. a:poliitiline, eba:loomulik; a / választja el a formai elemeket az alapszótól, pl. ela/ma, käi/ma stb.

Az egyes szócikkek felépítésére vonatkozóan – terjedelmes magyarázatok helyett – álljon itt inkább mintaként a KALA 'hal' szócsaládjának (288 családtagjának) a bemutatása:

A © **KALA** *n.* alapszót

a ► TULETISED (képzett származékok) követik, a szótó esetleges változásaitól (fokváltakozás, csonka tő stb.) függetlenül a képzőelemek alfabetikus sorrendjében: ① kala=**line** *n.* 'halász', kala=**ndus** *n.* 'halászat' (ez alá sorolódnak be a származékszóhoz tartozó további ② származékszavak és szóösszetételek: kalandus=**lik o.** 'halászati', mere+kalandus *n.* 'tengeri halászat' stb.); kala=**ne o.** 'halas (tál)'; kala=**stik n.** 'halállomány'; kal=**ur n.** '(hivatásos) halász' (a hozzá kapcsolódó ② összetételekkel: mere+kalur *n.* 'tengeri halász', kaluri+küla *n.* 'halászfalu' stb.); kala=**sta/ma t.** 'halászni' (képzett ② származékaival: kalasta=**ja n.** 'horgász', kalasta=**mine n.** 'horgászás',

kala=**stus** *n.* 'halászat', majd ennek a ③ szóösszetételei: mere+kalastus *n.* 'tengeri halászat', ... kalastus+õigus *n.* 'halászati jog' stb.);

a ► LIITSÕNAD (a **KALA** alapszóval alkotott ① összetett szavakat veszi számba, előbb a +kala utótagú halfajtákat az aba+kala *n.* 'lapos keszeg' szótól ... az õnge+kala *n.* 'horog(gal fogott) hal' szóig (az egyes szóösszetételekhez tartozó további összetételek és származékszavak, pl. ① karp+kala *n.* 'ponty' a ② szintre tolódnak: peegel+karpkala *n.* 'tükörponty' vagy ① kuld+kala *n.* 'aranyhal' ② kuldkala=**ke** *n.* 'aranyhalacska' stb.) Ezeket a kala+ előtagú összetételek követik a kala+assortii *n.* 'halkínálat' szótól ... a kala+õnn *n.* 'halászszerencse' szóig;

az ► ÜHENDITULETISED címszó alatti harmadik szerkezeti egység azokat az összetett szavakat tartalmazza, melyek egyik összetevője képzett származék, pl. ① kala+püü=**k** *n.* 'halfogás', kala+soola=**ja** *n.* 'halszóó (munkás)' stb. (ezek további összetételei ② szintűek, pl. mere+kalapüük *n.* 'tengeri halfogás' ... kalapüügi+õigus *n.* 'halfogási jog' stb.).

az ► ÜHENDID (szószerkezetek) nevű negyedik egység következne itt még, azonban a **KALA** szónak nincsenek olyan szószerkezetei, mint pl. a **VESI** *n.* 'víz' szónak: vett pida/ma, vett sega/ma.

A szótár nem feledkezik meg a köznyelvi szókincsből kiszorult régies vagy az észti szókincsbe betévedt, idegen eredetű családtagok, „szingli” szavakról sem, ilyen pl. az AARA *n.* 'papagájfajta', a FISTUL *n.* 'sipoly', a JAKK² *n.* '(tibeti) szarvasmarhafajta', a LAGRITS *n.* 'kerti pele', a MUSLIM *n.* 'mohamedán', a PROOSIT *h.* 'egészségedre!', a SEEK *n.* 'szegényház', a TINNA *n.* 'guggolós gyermekkörtánc', a VOMM *n.* 'szárító csűr kemenceteteje' stb.

Ezekkel a magányos, „szingli” szavakkal szemben az olyan ősi eredetű OMASÕNAD (saját szavak), mint az AND/MA *t.* 'adni', ELA/MA *t.* 'élni' vagy a TÕÕ *n.* 'munka' kiterjedt „rokonsággal” rendelkeznek. A TÕÕ szónak pl. huszonegy és fél (52 soros) hasábon helyezkednek el a „családtagjai”, több mint 1100-an, az ezekben az alapszóhoz kapcsolódó egyéb alkotóelemek száma pedig meghaladja az 1400-at.

Ezek a számadatok is kitűnő bizonyítékok arra, hogy bármilyen nyelv szókincsét alapvetően a különböző szóalkotási módokkal megsokszorozódott saját alapszavak és származékaik határozzák meg, még akkor is, ha egyébként – gazdasági, kulturális vagy egyéb külső, nem nyelvi hatásokra – időnként nagyobb mennyiségben tévednek be a nyelvbe az idegen, de magukban álló, rokontalan elemek.

A szótárszerkesztő Silvi Vare ezért a munkájáért 2012. december 29-én elnyerte az Észti Nyelvi Intézet 2012. évi tudományos díját. A kiadványnak a

díjtól független, egész észtországi népszerűségét jelzi, hogy alig pár hónappal a szótár megjelenése után, 2013. szeptemberi tartui tartózkodásom idején hiába próbáltam megszerezni a köteteket, a megjelent példányokat addigra már gyorsan szétkapkodták, azok akkor már egyetlen könyvesboltban sem voltak kaphatók. Az észt szócsládszótárhoz végül csak a saját szótáramért cserébe, a szerzők közötti közvetlen – és nagyon egyenlőtlen – „cserekereskedelem” útján tudtam hozzájutni, ezért a szívességért Silvi Varénak itt szeretném őszinte köszönetemet kifejezni. (Összehasonlításképpen – a magyarországi viszonyokra vonatkozóan – csak szerényen jegyzem meg, hogy a 2009-ben megjelent, hasonlóan világújdonságnak számító *Magyar képzőszótár* még meglévő fölös példányaitól hatodáron próbál a kiadó, nem sok sikerrel, megszabadulni...)

JANURIK TAMÁS

**Pirjo Mikkonen: „Otti oikean sukunimen.”
Vuosina 1950–1921 otettujen sukunimien taustat**
Helsingin yliopisto, Helsinki 2013. 451 lap.
ISBN 978-952-10-9344-9

A 19. századi finn családnév-rendszer változásáról Sirkka Paikkala disszertációja óta (*Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921*. Helsinki, 2004) nem készült jelentősebb alkotás. A finn névtudományban jártas olvasó számára ismerős lehet Pirjo Mikkonen neve, hiszen többek közt a *Sukunimet* című „családnév-szótár” egyik felelős szerkesztője volt. Mikkonen 2013 novemberében védte meg doktori értekezését a Helsinki Egyetemen. A disszertáció témája szorosan kapcsolódik Mikkonen kutatási területéhez, nevezetesen a 19. századi finn családnév-állományhoz, valamint a katonanevekhez.

A 451 oldalas doktori értekezés két fő forrásból táplálkozik. 1986-ban a Helsinki Egyetem Finn Nyelvészeti Tanszéke (Helsingin yliopiston Suomen kielen laitos) rendezett egy országos felmérést, amelynek célja az újabb finn családnevek felgyűjtése és azok hátterének megismerése volt. A kérdések következőkre tértek ki: ki vette fel a nevet, melyik községben vagy városban, ill. mikor vették fel a nevet, volt-e korábbi családnév, volt-e valamilyen alapja az új családnévnek (pl. tanyanév, helynév, korábbi családnév vagy katonanév), hatással volt-e a nyelvhelyzet a névválasztásra, segített-e valaki a névválasztásban, használtak-e névjegyzéket, a családtagok ugyanazt a nevet viselték-e,

s végül, van-e más tudomása az adatközlőnek a név háttéréről. A projektben, amelyben Pirjo Mikkonen is részt vett, közel 2100 név háttérét sikerült felgyűjteni. Mikkonen kutatásainak ez a projekt adta a legfőbb anyagát. (Kaisa Häkkinen szerint⁷ nincs több releváns kutatás, amely ezen a projekten alapszik.) A másik forrás a hadsereg hivatalos katonajegyzékeinek a Nemzeti Levéltárban (Kansallisarkisto) rejlő anyaga. Ezek a jegyzékek őrizték meg a katonaneveket. Mikkonen 753 különböző nevet gyűjtött fel az 1863-ig tartó időszakból, az 1881–1890 közötti időszakból pedig 1599 finn nevet.

Mikkonen három fő célkitűzést szögezett le disszertációjában: általánosságban bemutatni a Nyugat-Finnországban 1850 és 1921 között felvett családnévtypusokat, képet adni ezek eredetéről, a névhasználat motivációjáról, valamint a névtelenség különböző okairól. Emellett a szerző összeveti a család- és katonaneveket, amelyeket sokáig külön névrendszerként tartottak számon. Kutatásában Mikkonen arra az eredményre jut, hogy a család- és katonanevek csöppet sem állnak távol egymástól; számtalan családnév alapja katonanév. A 19. század végén váltak divatossá az egyrészes, képző nélküli családnévek. Ezek javarésze katonanév volt, s ma már nem lehet elválasztani egymástól a katonaneveket, valamint a civilek egyrészes, képző nélküli családnéveit. A katonanevek pozitívan befolyásolták a civilek családnévhasználatát is, ugyanis körükben segítették elterjeszteni az öröklődő családnévek használatát.

A doktori értekezés nagy részében az 1986-os projektben összegyűjtött adatokat dolgozza fel a szerző. Ezen alapul a 3., a 4. és az 5. fejezet. A 3. fejezetben (*Sukunimenotto aikansa yhteiskunnassa* 'Családnévfelvétel a korabeli társadalomban', 59–136), a családnévfelvétel társadalmi vonatkozásait mutatja be. Ebben a részben azt vizsgálja, hogy melyik társadalmi réteg tagjai vettek fel maguknak (ill. adtak nekik, pl. a lelkészeknek) családnévet. Fény derít az új családnévek és a helynevek viszonyára, milyen nézetek befolyásolták a családnévfelvételt, milyen hatással volt az egyén társadalmi helyzete a névfelvételre. Emellett a fennomán szellem hatásával is foglalkozik Mikkonen.

A 4. fejezetben (*Otettujen sukunimien rakennetyypit ja taustat* 'A felvett családnévek szerkezettypusai és háttére', 137–284), Mikkonen a következő típusokra osztja a családnéveket: *kaksijäseniset nimet* ('kétrészes nevek'), *-la-loppuiset nimet* ('-la-végű nevek'), *-sto-loppuiset nimet* ('-sto-végű nevek'), *-nen-loppuiset nimet* ('-nen-végű nevek'), *muut kolmitavuiset nimet* ('más

⁷ Kaisa Häkkinen: Oikeita sukunimiä koko kansalle. In: Virittäjä 118 [2004]: 298–304, ld. a 299. oldalt.

háromszótagú nevek'), *lyhyet, kaksitavuiset nimet* ('rövid, kétszótagú nevek'). Bemutatja a névtípusok általános jellemzőit, a névtípusok alapjainak jellemzőit, a névfelvétel okait a projekt alatt kitöltött kérdőívek segítségével.

Az ehhez a névanyaghoz fűződő eredményeket az 5. részben (*Yleiskuva vuosina 1850–1921 otetuista sukunimistä* 'Általános kép az 1850–1921 között felvett családnevekről', 285–304) közli a szerző. A névtípusok változását ebben a fejezetben követhetjük nyomon a különböző időszakokban. E fejezetben térképekkel is szemlélteti a különböző névtípusok elterjedését.

A vizsgált időszakban a legjelentősebb helynévből keletkezett családnevek száma volt. Ennek az volt az oka, hogy Nyugat-Finnországban a tanyaneveket ragadványnévként használták, s ez sok esetben öröklődő csalánnévvé vált. Mikkonen kutatásai szerint a helynévből keletkezett névtípuson belül a leggyakoribbak a kétszótagú nevek voltak (pl. *Haapakorpi* 'nyárfa + vadon', *Kantoniemi* 'tönk + félsziget', *Leppämäki* 'éger + domb'). A *-la/-lä* képzővel ellátott nevek (*Ahola* < *aho* 'mező', *Heinilä* < *Heini* [női név], *Mäkelä* < *mäki* 'domb') jelentősége vitathatatlan a nyugat-finnországi névanyagban, ez az ottani településnevek 70%-ában jelen volt. A nyugati *-nen* képzős nevek (*Aaltonen* < *aalto* 'hullám', *Heinonen* < *Heino* [férfinév], *Lehtonen* < *lehto* 'liget') divatja az 1870-es években kezdett elterjedni egész Finnországban, s ennek csaknem negyede származott településnévből. A rövid, kétszótagú nevek az 1890-es években terjedtek el, s ennek ötödét sorolhatjuk a településnevekből származó nevek közé. Más képzővel ellátott nevek a 20. század első évtizedeiben jöttek divatba, s ekkor terjedtek el az *-iö* (*Päiviö* < *Päivi* [női név], *Saario* < *saari* 'sziget', *Valvio* < *valve* 'éber'), *-ma/-mo* (*Saarelma* < *saari* 'sziget', *Rintamo* < *rinta* 'lejtő') stb. képzővel ellátott családnevek. A nyugat-finnországi családnevek jelentős része természeti szemantikai tartalomra utal, melyek általában a lakóhely egy-egy természeti alakzat vagy a domborzat valamely szegmensét emelik ki. Természeti képekre utaló családnevek a svéd nyelvű nevek finnre fordításával is keletkeztek, hiszen a svéd családnevek túlnyomó része is hasonló szemantikai tartalmú volt.

A 6. fejezetben (327–399) a hadsereg lajstromaiból gyűjtött névanyaggal foglalkozik a szerző. Elöljáróban a katonanevek történetét ismerhetjük meg. Mikkonen röviden leírja az egy gyalogos katonát kiállító intézet (ruotujakolaitos) történetét (ennek köszönhetően alakultak ki a katonanevek). Mikkonen összevetette a vizsgált időszakban használt svéd katonaneveket a finn katonanevekkel, s ennek alapján állapítja meg, hogy a svéd katonanév-rendszer adta a mintát a finn katonanevek kialakulásához. A katonanevek vizsgálata során külön vizsgálja a Svéd Birodalom időszakában, valamint az autonómia alatt

felvett katonaneveket. A fejezet végén a családnévként felvett katonanevekkel foglalkozik a szerző.

A disszertáció utolsó fejezete (*1850–1921 otettujen sukunimien taustat* 'az 1850–1921 között felvett katonanevek háttere', 400–407) összefoglalja a mű fent ismertetett fejezeteit. Ezt követi a felhasznált irodalom (408–419), a rövidítések (420), valamint a szókincs (420–421), melyben a disszertációban használt szakkifejezések magyarázatát találjuk. A disszertáció melléklete (424–427) az 1986-os projekt kérdőíveit tartalmazza, amelyet a névjegyzék (428–446), s végül az angol nyelvű összefoglaló (427–451) követ.

Mikkonen disszertációja igen nagy részletességgel mutatja be a névtípusokat, s nagy figyelmet fordít az anyag dokumentálására. Az anyaggyűjtés és a disszertáció elkészülte között viszonylag hosszú idő telt el, de ez nem befolyásolja a gyűjtött anyag időszerűségét.

BUZGÓ ANITA

Palavasta rakkaudesta äidinkieleen.

Silva Kiurun tutkimuksia suomen kirjakielen historiasta

Toim. Lea Laitinen, Taru Nordlund, Mari Siirainen

Hansaprint, Vantaa 2009. 384 lap.

ISBN 978-952-10-5934-6, ISSN 0782-8519

1. A *Palavasta rakkaudesta äidinkieleen* a Helsinki Egyetem Finn nyelv és irodalom tanszéke (ma már Suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielen ja kirjallisuuksien laitos) *Kieli* című folyóiratának 18. kötete, mellyel a szerzők tisztelegnek Silva Kiuru professor emeritus előtt. A 2009-ben megjelent kötet szerkesztői: Lea Laitinen, Taru Nordlund és Mari Siirainen.

A kötetben Silva Kiuru 16 írása kapott helyet. Ezek többsége nyelvtörténeti témájú, a régi finn nyelvről, annak kialakulásáról szólnak. Ezeket a szerkesztők kronológiai alapon három részre osztották: az elsőbe Agricola nyelvével, a másodikba a svéd–finn korszak finn nyelvével, a harmadikba pedig a korai modern finn nyelvvel foglalkozó tanulmányok kerültek. Nemcsak nyelvészek meríthetnek belőle értékes információkat a korai finn nyelvről, hanem más területek kutatói is. Mivel ezek a cikkek önállóan különböző helyeken, nemsak finn folyóiratokban jelentek meg, ezért ezek egybeszerkesztése kifejezetten nagy segítség a régi finn nyelv kutatóinak. Az eredeti megjelenés helyét és idejét a szerkesztők minden cikk végén feltüntették.

2. A 16 tanulmányból öt Agricolával foglalkozik. Az első Agricola nyelvén beszélt nyelvi jellegéről szól. Ebben Kiuru a régi finn nyelvben általánosan megjelenő beszélt nyelvi formákat vizsgálja (ez volt az írott nyelv alapja): mikor s hol fordulnak ezek elő Agricola szövegeiben, s mi lett a sorsuk a későbbi szövegekben.

A második tanulmányban Kiuru Agricola nyelvét a szövegeinek műfajai szerint elemzi, ez a szempont Agricola szövegeinek műfaji heterogenitása miatt fontos. Kiuru végigveszi a műveket műfajonként, s megvizsgálja a szövegek stílusát, s kitér a fordítások eredetijének hatására is.

A harmadik írás Agricola Újszövetség-fordításáról és annak az 1642-es Bibliával való összevetéséről szól. Bemutatja, hogyan bővült az 1642-es Biblia szövege, s mi az, amit töröltek Agricolához képest, melyek a legfőbb szintaktikai változtatások, s melyek ezek okai. Kiuru összevetéséből az derül ki, hogy a két műben több az egyezés, mint a különbség. A cikk második részében az összehasonlításba beemeli harmadik tagnak Florinus 1685-ös Bibliáját is. Itt konkrét jelenségek (összetett szavak, névelők, névmások, főnevek, igék, szintaktikai szerkezetbővítés) hozzátoldását vagy törlését vizsgálja.

A negyedik cikk az Agricola által használt imperativusi alakokkal foglalkozik. Agricola szövegeiben sok változata van a felszólító módnak. A heterogenitás oka a sokféle forrásszöveg és azok műfaji változatossága, ehhez járulnak a nyelvjárási jelenségek. A tanulmány végén Kiuru kitekint az 1642-es Biblia felszólító módú alakjaira.

Az Agricolával foglalkozó utolsó cikkében az akkori írott nyelvben lévő feltételes módú alakok azon csoportját vizsgálja, melyben a diftongusok *i* nélküliek. A témát Osmo Nikkilä kutatása ihlette. Ilyen diftongusokkal ritkán találkozunk Agricola szövegeiben (illetve az Agricola korabeli szövegekben). Ezek megléte, megmaradása függött a hangsúly helyétől, tagadó vagy állító alakúságától, a fokváltakozás meglététől, a szóvéghangzó-eltűnés hatásától. Kiuru végső következtetése az, hogy ezek az alakok főként a *Rucouskiria*-ból származnak, más műveiben csak elvétve fordulnak elő. Később, sem az első teljes finn Bibliában, sem pedig azután nem jellemző ennek az alakoknak a használata.

3. A kötet második részében nyolc, a régi finn írott nyelvvel foglalkozó tanulmányt kapott helyet.

Az első írásban Kiuru a harmadik infinitivus inessivusával és adessivusával foglalkozik, vizsgálja azok előfordulását, jelentéseit, gyakoriságát, funkcióit. Ezeket az alakokat még az 1600-as években ritkán használták. A 18. században már egyre gyakoribbá váltak, de a III. inf. adessivusa csak a 19.

században került a finn írott nyelvbe, ezt megelőzően csak bizonyos nyelvjárási területeken ismerhették. Kiuru arra a következtetésre jut, hogy ezt a hiányt nem lehet a forrásszövegek rovására írni, mert ha a fordító/író nyelvében meglett volna, akkor használta volna néhányszor.

A következő tanulmányban Kiuru a régi szövegek összehasonlításának módszerét írja le, példaként a *vaikka* és *ehkä* kötőszavakat, ill. a *hyvänsä* és *tavansa* alakokat elemezve. Vizsgálata alátámasztja a közkeletű vélekedést, mely szerint a Bibliát több ember állította össze, és Agricolának is lehettek segítői.

Az ezt követő írás a *se* és *hän* névmások eredetéről és régi használatáról szól. Az előfordulásukat, funkciójukat, stilisztikai jellegüket vizsgálva arra keresi a választ, ezek vajon partikulák, névutók/végartikulusok vagy esetleg névelők. A forrásnyelvek, korabeli szövegek és a nyelvjárások tanúságtétele alapján Kiuru arra a következtetésre jut, hogy ezeket az alakokat – főként svéd minta alapján – elsősorban nyomatékosításra használták.

E rész negyedik tanulmányában Kiuru a 'nőt' jelentő szavak előfordulását vizsgálja a régi írott finn nyelvben, különösképpen Agricola munkáiban és az 1642-es Bibliában. A témára Kiuru figyelmét az fordította, hogy az első finn teljes Bibliában a *nainen* szó elvéve található meg. Ezek korabeli szinonimái: *vaimo*, *emäntä*, *akka*, *äiti*, *emäleski*, *tytär*, *piika*. A *neitsyt*, *sisar*, *morsian*, *huora*, *portto*, *anoppi* és *miniä* szavak kimaradtak. Ezeket a lexémákat a régi finn írott nyelvben korántsem olyan gyakorisággal használták és bizonyos, ma már archaikusnak tűnő szavak vagy szóösszetételek gyakrabban előfordultak helyette. Ennek egyik fő oka Kiuru szerint a nyelvjárások különbözőségében és a forrásokban keresendő.

A következő tanulmányban Kiuru a számítástechnika vívmányai adta lehetőségeket mutatja be az 1642-es Biblia morfológiai jelenségeinek kutatásában. A hatodik írás az ebben a Bibliában előforduló többes szám első személyű igei személyragot vizsgálja, annak lejegyzését, változását, variációit, kijelentő, felszólító és feltételes módban is, állító és tagadó alakokban, az előbb említett számítógépes adatbázis felhasználásával. A kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy a több fordító által készített Bibliában nagyon sok variációval van dolgunk, az akkori finn nyelv és annak lejegyzési szokásai még távolról sem voltak egységesek.

Az utolsó írásban Kiuru a *sillen* szó használatát vizsgálja. Ez a szó a régi finn egyházi nyelvben használatos volt, de az 1800-as évekre csökkent a gyakorisága. Agricola idején a *sillen* és *silloin* jelentése és funkciója még különbözött: előbbi ekkor még csak a tagadó mondatokban fordult elő. A 17. század évek végétől azonban a két alak kezdett egybemosódni.

4. A tanulmánykötet utolsó része a korai modern finn nyelvről szól. Az első írásban Kiuru a 18. és 19. század svédből fordított törvényfordításait elemzi. A nyelvjárások harca a törvénykönyvek finn fordításaira is hatással volt. A finn nyelv helyzetének erősödése következtében egyre nagyobb hangsúlyt fordítottak a jogi nyelv fejlesztésére. A szerző összehasonlítja az 1734-es törvénykönyv fordítását a későbbi verziókkal, s arra a következtetésre jut, hogy az 1800-as évek nyelvi szerkezetei csak lassan szilárdultak meg, a szókincs viszont gyorsan bővült. A 20. században nem volt már szükség a jogi nyelv nagy változtatásaira.

A következő cikk a 19. század lexikai fejlődéséről, a nyelvjárások gazdag anyagáról szól. Agricola idejének szókincse ekkor már nem elégitette ki az akkori kíváncsikat, szükség volt a szókincs megújítására. Az új terminusok eltérő sebességgel szilárdultak meg, a szövegeket erősen befolyásolta az újrafordítás, az újíró személye és tudása, az opus műfaja. Érdekesség, hogy Kiuru korabeli színművek és operák szövegeit is felhasználta.

A harmadik írásban Kiuru az első finn nyelvű színművek nyelvét vizsgálja. Az 1800-as évek végén még nem volt sok színműíró és fordító (összesen nyolcat tartunk számon), ebből adódóan a vizsgálandó anyagok száma sem túl sok. Mivel nem volt még standard beszélt finn nyelv, így nyelvileg különbözőek ezek a szövegek.

Az utolsó tanulmány *A hét testvér* című regény fiataloknak szóló verzióit vizsgálja. A különböző években és különféle szerzők által átírt variációk megszületésének Kiuru szerint két oka van: az egyik a káromkodások és csúnya szavak, kifejezések kiirtása a szövegből, a másik a nyelv standardizálása, hogy a fiatalok számára jobban érthetővé váljék a szöveg. Később nem tartották olyan veszélyesnek Kivi nem mindenhol írott nyelvi formát követő nyelvezetét a gyermekek számára, s mivel sok „helyes finn nyelv”-en íródott szöveg állt a diákok rendelkezésére, az 1950-es évektől az autentikus szöveget is merték már a diákok kezébe adni.

A kötet szerzői úgy válogattak Kiuru tanulmányaiból, hogy a finn nyelv fejlődését végigkövethessük bennük Agricola idejétől napjainkig. Lenyűgöző Kiuru széleskörű érdeklődési köre és szakmai tudása. Fontos pozitívuma a kiadványnak, hogy a végén a szerkesztők összeállították Silva Kiuru bibliográfiáját, mely nem csak a régi finn nyelv kutatói számára szolgálhat segítséggel.

BÜDI REGINA

Bánszegi Zsuzsa: Finn–magyar tematikus szótár

Debrecen 2013. 344 lap.

ISBN 978-963-0879-60-6

1. Vitathatatlanul hiánypótló munkát vesz kezébe a finnül tanuló, mikor belelapoz Bánszegi Zsuzsa 2014-ben már második kiadásban megjelent finn–magyar tematikus szótárába. A kötet szókincsfejlesztő, tanulást segítő jelleget a szerző erőteljesen hangsúlyozza, és céljának tekinti, hogy naprakész szókincs- és kifejezésanyagot nyújtson nemcsak a nyelvtanulóknak és nyelvvizsgára készülőknek, hanem a finn szakmai fordítások készítőinek, és a Finnországba kirándulók, munkát vállalni kívánók, sőt akár a szaknyelvek, pl. jogi, pénzügyi, sport stb. iránt érdeklődők számára is.

A finn nyelvvel kapcsolatban hasonló feladatot felvállaló kiadványt eddig alig-alig találunk. A finnül tanulók e téren meg kellett, hogy elégedjenek a szótárakban elvétve előforduló szakszókincs- és mellékesen megjelenő országismeret anyaggal. Ezek közül Márk Tamás először 1977-ben és Sándor Andrea 2010-ben megjelent *Finn társalgási zsebkönyve* emelkedik ki.

Üdítő kivétel a szótárak között Papp István finn–magyar szótára, mely számos, finn történelemre, étel-, ital- és halnevekre vonatkozó kifejezést tartalmaz, Nyirkos István pedig zsebszótárának (*Suomi–unkari–suomi taskusanakirja*) függelékében közöl országismereti információkat, pl. Ételek és italok listája, Látogatás Budapesten. (A szótárak országismereti értékelését ld. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen: Fejezetek a finn–magyar lexikográfia történetéből. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laihonen, *Rokon nyelveink szótárai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 204–205, 213–214, 216–217, 225; Uők: *Milestones in the History of Hungarian/Finnish Bilingual Lexicography*. In: *Hungarian Lexicography 1. Bilingual Dictionaries*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 199–226.)

1.1. Ismertetett kötetünk szerzője is erősen törekszik erre a kulturális tartalommal gazdagított országismertető szerepre. Ez a törekvés a kötet egészén érzékelhető. Bekerültek a szókincsbe például jellegzetes finn ételek, italok nevei (*mämmi* 'rozslisztból és árpamalátából főzött (sütött) húsvéti kása', *piirakka* 'pirog', *reikäleipä* 'lyukas közepű kenyér', *sima* 'édes, citromos, mazsolás házi üdítőital'), és néhány tipikus finn jelenség is helyet kapott (pl. *hivvihakokvakuutus* 'jávorszarvas okozta baleset elleni biztosítás', *ryijy* 'szőnyeg, faliszőnyeg, szőttes'). A *Háború és béke* témakörben még a lottákról is olvashatunk, akik a finn női önkéntes félkatonai szervezet tagjai

(230).⁸ Megismerkedhetünk a szauna és szaunázás szókinccsével, és a *Lappföldi barangolás* című részben bepillantást nyerhetünk a számik életébe. Néhány jellegzetes finn márkanév is megjelenik a kötetben, pl. a Tiimari és az ALKO, de magyar példák is előfordulnak (pl. Terror háza).

A szerző ugyanis arra is törekszik, hogy Magyarországgal kapcsolatos információkat is átadjon a magyarul tanuló finnek számára. Áttekinthetjük többek között a magyar gyógyfürdő- és borkultúra szakszókinccsét, a kötet végén pedig a magyar (és finn) Nobel-díjasok névsorát is megtaláljuk. A megfelelő témakörnél néhány jellemző magyar étel neve is feltűnik, pl. a *lecsó*, *túrós csusza*, *gulyásleves*, *babgulyás*, *somlói galuska* (78–79), de a *Szabadidős tevékenységek* példamondatai között a Loki, az FTC és Dzsuzsák Balázs neve is megjelenik (152).

Emiatt a sok vegyes példa miatt azonban egy idő után eldöntenthetetlenné s emiatt zavaróvá válik az olvasó számára, hogy magyar anyanyelvű finnül tanulókat megcélzó, Finnországgal kapcsolatos információkat is közlő kötet, vagy finneknek szóló, magyar országismerettel bővített tematikus szótárt tart a kezében, hiszen a finn mellett magyar országismereti anyagot is találunk a szótárban szép számmal.

Ezt a keveredést jól példázza a tipikusan magyar jelenség, a Túró Rudi esete. Ez a hungarikum a *rahkatanko* címszónál a *Tejtermékekek* között szerepel a szótárban, és ráadásul a lábjegyzetben szokatlan módon finn nyelvű rövid értelmezést is ad hozzá a szerző. Ez a – nyilvánvalóan nem magyar olvasónak szóló – információ jól példázza, hogy a használói kört nem sikerült egyértelműen meghatározni.

1.2. A szerző a megcélzott használók körét úgy írja körül, hogy kötetét „haszonnal forgatja a finnül tanuló gimnazista, egyetemista, tolmács, nyelvvizsgára készülő tanuló, finn nyelvet oktató, sőt a Finnországba utazni készülő turista is”. Ha azonban a célját a szerző így határozza meg, érdemes lett volna a bázisnyelv kiválasztását is átgondolni.

Ahhoz ugyanis, hogy egy magyar kifejezés finn megfelelőjét megtaláljuk, ki kell keresnünk a témakörön belül a megfelelő témát, és ott a néha 8–10, néha viszont akár 100 finn fő- és alcímszót végigolvasva tudunk csak rátalálni a keresett szóra, kifejezésre. Ezért, ha a finnül tanuló magyarokat célozza meg, praktikusabb lenne a magyar címszavak megadása, mivel ebben esetben gördülékenyebb lenne a témák és címszavak közötti keresés, ezáltal pedig könnyebben használhatóvá válna a kötet. Többek között emiatt is úgy

⁸ A továbbiakban a könnyebb visszakereshetőség érdekében a példaként felhozott kifejezésekre nem témakör, hanem lapszám szerint hivatkozom.

vélem, ebben a formájában a szótár elsősorban a közép- és felsőfokon finnül beszélők számára hasznos.

2. A választott témakörök jól tükrözik, hogy a szerző a szócsoportok meghatározásakor elsősorban a hétköznapi élet történéseire, eseményeire koncentrált. Legfőbb témakörei: *Család, otthon és lakóhely, Mindennapi élet, Szabadidős tevékenységek, Munka és megélhetés, Gazdaság és társadalom, Oktatás és kutatás, Egészségügyi ellátás, Környezet, Kulturális mozaik*. Ezeknek a témaköröknek a szókincsét 40 kisebb egységre bontja szerző, melyet 289 alegységbe csoportosít. A kötet összesen 19 000 címszót tartalmaz.

A választott témákat logikus szerkezeti egységekbe csoportosítva tekinti át. A *Család, otthon, lakóhely* témakör például hat kisebb részre oszlik (*A család tagjai és rokon kapcsolatok, Születés és csecsemőkor, Gyermekből felnőtt, Családi állapot, szerelemtől a válásig, Családi ünnepek, Nevelés*). Az egyes alcsoportokban szereplő kifejezések száma meglehetősen kiegyensúlyozatlan, a *Családi ünnepek*hez pl. csak 7, míg a *Nevelés* témához 88 finn kifejezés kapcsolódik a finn ábécé rendjében.

A kifejezetten nagy témakörök esetén a csoportosítás már a tartalomjegyzékben is aprólékosabb: a *Munka és megélhetés* témakör *Foglalkoztatás és munkanélküliség* részén belül 9 nagyobb területet, annak a *Foglalkozások* témakörén belül pedig további 19 alcsoportot alakított ki a szerző szakmák szerint. Azt mondhatjuk tehát, hogy igen pontos, aprólékos a legfontosabb, a hétköznapi élethez leginkább köthető szócsoportok feldolgozása.

Ki kell emelnünk a kötet újszerűségét azon a téren is, hogy igen részletes és naprakész, praktikus szóanyagot nyújt a korábban szótárakban nem vagy csak részben megjelenő szókincs terén is. Érinti például a gazdasági élet, a kereskedelem, a konferenciák világát, kitér többek között az államigazgatás, az Európai Unió, a jog és az államigazgatás szaknyelvére is. A kötetnek ez a sajátossága főleg a Finnországban munkát keresőknek, finnországi munkavállalást fontolgatóknak válhat hasznára.

3. A címszavakat a szótárban vastagított betűvel emelik ki. Dőlt betűvel, gondolatjellel és beljebb szedve állnak a címszóhoz logikailag szorosabban kapcsolódó fogalmak, pl. a **rieska** címszónál *kaurarieska, ohrarieska, perunarieska, vehnarieska*. Kissé zavaró, hogy bár általában a címszó magyar megfelelője álló betűvel áll, alcímszó esetén az is dőlttel szerepel, ezért a finn kifejezés és a magyar értelmezés vizuálisan nehezen elkülöníthető (pl. *kaurarieska zablisztból készült vékony kenyér*).

A címszóban vagy értelmezésben szereplő rokon értelmű szavakat ferde vonallal adja meg a szerző (pl. **juoksu-/lenkkikengät** 'sportcipő, futócipő'). A szinonimákat a címszóban vesszővel elválasztva sorolja fel. Ha a címszónak több jelentése is van, azokat számozással különíti el.

A stílusminősítés megadására többféle módszert is találunk a szótárban. Az alcímszóként álló finn szlengszavakat kisebb betűmérettel, dőlt szedéssel és a szó előtt álló csillag jellel (*) különíti el, sőt utánuk még a (slg.) megjegyzés is ott áll. Ha a magyar értelmezés szleng stílusminősítésű, akkor utána csak a (slg.) minősítés szerepel (magyar szó esetén is finnül!) Úgy vélem, ez a többszörös jelzés teljesen felesleges, indokolatlan, sőt néha helytelen is, hiszen a szavak szleng stílusminősítése sok esetben igencsak esetleges.

A szótárban szleng minősítést kapott (helytelenül) pl. a *fagyi* (77), a *szülinap* (24) és a *pocak* (287), de ellentmondásokra is bukkanhatunk: a *kenőpénz* például szleng stílusminősítésű, de a *megkenés* (250) nem az. A *Fürdőszobában* témánál a *föönauus* 'hajszáritás' köznyelviként szerepel, míg a *Hajápolásnál* a *föönata* szleng minősítésű 'haját szárít' értelemben. Mivel a stílusminősítések megtanulása a nyelvtanulás során igen fontos, egy későbbi kiadás esetén ezeket érdemes lenne ezeket pontosítani.

A szerző megjegyzése szerint a ritkábban használatos vagy régies finn kifejezéseket „kigyomláta” a kötet finn nyelvi lektora, Anne Varis, sajnálatos azonban, hogy a szerző sem szógyakorisági szótár, sem anyanyelvi lektor segítségét nem vette igénybe. Így maradhattak a kötetben olyan szavak, mint a *gázos* (130) (a *film gázos volt* kifejezésben) vagy a *szabadságnap* (132) (a *lomapäivä* megfelelőjeként).

4. Összességében elmondhatjuk, hogy Bánszegi Zsuzsa tematikus szótára minden hiányossága ellenére praktikus és hiánypótló mű a finnül tanulók számára. Minden bizonnyal nagy segítségül szolgálhat nyelvvizsgára készülőknek; naprakész, máshol ilyen nagyságrendben összegyűjtve nem szereplő kifejezései miatt pedig a Finnországba utazók vagy munkát vállalni szándékozóknek ajánlható jó szívvel.

TAKÁCS JUDIT

In honorem

Sirkka Saarinen 60 éves

Sirkka Saarinen 1954. december 21-én született Turkuban. Iskolai tanulmányai után felvételt nyert a Turkui Egyetemre, hogy finnugor nyelvészetet tanuljon. 1979-ben szerzett diplomát. Érdeklődése már ekkor a cseremisiz (mari) nyelv felé fordult. Szakdolgozatát a mari nyelv mondattanából készítette (*Tsheremissin aistiverbien sekä diktiivisten ja kognitiivisten verbien lause- ja nominaalirakenneobjekteista* [Az érzékelést, valamint a mondást és észlelést jelentő igék mondat- és igenévi tárgya a cseremisizben]). Azt, hogy témája a mari nyelv, s közelebbről annak szintaxisa volt, minden bizonnyal a Turkui Egyetem finnugor hagyományai magyarázzák: az akkori professzorok – Alho Alhoniemi és Eeva Kangasmaa-Minn – ennek a témának a specialistái voltak.

Az 1980–81. tanévben Saarinen asszisztensként dolgozott. 1981-től a Fennicumban tevékenykedett a finnugor nyelvészet terén: a Hazai nyelvek kutatóközpontja (Kotus) által finanszírozott mari dialektológiai szótárt szerkesztette. Ennek a nagy és igényes munkának alapja a közel 100 évvel korábban végzett helyszíni gyűjtések voltak. A csaknem 1000 oldalas mű 2008-ban látott napvilágot Arto Moisio kollégája jóvoltából (*Tscheremissisches Wörterbuch*).

Saarinen 1991-ben doktorált ugyancsak a mari nyelvvel és folklórral kapcsolatos témából (*Marilaisen arvoituksien kieliooppi* [A mari találóskérdés nyelvtana]). Saarinen 1996-ban Alhoniemi után a Turkui Egyetem finnugor professzora lett, és azóta is itt dolgozik.

Röviden szólva ilyen korunk egyik vezető finnugristájának pályája. Sirkka Saarinen mindvégig hűséges maradt szeretett szülővárosához, Turkuhoz. Sohasem szegődött máshová hosszabb ideig, de sokat volt hivatalos tanulmányutakon, és számos finnugor kongresszuson és szimpóziumon vett részt Finnországban és külföldön is. Jellemző tulajdonságai a megbízhatóság és nyugalom. Olyan benyomást tesz az emberre, hogy neki a pályaválasztása világos volt, és sohasem kellett mellékösvényekre lépnie, egyenesen, egyenletesen és céltudatosan halad a helyes úton.

Sikeres pályájára nyilván hatással volt a sok éves kemény munka a mari nyelvjárási szótárnál. Már korán észre kellett vennie, hogy a finnugor nyelvészet olyan szakma, amely nem pusztán nyelvészeti teória, hanem amelyben a konkrét nyelvi anyag kulcspozícióban áll. Minden eredményt és elméletet konkrét nyelvi anyaggal kell bizonyítani. Saarinen fő kutatási területe továbbra is a mari nyelv, de már korán párosult hozzá a mordvin is. Miután 1988-tól kezdve Oroszországból már egyre többen jöhettek Finnországba a távolabbi rokon nyelvek ösztöndíjasai, Saarinen újabb és újabb nyelvtanfolyamokon vett részt.

Egy ilyen új ismeretséget jelentett az udmurt nyelv. 1992–94-ben Valej Kel'makov dolgozott az intézetben udmurt nyelvi lektorként. Saarinen elkezdett vele dolgozni közös tudományos témákban. Ez egyfajta „profilbővülést” jelentett a turkui finnugrisztika számára, amely addig főként a volgai nyelvekre koncentrált. A Turkui Egyetemen működik a Volga-vidéki nyelvek kutatócsoportja (<http://www.utu.fi/fi/yksikot/hum/yksikot/volga/esittely/Sivut/home.aspx>), amelybe a mordvin és mari mellé felsorakoztak az udmurt és a török nyelvek, a csuvas, tatár és baskír is a kontaktusok szempontjából. 1994-ben jelent meg a Kel'makovval fontos közös munka eredménye, az udmurt nyelvjárások leírása (*Udmurtin murteet*), amely az udmurt nyelvjárásokat finnül mutatta be, és tartalmazott szövegeket is finn fordítással.

Maga Saarinen főként a volgai és permi nyelveket, valamint e népek folklórját kutatta és kutatja. Egyik kedvenc területe az eposzkutatás. A nyelvvel és folklórral volt kapcsolatban doktori értekezése is, de ebben az időben jelent meg monográfiája a folklóról (*Suomalais-ugrilaisten kansojen folklore* [A finnugor népek folklórja], 1990). Ha Saarinen recenzióit nézi az ember, kiderül, hogy érdeklődése még távolabbra terjed ki: tudományos folyóiratokban a számi és balti finn népekkel és kultúrákkal foglalkozó műveket is ismertetett.

Elképesztő, milyen jól sikerült Saarinennek kollégái segítségével megvédenie és fejlesztenie a Volga-vidék nyelveinek kutatóközpontját, és megőrizni a finnugrisztikát az önálló szakok között a globalizáció ellenszelében (noha a tanszék személyi állománya sajnos most is minimális: 1-2 fő). Az egyetemi egység nemcsak tanulmánygyűjteményeket, monográfiákat, szótárakat stb. tett közzé, hanem a volgai nyelvek korpuszait is gondozta, hogy minden kutató hozzáférhessen.

1993-ban, az egység megalakulásakor kezdődött a hagyományos szimpóziumok szervezése két- és háromévenként Turkuban. Saarinen a szimpóziumok szervezőbizottságának tagja lett. A szimpóziumokat Turkuban, ill. valamelyik Volga–Káma-vidéki egyetemen tartják. Saarinen aktív és gyümölcsö-

ző együttműködést alakított ki külföldi kollégáival. Évenként hív hallgatókat, doktoranduszokat és kutatókat Turkuba a Volga–Káma-vidék ösztöndíj-egyezményeinek keretében, hogy tanuljanak és dolgozzanak a közös munkákban. Udmurt kollégáival terjedelmes szótárakat publikált (*Udmurtilais-suomalainen sanakirja* [Udmurt–finn szótár] 2008) és *Suomalais-udmurttilainen sanakirja* [Finn–udmurt szótár], 2013). A Turkui és Udmurtiai Állami Egyetem közötti együttműködés fejlesztése terén végzett munkájának elismeréseként 2012-ben az udmurtiai intézmény díszdoktorává fogadta.

Saarinen kutatómunkájának fő területei a Volga-vidék finnugor nyelveinek képzői, a mari és mordvin névutók, a volgai és permi nyelvek szókincsének vizsgálata, az oroszországi finnugor kisebbségi nyelvek helyzete, továbbá a 19–20. századi finn tudós gyűjtőknek munkássága. Saarinennek a Turkui Egyetem magyar lektoraival is vannak közös közleményei. Labádi Gizellával és Varga Judittal több közös kontrasztív munkát írt, amelyek között főként az utóbbi kutatóval együtt készített frazeológiai szótár érdemel említést (*Veikö kissa kielen? Finn–magyar frazeológiai szótár*, 2000). A magyar nyelv és finnugrisztikai kutatásainak elismeréseként 2013-ban megkapta a Magyar Érdemrend Tiszti Keresztjét.

Saarinen tevékenységének természetesen az oktatás is szerves része. Rendszeresen tart előadásokat az általános finnugrisztika kérdéseiről és kurzusokat az egyes finnugor nyelvekről. Vendégelőadónak meghívták többek között Budapestre, Göttingenbe, Münchenbe, Izsevszkbe és Uppsalába.

Saarinen két, Finnországban megjelenő tudományos folyóiratnak (*Finnisch-Ugrische Forschungen* és *Sananjalka*) is főszerkesztője. Hosszú ideig az M. A. Castrén Társaság elnökségének tagja és elnökhelyettese is volt. A finnugor kongresszusok szervezőbizottságának (ICFUC) és a Finnugor kulturális alapítvány vezetőségének tagja. Az európai nyelvatlasz projektum (*Atlas Linguarum Europae*) finnországi felelőse.

Mint ember, a jubiláns egyenes és szerény. Ha kell, őszinte és tárgyilagos bírálatot fogalmaz meg, anélkül hogy előítéletek vagy rossz kedv (ha nála van ilyen egyáltalán?) befolyásolnák az ítéletképességét. Ezért értékelik nagyra véleményeit a külföldi kollégák is.

Egy esetre emlékszem tanulmányaim idejéből, amely megvilágítja a jubiláns személyiségét és szakmai elhivatottságát. 1994 nyarán történt, amikor a finnugor szak hivatalos hetenkénti (minden kedden 14 órától) kávézását tartottuk. Az informatikus munkatársak munkához való hozzáállásáról volt szó. Saarinen kissé felcsattant, hogyan nem értenek ezek az emberek és nem is akarnak érteni olyan számítógépekhez, amelyek nem olyan márkájúak, amikhez hozzászoktak. Akkor egy példát hozott saját helyzetéről az uráli nyelvek

képviselőjeként az európai nyelvatlasz munkájában: „Ha tőlem valamit a permi nyelvekről kérdeznek, nem felelhetem, hogy nem tudom, mert a volgai nyelvek szakértője vagyok, NEKEM TUDNOM KELL.”

ESA-JUSSI SALMINEN

*

A Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke nevében is tisztelettel köszöntjük Sirkka Saarinent jubileuma alkalmából, és kívánunk neki a jövőben sikereket a finnugor kutatások és az együttműködés terén. Onnittelemme Sirkka Saarista merkkipäivän johdosta ja toivomme suurta menestystä jatkossakin fennougristiikan tutkimuksessa sekä yhteistyössä.

KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR

Zaicz Gábor 70 éves

Folyóiratunk leghűségesebb külső munkatársa 1944. április 16-án született Budapesten. Két évtizedes egyetemi docensi tevékenységét ma már nyugdíjasként folytatja a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Köszöntésképpen szeretnénk felidézni a jubiláns tudományos pályájának néhány fontos mozzanatát, tényeit és legfontosabb állomásait.

Egyetemi tanulmányait magyar–orosz–finnugor szakon végezte a budapesti egyetem bölcsészkarán, ahol török nyelvészeti és történeti tanulmányokat is folytatott. 1968-ban kapott középiskolai tanári diplomát. Egy tanévet Finnországban töltött ösztöndíjasként. Zaicz Gábor vérbeli nyelvtörténész, etimológus, speciális kutatási területe a mordvin nyelv története, és behatóan foglalkozott lexikai, onomasztikai, dialektológiai és szociolingvisztikai kérdésekkel. Tudományos pályáját mestere, Erdődi József hatására etimológiai értekezéssel kezdte: a mordvin szókincsnek a földművelés terminológiájába tartozó elemeit vizsgálta és védte meg 1970-ben. Nincs jó etimológus stabil hangtörténeti ismeretek nélkül. Az ELTE finnugrisztikai és nyelvtörténeti iskolájában tanulva, és az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült etimológiai szótárak vezető munkatársaként eltöltött évtizedek alatt Zaicz Gábor is kitűnő elméleti tudásra és gyakorlati tapasztalatokra tett szert. Hangtörténeti ismereteit és etimológiai tudását a TESz, majd az EWUng főmunkatársaként kamatoztatta: főként az ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű és ótörök jövevényszavairól készült szócikeket szerkesztette és írta. Ehhez a munkához tért

vissza, amikor neves szerkesztőgárda élén igen praktikus és hasznos *Etimológiai szótár*at tett közzé a nagyközönség számára (Tinta Könyvkiadó, Bp. 2006). Újdonság e szótárban a toldalékok felvétele a címszavak közé, továbbá a magyar címszavak írásos előfordulásának időrendi listázása.

Hosszú éveket töltve skandináviai egyetemeken (Århus, Uppsala), Zaicz Gábort a magyar mint idegen nyelv problematikája is foglalkoztatta. A nyelvhelyesség, a nyelvoktatás és a nyelvtanulás, valamint a kontrasztív nyelvészet tárgyköréből készült tanulmányai fémjelzik az ilyen irányú érdeklődését. A debreceni nyári egyetem nyelvkönyveinek és gyakorlati magyar nyelvtanának lektoraként hasznos tanácsokat kaptak tőle e sorozat írói és szerkesztői. Később vendégprofesszori meghívást kapott még például Japánba (Osaka), majd Mordvinföldre (Szaranszk) is. A mordvin nyelvvel kapcsolatos nézeteit, mordvinföldi tanulmányútján szerzett tapasztalatait számos kiadványban ismertette.

Tudománytörténeti fejtegetései is jelzik, hogy alapos filológus. Számos tanulmánya jelent meg finnugor nyelvészek munkásságáról. Zsirai *Finnugor rokonságunk* című könyvét nemcsak hasonmásként adta ki újra, hanem egy hat ív terjedelmű függelékben összefoglalta az uralisztikai kutatások fél évszázados eredményeit, és gondosan összeállított bibliográfiával frissítette fel Zsirai nagyhatású művét (Trezor Kiadó, Budapest, 1994).

Hazai és nemzetközi kongresszusok állandó, aktív résztvevője. Kiemelkedő teljesítményeként értékelhető, hogy az 1995-ös jyvaskyläi finnugor kongresszuson megszervezte és levezette az uráli népek irodalmi nyelveivel foglalkozó, kényes témájú szimpóziumot (*Zur Frage der uralischen Schriftsprachen*. Budapest, 1995). Itt kezdtük formálni nézetünket a közös mordvin irodalmi nyelv szükségességéről. Erza és moksa informátorokkal együtt ígéretes kísérletet tett az irodalmi tudományos (nyelvészeti) szókincs megreformálására.

Alkotó pályáját a finnugor nyelvtörténet – s ezen belül a mordvin nyelvészet és nyelvtörténet – iránti érdeklődése határozta és határozza meg. PhD-értekezésében ez irányú kutatásait összegezte (*A mássalhangzók kiesése a mordvinban*. Szeged, 1996).

Zaicz Gábor docens a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatójaként 1994 óta igen nagy erőfeszítéseket tett a magyar szakosok finnugor oktatásának, továbbá a finnugor szakos képzés formai és tartalmi megszervezésének érdekében. Nem rajta múlt és múlik, hogy ezt az oktatási formát likvidálta az egyetem...

Pedig az egyetem jelentős nemzetközi érdemeket szerzett, és büszke lehetne arra, hogy 2010 augusztusában a minitanszék megszervezte a 11. nem-

zetközi finnugor kongresszust. A szervezőmunkában jubilánsunk is kivette a részét, s nevéhez fűződik az *Uralistics from Hungary – Уралистика из Венгрии* című CD kiadása is (Piliscsaba, 2010). Emlékezetes továbbá az egyetem névadójának, Pázmány Péternek munkásságáról tartott plenáris előadása a megnyitó ünnepségen.

Zaicz Gábor tudományos munkáinak listája több mint 300 tételt tartalmaz. Külön köszönjük, hogy folyóiratunk minden számában tanulmányt és/vagy recenziókat tett közzé. Talán még nem kell lemondanunk régóta dédelgetett tervéről, a mordvin etimológiai szótárról sem?

Legutóbbi köszöntésem óta eltelt tíz év. Ismeretségünk pedig – *horribile dictu* – már-már fél évszázados! A következőkben néhány személyes, közös hazai és külföldi élményeinkből álljon itt néhány ízelítő!

1967 nyarán részt vettünk Tampereben a finn nyelv és kultúra nemzetközi tanfolyamán. Az 1971–72-es tanévben ismét Helsinkiben futottunk össze, ahol már Éva asszony is ott volt, így már négyesben folytattuk beszélgetéseinket és kártyacsatáinkat. 1972 tavaszán emlékezetes „napkeleti” nemzetközi kirándulást tettünk Leningrádba. A találkozások aztán itthon folytatódtak: Budapesten, Debrecenben és Cákon, majd a berlini fal leomlásának másnapján Uppsalában. Közben és ezután is egymást követték a kongresszusok és konferenciák: 1985-ben Sziktivkar, 1989 szeptemberében Hamburg, 1991 őszén Groningen. Találkoztunk később 1995-ben Jyväskyläben a finnugor kongresszuson (majd utána nem hivatalosan Oslóban), aztán a következő évben Rómában a hungarológiai kongresszuson, 2000-ben Tartuban újra finnugor, 2001-ben Jyväskyläben megint hungarológiai kongresszuson. Zaicz Gábor nem csak kongresszusi résztvevőként nyújtott emlékezetes élményeket. A Piliscsaba–Debrecen egyetemi kapcsolatokat nemcsak a FUD-beli cikkeivel, hanem hagyományosan a síkfőkúti szemináriumokon is hűségesen ápolta és mind a mai napig ápolja tanítványaival.

Kívánunk, Gábor, Neked jó egészséget, további sikeres alkotó évtizedeket. Neked és Évának is személyes boldogságot kívánunk szép budai lakásokban és a cáki birtokon, és további élményteli külföldi utakat Éva asszony oldalán!

Вечкевикс ялгат, уледе шумбрат! Паро мельсэ

KERESZTES LÁSZLÓ

TARTALOM – CONTENTS – SISÄLLYS

Buzgó Anita: 19. századi családnevek vizsgálata egy kétnyelvű városban	3
Csepregi Márta: Az obi-ugrisztika egyik rejtélye	13
Janurik Tamás: Az <i>õ</i> , <i>õõ</i> hang az észten	25
Kókai Krisztina: Az északi vogul nyelvjárások hónapneveiről	33
Maticsák Sándor: Grammatikalizálódó elemek az erza-mordvinban: <i>lango</i> 'felszín; idő'	47
Mus Nikolett: Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben	61
Peneva, Dennica: Az egyeztetés elméleti kérdései	79
Pitkäsalo, Eliisa: Jalanjäljen jäljillä	91
Sipos Mária: Az orosz feltételes kötőszó átvételének következményei az északi hantiban	107
Sipőcz Katalin: A manysi evidenciálisról	121
Takács Boróka: A lefordíthatatlan fordítása. Magyar étel- és italnevek finn és észti fordításai	141
Takács Judit: Keresztnévhasználat és névtipológia összefüggése a finnben és a magyarban.....	157
Tamás Ildikó: Énekbe rejtett világ. Gondolatok a jojkaszövegekről és az improvizációról Szomjas-Schiffert György: Lapp sámánok énekes hagyománya című könyve kapcsán	167
Vígh-Szabó Melinda: Nyelvtervezés és online kommunikáció – finnugor nyelvek a 21. században	183
Virtanen, Susanna: Expressing transitivity in Eastern Mansi	201
Zaicz Gábor: A mordvin nyelv orosz jövevényszavai III.	215

Ismertetések – Reviews – Katsauksia – Рецензии

Wagner-Nagy Beáta: On the Typology on Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages (<i>Keresztes László</i>)	235
Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moio, Arto: Wogulisches Wörterbuch (<i>Keresztes László</i>)	238
Schmidt Éva Könyvtár 5. Medvekultusz. Szerk. Sipos Mária (<i>Rusvai Julianna</i>)	242
Honti László: Magyar nyelvtörténeti tanulmányok (<i>Maticsák Sándor</i>)	246
Рябина, Елена: Основные цветообозначения в пермских языках (<i>Dányi Zita</i>)	251
Bereczki, Gábor: Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari) (<i>Zaicz Gábor</i>)	255
Tamás Ildikó: „Tüzön át, jégén át.” A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya (<i>Domokos Johanna</i>)	262
Vare, Silvi: Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs (<i>Janurik Tamás</i>)	266
Mikkonen, Pirjo: „Otti oikean sukunimen.” Vuosina 1950–1921 otettujen sukunimien taustat (<i>Buzgó Anita</i>)	270
Palavasta rakkaudesta äidinkieleen. Silva Kiurun tutkimuksia suomen kirjakielen historiasta (<i>Búdi Regina</i>)	273
Bánszegi Zsuzsa: Finn–magyar tematikus szótár (<i>Takács Judit</i>)	277

In honorem

Sirkka Saarinen 60 éves (<i>Esa-Jussi Salminen</i>)	281
Zaicz Gábor 70 éves (<i>Keresztes László</i>)	284

E számunk szerzői

Buzgó Anita	Debreceni Egyetem
Búdi Regina	Debreceni Egyetem
Csepregi Márta	ELTE, Budapest
Dányi Zita	Debreceni Egyetem
Domokos Johanna	Universität Bielefeld
Janurik Tamás	Budenz Alkotóház, Székesfehérvár
Keresztes László	Debreceni Egyetem
Kókai Krisztina	Debreceni Egyetem
Maticsák Sándor	Debreceni Egyetem
Mus Nikolett	MTA Nyelvtudományi Intézet
Peneva Dennica	Debreceni Egyetem
Pitkäsalo, Eliisa	Tampereen yliopisto
Rusvai Julianna	Nyíregyházi Főiskola
Salminen, Esa-Jussi	Turun yliopisto
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet
Sipőcz Katalin	Szegedi Tudományegyetem
Takács Boróka	Debreceni Egyetem
Takács Judit	Debreceni Egyetem
Tamás Ildikó	MTA BTK, Néprajztudományi Intézet
Vígh-Szabó Melinda	Pannon Egyetem, Veszprém
Virtanen, Susanna	Debreceni Egyetem
Zaicz Gábor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

PUBLICATIONES

(<http://mnytud.arts.unideb.hu/finnugor/kiadvanyok.htm>)

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA

• 1. 1989	pp. 142	Red. Keresztes László–Kiss Antal
• 2. 1991	pp. 222	Red. Keresztes László–Kiss Antal–Maticsák Sándor
• 3. 1994	pp. 160	Red. Keresztes László–Kiss Antal–Maticsák Sándor
• 4. 1997	pp. 260	Red. Nyirkos István–Kiss Antal–Maticsák Sándor
• 5. 1998	pp. 262	Red. Nyirkos István
• 6. 1999	pp. 246	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
• 7. 2000	pp. 216	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
• 8. 2001	pp. 761	Red. Maticsák Sándor–Zaicz Gábor–Tuomo Lahdelma
• 9. 2002	pp. 224	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
• 10. 2003	pp. 270	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
• 11. 2004	pp. 184	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
• 12. 2005	pp. 194	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
• 13. 2006	pp. 258	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
• 14. 2007	pp. 218	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Petteri Laihonon
• 15. 2008	pp. 242	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Petteri Laihonon
• 16. 2009	pp. 234	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Petteri Laihonon
• 17. 2010	pp. 275	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Petteri Laihonon
• 18. 2011	pp. 231	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
• 19. 2012	pp. 264	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
• 20. 2013	pp. 404	Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Susanna Virtanen

Keresztes László: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe (2011)

Maticsák Sándor: A mordvin írásbeliség kezdetei: XVII–XVIII. század (2012)

Maticsák Sándor: Vándorló napok. A hét napjainak megnevezése az európai nyelvekben (2006)

Maticsák Sándor – Anna Tarvainen: Finn nyelv (2010)

Onomastica Uralica (Debrecen–Helsinki)

1. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Ed. István Hoffmann (2001)
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Ed. István Nyirkos (2002)
3. Settlement Names in the Uralian Languages Ed. Sándor Maticsák (2005)
4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages. Ed. Ritva Liisa Pitkänen – Janne Saarikivi (2007)
5. Onomastica Uralica 5. Ed. István Hoffman – Valéria Tóth (2007)
7. Onomastica Uralica 7. Ed. István Hoffman – Valéria Tóth (2008)
8. Patrociny Settlement Names in Europe. Ed. Valéria Tóth (2011)

Megrendelhető – tilaukset – to be ordered from – Bestellbar – заказ:

Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék H-4010 Debrecen, Pf. 103. – Tel.: (36-52) 512 900 / 22193 E-mail: hlavacskae@mnytud.arts.unideb.hu
--